13. KABİLE

THE THIRTEENTH TRIBE

ARTHUR KOESLER

ÇEVİRİ
BELKIS DİŞBUDAK

PİM®

PLATO FİLM YAYINLARI

PLATO FİLM YAYINLARI

Onüçüncü Kabile /Arthur Koestler
Özgün Adı / The Thirtcenth Tribe

Genel Yayın Yönetmeni: Sinan Çetin

Editör: Uygar Karal
Çeviren: Belkıs Dişbudak
Yayına Hazırlayan: Güneş Keçebaş
Kapak Fotoğraf: Sinan Çetin
Kapak Tasarım: Serkan Duran
Baskı ve Cilt: Rengin Matbaacılık Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi
info@renginmatbaa.com

1. Baskı: İstanbul, Ekim 2006
2. Baskı: İstanbul, Temmuz 2007
ISBN: 978-975-6381-23-6

Plato Film Production Co. Yayınları
Akyol Caddesi Vişne Sokak 14/2 Cihangir / İstanbul
Telefon: (212) 252 45 83 (pbx) Faks: (212) 249 35 84

yayin@platofilm.com

İçindekiler

URAL DAĞLARI
Kama
Bulhar
Suvar
BULGARLAR
Volga
Ural
Çernigov
Kiev
Dinyeper
Don
BURTLAR
Donetz
H A Z A R L A R
Emba
KARPATLAR
Seretk
Prouth
Dinyester
MACARİSTAN
Hazar yolu
Don - Volga arası
Sarkel
Hazaran - İtil
ARAL GÖLÜ
Sir Derya
AZAK DENİZİ
Tamatarkha
Doros
Cherson
Tuna
Kuban
Gurbandj
BULGARLAR
Deriel Geçidi
Samandar
Balandjar
HORASAN
Amu Derya
KAFKASYA
Tiflis
Derbend
GÜRCİSTAN
Bardhaa
Kouru
Bakou
HAZAR DENİZİ
BİZANS İMPATORLUĞU
Atrek
ŞIRVAN
TABARISTAN

1. Bölüm
Hazarların Yükselişi ve Çöküşü

"Hazarya'da koyun, bal ve Yahudi çok bulunur"
Mukaddesi
(Descriptio Imperii Moslemici, X. yy.)

YÜKSELİŞ

1

Batıda Charlemagne'ın taç giydiği sıralarda, Doğu Avrupa'nın Kafkaslarla Volga arasında kalan bölümü, bir Yahudi devleti olan Hazar imparatorluğu tarafından yönetilmekteydi. VII. yy .'dan X. yy.'a kadar süren parlak çağında, bu devlet, gerek Ortaçağ Avrupası'nın, gerek modern Avrupa'nın kaderinde önemli bir rol oynamıştır. Bizans imparatoru ve tarihçisi Constantine Porphyrogenitus (Konstantin Porphyrogonete [913-959]) saray protokolüyle[1] ilgili nodarında, Roma'daki Papa'ya ve Batı İmparatoru'na yollanan mektupların aluna iki solidi değerinde altın mühür koyduklarını, oysa Hazar İmparatoru'na gönderilenlere üç solidi değerinde mühür koyduklarını not ederken, bu gerçeği onaylamaktadır. Aslında bu bir iltifat değil, gerçekçi politikanın ta kendisidir. Bury'ye göre, "incelediğimiz çağlarda Hazarların Han'ı ile Büyük Charles ve onun yerine geçenler arasında önem halamından pek de büyük bir fark olmaması

mümkündür."[2]

Hazarlar Türk kökenli bir ulustu. Ülkeleri, Karadeniz'le Hazar Denizi arasında, önemli geçit niteliğinde, stratejik, kilit önemi haiz bir noktada bulunmaktaydı. Bu devlet, Bizans'ı yüzyıllar boyunca kuzey steplerinden gelen açgözlü barbarların, Bulgarların, Macarların, Peçeneklerin, daha sonra da Vikinglerin ve Rusların saldırılarından koruyan bir tampon durumundaydı. Bunun yanında, gerek Bizans diplomasisi, gerek Avrupa tarihi açısından daha önemli olan bir başka nokta da, Arapların, Avrupa'ya doğru çığ gibi ilerleyişini, bu akınların en bezdirici dönemi olan başlangıç çağlarında Hazar ordularının durdurması ve Doğu Avrupa'nın Müslümanlar tarafından alınmasını engellemiş olmalarıdır. Hazar tarihinin en başta gelen uzmanlarından olan Prof. Dunlop (Columbia Üniversitesi), kesinleşmiş bulunan, ama geniş kitlelerce bilinmeyen bu gerçeği şöyle özedemektedir:

Ha%ar ülkesi Arapların doğal ilerleme yolu ürerinde bulunmaktaydı. Muhammed'in ölümünden (MS 632) birkaç yıl sonra Halifelik orduları iki imparatorluğun kalıntıları ürerinden, her şeyi önlerine katarak kuleye doğru ilerlemiş ve doğal bir engel olan Kafkas Dağları'na varmıştı. Bu engel aşıldığında Doğu Avrupa topraklarının yolu açık demekti. Oysa Arapların, Kafkas engeline vardıklarında düzenli bir ordu tarafından karşılandıklarını ve bu ordunun onların Avrupa yönünde ilerlemesini durdurduğunu bilmekteyim Araplarla Hararlar arasındayü% yılı aşan bir süre devam eden bu savaşlara ilişkin pek a% bilgimi^ olmasına karşın, bunların tarihsel öneminin büyük olduğu ortadadır. Frankların Charles Martel komutasında, Arapları Tours Meydan Savaşı 'nda durdurması ne kadar önemliyse, aynı tarihlerde Doğu Avrupa'yı tehdit eden Arap ordularının Kafkas-

larda durdurulması da aynı derecede önemlidir...

O güne kadar peş peşe ^a/erler kadanan Müslümanlar, Hasar kuvvetleri tarafından karşılanmış ve durdurulmuştur... Eğer Kafkasların kuzeyinde Hararlar bulunmasaydı, Avrupa uygarlığının doğudaki temsilcisi olan Bizans, Araplar tarafından silinip süpürülecek, bugün okuduğumu^ Hristiyanlık ve Müslümanlık tarihi de çok daha farklı olacaktı.[1]

Bu olayların ışığı altında, MS 732 yılında, yani Hazarların Arapları yenmesinden hemen sonra, Bizans İmparatoru V. Constantine'in bir Hazar prensesiyle evlenmesi de bizleri pek şaşırtmamalıdır. Bu evlilikten doğan erkek evlât, İmparator IV. Leon'dur ve "Leon, Hazar" adıyla tanınmaktadır.

Garip olan nokta, MS 737 yılındaki son savaşın Hazarlar tarafından kaybedilmiş olmasıdır. Fakat o zamana kadar Müslümanların "cihad" ruhu eski hızını yitirmiş bulunmakta ve Halifelik iç karışıklıklarla mücadele etmektedir. Bu yüzden Arap kuvvetleri kuzeyde sağlam bir biçimde üslenemeden geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Oysa Hazarlar bu tarihten sonra güçlerini eskiye oranla daha da artırmışlardır.

Bundan birkaç yıl sonra, MS 740 yılında Hazar Hanı'nın, sarayının ve askerî komutanlarının Yahudi dinini benimsediğini ve bu dinin Hazarların resmi dini durumuna geldiğini görüyoruz. Bugün Arap, Bizans, Rus ve İbranî kaynaklarında bu olayları okuyan tarihçiler bu duruma ne kadar şaşıyorsa, o çağda yaşamış kimselerin de bu karar karşısında aynı şaşkınlığı duymuş olduğuna kuşku yoktur. Bu konuda yapılan en yeni yorumlardan biri, Marksist tarihçi Dr. Anthal Bartha'nın *VIII. ve IX. yy. 'larda Macar Toplumu** adlı kitabında yer almaktadır. Bu

kitapta Hazarlara birçok bölüm ayrılmıştır. Bu pek olağandır, çünkü sözü edilen dönemde Macarlar, Hazarların egemenliği altında bulunmaktadır. Ama Hazarların Yahudi dinine geçişi konusuna kitapta yalnızca bir tek paragraf ayrılmış ve olay belirgin bir utanma havası içinde dile getirilmiştir:

Araştırmalarımız düşünce tarihinin sorunlarını kapsamamaktadır. Ama yine de okuyucunun dikkatini, Hazar Devleti'nin dinine çekmek %orundayı% Yönetici düzeyindeki kişiler arasında resmen kabul edilen din, Yahudi dinidir. Irk olarak Yahudilikle ilgisi olmayan bir toplumun bu dini seçip benimsemesi ürerine, ortaya çok ilginç görüşler atılabilir. Biz burada, bu din değiştirme olayının gerekçesine eğilirken bununyalnızca Hristiyanlığı kabul ettirmeye çalışan Bizans'a ve doğudan sokulmaya çalışılan Müslümanlığa karşı, bu iki siyasal baskıdan kurtulmak için atılmış bir adım olabileceğine değnmekle yetinebitiriz İki siyasal güç tarafından da desteklenmeyen, aksine herkesin zulmetmeye kalkıştığı bu dinin kabul edilmesi, Hararlarla ilgilenen bütün tarihçileri şaşırtmakla birlikte, yine de bir rastlantı olarak değerlendirilemez Bunu yalnızca, bu krallığın uyguladığı bağımsızpolitikanın bir belirtisi olarak nitelendirmek gerekir.

Bu satırları okumak, bize ışık tutacağı yerde, eskisinden daha derin bir şaşkınlığa sürüklenmemize sebep oluyor. Çeşitli kaynaklarda okuduğumuz küçük ayrıntılar farklılıklar göstermektedir, ama ana gerçekler her türlü tartışmanın ötesindedir.

Esas tartışılan nokta, Yahudi Hazarların, imparatorlukları yıkıldıktan sonra, yani XII. ve XIII. yy .'da sürdürdükleri inançtır. Bu konuya değinen pek fazla kaynak yoktur. Yalnızca ortaçağın son dönemlerinde Kırım'da, Ukrayna'da, Macaristan, Polonya ve Litvanya'da, Hazar

topluluklarının yerleşmiş bulunduğunu öğreniyoruz. Nadiren rasdadığımız bu bilgileri bir araya getirdiğimiz zaman karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: Hazar kabileleri, yeniçağın başlamasından önce Orta Avrupa bölgelerine, özellikle Rusya ve Polonya topraklarına göç etmiş, buralara yerleşmiş bulunmaktadır. Doğu Avrupa'da, Yahudi topluluklarının en fazla yoğunlaştığı alanın buralar olduğu da bilinmektedir. Tarihçilerin pek çoğu, bu gerçeğe dayanarak Doğu Avrupa Yahudilerinin ve dolayısıyla dünya Yahudilerinin bir bölümünün, belki de büyük çoğunluğunun, Sami ırkından olmayıp Hazar soyundan olmaları olasılığı üzerinde durmaya yönelmişlerdir.

Bu tezin kapsamının çok geniş olması ve yankılarının çok başka konulara varabileceğinin bilinmesi, tarihçileri bu konudan uzak durmaya itmiştir. Bunun sonucu olarak *Encyclopaedia Judaica'vun* 1973 baskısına, Hazarlarla ilgili olan ve Dunlop imzasını taşıyan bölümden başka, yayımcıların imzasını taşıyan, "Hazar Krallığı'nın Yıkılmasından Sonra Hazar Yahudileri" başlığıyla bir bölüm daha eklenmiş bulunmaktadır. Bu ek bölümün, "tanrının seçtiği halk" dogmasına inananları tedirgin etmemek için eklendiği çok açıktır.

Türkçe konuşan Karaitter (temel ilkelerinde Yahudi olan bir mezhep) genellikle Kırım'da, Polonya'da ve yakın çevrelerde yaşamakta olup, Hararlarla ilişkili olduklarını kabul etmektedirler. Gerçekte folklorlarında, antropolojide ve hattâ dillerinde de bu ilişki görülmektedir. Hararların torunlarının Avrtıpa'dakiyaşamlarını sürdürdüğüne ilişkin haylifa%k kanıt bulunmaktadır.

Acaba Yafes'in* bu beyaz ırktan olan torunlarının,

Nuh'un üç oğlundan biri. Yafet de denir. Yahudi peygamberidir. (Ed. n.)

Samiler arasına karışması hangi oranda gerçekleşmiştir? Ve ne kadar önemlidir? Yahudiliğin Hazar kökeni konusunda en radikal tarih kuramcılarından biri, Tel Aviv Üniversitesi'nin Ortaçağ Yahudi Tarihi Profesörü A. N. Poliak'tır. *Ha^arya* adını verdiği eseri, Ibranîce olarak 1944 yılında Tel Aviv'de yayımlanmıştır. (Bu kitabın ikinci baskısı 1951'de yapılmıştır.)[5] Poliak, kitabın önsözünde konu hakkında şunları söylemektedir:

Ha%ar Yahudilerinin öteki Yahudi topluluklarıyla olan ilişkileri ve Doğu Avrupa Yahudilerinin ne kadarının Hararlardan kalma bir çekirdekten türemiş olabilecekleri konusu, yepyeni biryaklaşımıgerektirmektedir. Bu toplumun torunları, bulundukları yerde yaşamayı sürdürenler, Amerika'ya göç edenler, israil'e gelenlerle birlikte, dünya Yahudilerinin büyük bir çoğunluğunu oluşturuyor olabilirler.

Bu satırlar, gerçi konunun dünya kamuoyunda fırtınalar koparmasından çok önce yazılmıştı, ama böyle olması, bugün yaşayan Yahudilerin pek çoğunun Doğu Avrupa kökenli olduğu gerçeğini değiştiremez. Bu da, bunların büyük bir olasılıkla Hazar kökenli olduğu anlamına gelebilir. Eğer bu doğruysa, söz konusu Yahudilerin atalarının Tur-u Sina'dan* değil, Kafkas Dağları'ndan geldiği; Ürdün dolaylarından değil, Volga dolaylarından koptuğu gerçeklik kazanır ki, bilindiği gibi Kafkaslar, Ari ırkının beşiği olarak kabul edilmektedir. Böyle olunca, bu insanların İbrahim'e, İshak'a, Yakub'a yakın olmaktan çok, Hunlara, Uygurlara, Macarlara yakın oldukları kabul edilmelidir. Eğer bu kuramın gerçek olduğu anlaşılırsa, anti-semitizm (Sami düşmanlığı - Yahu-

' Tur: Musa'nın tanrıyla konuştuğu dağ.

di düşmanlığı) deyimi de anlamsız bir deyim olarak kalacak; gerek öldürenler, gerek öldürülenler tarafından yanlış bilgiler üzerine kurulmuş bir kavram olmaktan öteye gitmeyecektir. Hazar İmparatorluğu'nun tarihi, geçmişin sisleri arasından su yüzüne çıktıkça, tarihin insanoğluna oynadığı en zalimce oyunlardan biri göze görünmeye başlar gibidir.

2

Attila, alt tarafı bir göçebe balkının kağanıydı. Devleti yıkılıp tarihe karıştı... Oysa aşağılanan kent Constantinopolis'in gücü sürüp gitti. Çadırlar silinip yok oldu, kentler yaşamaya devam ettiler. Hun Devleti, aslında gelip geçen bir kasırgadan başka bir şey değildi...

XIX. yy.'da yaşamış doğu tarihçilerinden Cassel[6], Hazarların da benzer nedenlerle aynı sonuca vardığını ima etmektedir. Hunlann Avrupa sahnesindeki varlığı yalnızca seksen yıl* kadar sürdüğü halde, Hazarların devleti dört yüz yıllık bir sürenin büyük bir diliminde gücünü korumayı bilmiştir. Onlar da genellikle çadırlarda yaşamış bir ulustular, ama çok gelişmiş kendeşme merkezleri de vardı. Göçebe bir savaşçılar topluluğu olmaktan uzaklaşıp, çiftçilik, hayvancılık, balıkçılık, bağcılık, ücaret ve küçük sanatlar toplumu olma yolunda gelişiyorlardı. Sovyet arkeologları, bu insanlara ait bulgularından, bunların "Hun kasırgasına" hiç de benzemeyen ileri uygarlık düzeyinde kişiler olduğunu kanıdayan bir sürü eser ele geçirmiş bulunmaktadır. Birkaç bin metre-

' Hunlann Hazar Denizi dolaylanndan Avrupa'ya doğru ilerlemeye başladıkları 372 yılından, Atilla'nın 453'de ölümüne kadar olan süre.

karelik alana yayılmış kent kalıntıları[7], dehlizlerle ahırlara bağlanmış evler, geniş ahır ve ağıllar, 3-3.5 x 10-14 metre boyudarında sütunlu yapılardan başka, ileri işçilik düzeyinin varlığını gösteren öküz sabanları, araç-gereçler de bulunmuştur.[8]

Özellikle ilginç olan, toprak altında bulunan temellerdir.[9] Bunlardan anlaşıldığına göre, yapılar, çember biçiminde kurulmuştur. Sovyet arkeologlarına göre, böyle yuvarlak yapılara ait temeller Hazarların yaşadığı toprakların her yanında ortaya çıkarılmış olup, tarihleri de daha sonra görülen dörtgen konudardan daha eskidir. Açıkça görüldüğü gibi, bu yuvarlak biçimler, taşınabilir çadırlardan temelli konudara, göçebelikten yerleşik düzene geçme döneminin simgesidir. Çünkü Arap yazılı kaynakları, bizlere, Hazarların yalnızca kış süresince kenderde oturduklarını, yaz gelince başkenderi İtil'i bile boşaltıp çadırlarını alarak, sığır ve koyun sürüleriyle birlikte steplere çıktıklarını ya da mısır tarlalarında, bağlarda konakladıklarını anlatmaktadır.

Kazılar, sınırların son dönemlerde sağlam kalelerle korunduğunu da göstermektedir. Bu sur kalıntılarının tarihi VIII. ve IX. yy.'dan başlamakta, kentlerin steplere açık olan kuzey sınırını çevrelemektedir. Bir süre Hazar egemenliğinde kalan Kırım'dan başlayan surlar, yarım daire biçiminde Don ve Volga'ya kadar uzanmaktadır. Ülkenin güneyini ise Kafkas Dağlan korumaktadır. Banda Karadeniz, doğuda Hazar Denizi bulunmaktadır.* Bununla birlikte ülkenin kuzeyini koruyan kale-

' Hazar akınları nedeniyle duydukları korkuları hala unutamayan Araplar, akınların kopup geldiği taraftaki denize Bahrül Hazer (Hazar Denizi) demektedirler (W. E. O. Allen'in ***Gürcü Ulusunun Tarihi*** **adlı eserinden, Londra 1952).**

ler dizisi gerçekte hayvanları korumak için kurulmuş bir iç çember niteliğindedir. Dış sınırlar, daha çok o yılların savaşta getirdiği şansa bağb olarak ilerleyip gerileyen değişken sınırlardır. Krallığın gücünün doruğuna vardığı yıllarda otuzu aşkın ulus ya da kabileyi denetimleri altına almış, Kafkaslardan Aral Denizi'ne, Ural Dağları'ndan Kiev kentine, Ukrayna steplerine kadar olan alanda yaşayan toplumları haraca bağlamışlardır. Hazar egemenliği altında yaşayan bu toplumlar arasında Bulgarlar, Oğuzlar, Macarlar, Kırım'ın Got ve Yunan kolonileri ve kuzeybatı ormanlarında yaşayan Slavlar bulunmaktadır. Bu yaygın egemenlik alanının dışında Gürcistan ve Ermenistan'a da akınlar düzenlenmiş, Musul'da bulunan Arap Halifeliği'nin topraklarına sızmaya başlamışlardır. Bu konuda Sovyet arkeologu M. I. Artamonov şunları yazmaktadır:[10]

IX. yy. 'a kadar, Karadenizlin kurçyinden Dinyeper'in ormanlıklarına ulanan steplerde Hararlarla boy ölçüşecek hiçbir güç yoktu. Hararlar birbuçukyüryıl boyunca Doğu Avrupa'nın güney kesiminde rakipsir egemenliklerini sürdürdüler ve Harar Denir}'nin ku'rçyiyle Ural Dağlan arasındaki geçidi ellerinde tuttular, hu süre içinde Asya'dan kopup gelen göçebe kavimlerin Avrupa'ya girmesi sö'r konusu olamadı.

Doğudaki büyük göçebe imparatorlukların tarihlerine şöyle bir baktığımızda, Hazarların kendilerinden önce gelen Hun ve Avar imparatorluklanyla kendilerinden sonra gelen Moğol İmparatorluğu arasında, hem zaman hem büyüklük hem de uygarlık düzeyi bakımından bir geçiş dönemi oluşturduğunu görmekteyiz.

Peki, bu dikkate değer insanlar kimdir? Gerek güçleri ve ortaya koyduklarıyla, gerek hor görülen bir kavimin dinini kabul etmiş olmalarıyla dikkati çeken bu insanlar kimdir? Bu konuda, günümüze ulaşabilen bilgilerin tümü onlara düşman olan çevrelerin kaynaklarından alındığı için, bunları olduğu gibi ele alıp değerlendirmek doğru olmaz. Örneğin bir Arap tarihçisinin" şu satırlarına göz atalım:

Hararlara gelince, bunlar insanların yaşadığı toprakların en kuzeyinde, yedinci iklime yakın yerde yerleşmişlerdir. Saban burcunun altındadırlar. Ülkeleri soğuk ve rutubetlidir. Büyümden ciltleri bey a^, gökleri mavi, uçuşan saçları genellikle kırıl ve gür, bedenleri iriyarı, huyları soğuk kişilerdir. Ana nitelikleri vahşiliktir.

Yüzyıl süren savaşlardan sonra bu Arap yazarın Hazarlara büyük bir sevgi beslemediği ortadadır. Çok daha eski bir kültürleri olan ve ülkelerini durmadan Hazar akınlarına karşı savunmak zorunda kalan Gürcülerle Ermeniler için de durum aynıdır. Eski inançları yansıtan bir Gürcü kaynağı, Hazarları "Yecüc ve Mecüc"-ler* olarak nitelendirmektedir: "...iğrenç suratlı, yabanıl hayvan davranışlı, kan içen insanlar."[12] Ermeni bir yazar da şu satırlarla karşımıza çıkıyor: "Hazarların büyük bir çoğunluğu küstah, iriyarı, kirpiksiz, kadın gibi uzun saçlıdır."[13] Son olarak Arap coğrafya bilgini İstakhri'nin, şu satırlarına bir göz atalım:[14]

Hararlar Türklere benremer, saçları siyahtır, iki tür Harar vardır. Bir bölümüne Kara-Hararlar denir. Bunlar çok esmerdir.

' Kıyametin kopacağını gösteren iki kavim... Batıniler'e göre Yecüc ve Mecüc şeriatçıların simgeleridir. (Ed. n.)

Hemen hemen Hintlileri andırırlar. Bir de Ak-Ha^arlar vardır ki, bunlar dikkati çekecek kadar yakışıklı insanlardır.

Bu sözler; az önce sarfedilen sözlerle mukayese edildiğinde iltifat sayılacak niteliktedir ama durumu daha da karıştırmaktan başka işe yaramamaktadır. Çünkü bildiğimize göre Türkler yönetici sınıflara "beyaz" deyip, toplumun alt kesimlerini "kara" diye tanımlama alışkanlığına sahipti. Bu nedenle Beyaz Rus misali, Beyaz Bulgarların, Siyah Bulgarlardan daha beyaz tenli olduklarını ya da V. ve VI. yy.'larda Hindistan'la İran'ı işgal eden Ak-Hunların Avrupa'ya gelen Hunlardan daha beyaz olduğunu varsaymamız için pek geçerli bir neden yoktur. Zaten İstakhri'nin ve arkadaşlarının esmer ciltli Hazarlar üstüne yazdıkları da hep kulaktan dolma, bir ölçüde de efsane niteliğindeki bilgilere dayanmaktadır. Bu satırları okumak bizi Hazarların genel görünümü konusunda da, etnik kökenleri konusunda da daha bilgili kılmamaktadır.

Özellikle etnik kökenler sorunu, ancak genellemelerle cevaplanabilmektedir. Ama öte yandan Hunlann, Alanların, Avarların, Bulgarların, Macarların, Başkirlerin, Burtaların, Sabirlerin, Uygurların, Saragurların, Onogurların, Utigurlann, Kutrigurların, Turniakların, Kotragarların, Kabarların, Zebenderlerin, Peçeneklerin, Oğuzların, Kumanların, Kıpçakların ve Hazar çağında bu topraklardan gelip geçmiş olan daha nice kabile ve boyların kökenlerini araştırmak da aynı derecede güçtür. Haklarında çok daha fazla şey bildiğimiz Hunlann kökeni bile belirsizdir. Hun sözcüğü büyük bir olasılıkla Çince "Hiungnu" sözcüğünden gelmektedir ve savaşçı göçebe grupları tanımlamakta kullanılır. Oysa başka uluslar Hun deyimini ayınm yapmaksızın bütün göçmen selleri için kullanmışlardır. Bu

deyim yukarıda adı geçen Ak-Hunlar, Sabirler, Macarlar ve Hazarlar için de söz konusu olmuştur.*

MS I. yy.'da Çinliler bu istenmeyen Hun komşularını batıya doğru sürmüş ve yüzyıllar boyu Asya'dan kopup Avrupa'ya akacak çığı başlatmışlardır. I. yy.'dan başlayarak sürekli olarak batıya akan bu gruplar çoğunlukla genel bir sözcük olan "Türk" sözcüğüyle tanımlanmıştır. Bu sözcüğün de Çin dilinden geldiği ve gerçekte bir tepenin adından alındığı öne sürülmektedir. Ama sonradan bu sözcük, belirli karakteristikleri taşıyan dilleri konuşan, yani "Turluk" dilleri konuşan bütün kavimlere mal edilmiştir. Dolayısıyla, Türk deyimi, ortaçağ yazarlarının ve bazı çağdaş yazarların kullandığı anlamda, bir ırktan çok, bir dil grubunu anlatan bir deyimdir. Bu açıdan bakıldığında Hunlar ve Hazarlar da "Türkik" uluslardır." Hazarların dili, bilindiği kadarıyla Türkçenin Çuvaş lehçesidir. Bu dil Sovyeder Birliği içindeki Özerk Çuvaş Cumhuriyeti'nde (Volga ile Sura arasında) hâlâ konuşulmaktadır. Çuvaşların, Hazar diline benzeyen bir dil kullanan Bulgarların torunları olduğuna inanılmaktadır. Yine de bütün bu ilişkiler biraz belirsiz kalmakta, doğu düşünürlerinin düşünce yoluyla vardıkları sonuçlara dayanmaktadır. Kesin olarak söyleyebileceğimiz tek şey, Hazarların "Türkik" bir ulus olduğu ve V. yy. dolaylarında Asya steplerinden koparak batıya yöneldikleridir.

*** I. Dünya Savaşı yıllarında İngiltere'de "Hun" deyiminin aynı olumsuz anlamda kullanılmasına karşılık, doğduğum ülke olan Macaristan'da ilkokul çocuklarına şanlı Hun atalarından gurur duymalarının öğretilmesi ilginçtir. Budapeşte'de pek kibar bir deniz sporları kulübünün adı Hunya'dır. Macaristan'da birçok kimse çocuklarına Atilla adını koymaktadır.**

" Fin- Uygur dil grubuna giren Macarlar bunun dışında kalmaktadır.

Hazar (Khazar) sözcüğünün ve modern çağla ortaya çıkmış türevlerinin de birçok yeni düşünüşe yol açtığı ortadadır. Büyük bir olasılıkla bu sözcük, Türkçe "Gez" kökünden gelmekte, aldığı ekle "Gezer" haline gelip, göçebe anlamını yansıtmaktadır. Bu konu üstünde derinlemesine inceleme yapmamış kişilere ilginç gelebilecek bazı çağdaş türevler de vardır. Bunlar arasında Rusça'da Kazak, Macarca'da Hussar kavramlarının savaşçı, atlı kişiler için kullanılması*, Almanların Ketzer sözcüğünü imansız, yani Yahudi anlamında kullanması sayılabilir. Eğer bu düşünüş doğruysa, bundan Hazarların birçok ortaçağ toplumunun hayal gücünü büyük ölçüde etkilediği sonucu çıkarılabilir.

4

Bazı İranlı ve Arap tarihçiler işe bir hayli efsane ve dedikodu katmaktadır. Bu tür yazılar dünyanın yaratılışıyla başlayıp kendi günlerinde yer alan bazı sansür olaylarına kadar varabilmektedir. IX. yy. Arap tarihçisi Yakubi, Hazarların soyunu Nuh'un üçüncü oğlu Yafes'e dayandırmaktadır. Bu yorum, ana kaynaklarda sık sık ortaya çıkmaktadır.

Hazardan doğrudan doğruya söz eden kaynakların en eskilerinden biri Zacharia Retor'un VI. yy.'ın ortalarından kalma *Siriak'ıdır."* Bu kaynakta Hazarlar, Kafkaslarda yaşayan uluslar arasında sıralanmaktadır. Başka

Hussar sözcüğü herhalde Sırp ve Hırvatlar kanalıyla Yunanlılara geçmiş olan ve Hazarları tanımlamakta kullanılan bir sözcüktür.
" Bu eser aslında adı belirsiz bir kişi tarafından derlenmiş, içinde eserinden geniş biçimde söz edilen bir Yunan tarihçisinin adıyla anılagelmiştir.

kaynaklar ise Hazarların bir önceki yüzyılda da bu çevrelerde var olduğunu ve Hunlarla ilişkileri bulunduğunu öne sürmektedir. MS 448 yılında Bizans imparatoru II. Theodosius, Attila'ya bir elçilik heyeü gönderdiğinde, bu kurulda Priscus adında çok ünlü bir yazar da bulunmaktaydı. Bu dikkatli kişi, yolculuğu boyunca yalnız diplomatik ilişkileri harfi harfine not etmekle kalmamış, aynı zamanda Attila'nın sarayındaki bütün ufak tefek entrikaları ve şölen salonlarının olaylarını da kayda geçirmiştir. Belli ki Priscus, gelmiş geçmiş en büyük dedikodu yazarlarından biriydi. Bugün bile Hun yaşamı ve gelenekleriyle ilgili ana kaynağımız onun satırlarıdır. Priscus, bize Hunlann egemenliği altında yaşayan ve Akatzirler' diye anılan bir toplulukla ilgili birçok fıkra da anlatmaktadır. Bu Akatzirlerin Ak-Hazarlar olması akla çok yakındır." Priscus'un bize anlattığına göre Bizans İmparatoru, bu savaşçı ulusu kendi tarafına çekmeye çalışmış, ama çok açgözlü biri olan Hazar Hanı Karidak, kendisine sunulan rüşveti yeterli bulmayarak Hunlann tarafına geçmiştir. Attila, Karidak'ın rakibi olan hanları yenerek, onu tek başına Akatzirlerin başına geçirmiş ve kendisi-

' Yunan kaynaklarında Akatzirler, Agathir ya da Agatzir olarak geçer ve Ağaçeriler olarak addedilir. G. Nemeth, İdil (Volga) boyunda oturan ve Hunlar tarafından zikredilen Akatzir kavmini 'orman kavimi' olarak tanır. (Ed. n.)

" Akatrizler, ünlü Got tarihçisi Jordanes tarafından da savaşçı bir ulus olarak taruulmaktadır. Jordanes, Priscus'dan yüzyıl kadar sonra yaşamıştır. Ravenna Coğrafyacısı diye tanınan yazar, onların Hazarlar olduğundan emindir. Bunun böyle olduğu çağdaş bilimcilerin çoğu tarafından da kabul edilmektedir. (Marquart bu düşünceye katılmazsa da, Dunlop'un onun görüşlerini çürütmeye çalışması ilginçtir.) Öte yandan Cassel de Priscus'un yazılarında sözcüğün yazılış biçiminin, Ermeni ve Gürcü dillerindeki (Khazir) sözcüğünün yazılışıyla aynı olduğuna işaret etmektedir.

ni sarayında ziyaret etmesi için de çağrıda bulunmuştur. Karidak bu çağrıya içten teşekkürlerini sunmuş, ancak, "basit, ölümlü bir insan için bir tanrının yüzüne bakmanın çok güç olacağım" öne sürerek, "Nasıl güneşe bakmak insanın gözünü kamaştırırsa, tanrıların en ulusunun yüzüne bakmak da insana acı verir" demiştir. Attila bu sözlerden pek hoşnut kalmış olmalı ki, Karidak'ın hanlığını onaylamış ve iyi ilişkilerini sürdürmüştür.

Priscus'un anlattıklarına göre, Hazarlar Avrupa sahnelerinde V. yy. ortalannda belirmiştir. O çağlarda, Hazarlar Hun egemenliği altında yaşamaktaydı. Macarlar ve öteki bazı toplumlar gibi onların da Attila'nın buraya getirdiği topluluklardan türedikleri varsayılabilir.

5

Attila'nın ölümünden sonra Hun İmparatorluğu'nun yıkılması, Doğu Avrupa'da bir otorite boşluğu yaratmıştır. Bu sırada birbirini izleyen göçebe toplulukların arkası kesilmeyen bir sel halinde yeniden Avrupa'ya doğru akmaya başladığını görüyoruz. Bunlar arasında dikkati çekenler Uygurlarla Avarlardır. Hazarlar bu sırada Kafkasya çevrelerinde Ermenistan ve Gürcistan'ı sık sık yağmalayarak mudu bir yaşam sürdürmektedirler. VI. yy.'ın ikinci yarısında, Hazarlann Kafkasların kuzeyindeki kabileler arasında belirgin bir güç kazandıkları görülür. Bu kabilelerden bazılarının, örneğin Sabirler, Saragurlar, Samandarlar, Balanjarlar vb., bundan sonra yazılan kaynaklarda adları geçmemektedir. Yani, bu kabileler ya Hazarlar tarafından sindirilmiş ya da onların içine karışıp erimişlerdir. Anlaşıldığına göre, Hazarlara karşı koyanların başında, o sıralarda hayli güçlü olan Bulgarlar gelmekte-

dir. Ama MS 641 yılında Hazarlar onları da yenmiş ve ulusu ikiye ayırmışlardır. Bir bölümü batıya göçüp Tuna dolaylarına yerleşmiş, yani şimdiki Bulgaristan'ı oluşturmuş, ötekiler de kuzeydoğuya yönelerek Volga dolaylarına yerleşmiş ve Hazarların egemenliği altında yaşamaya başlamışlardır. Bu kitapta, gerek Tuna Bulgarlarından, gerek Volga Bulgarlarından sık sık söz edilecekür.

Hazarlar egemenliklerini kazanmadan önce, bir süre, kısa ömürlü bir başka devledn, Batı Türk İmparatorluğu ya da Turkut İmparatorluğu diye anılan devledn egemenliğinde yaşamak zorunda kalmışlardır. Bu imparatorluk, bir kabileler konfederasyonu yapısındadır. Başta, hepsini yöneten bir kağan ya da hakan* bulunur. Hazarların da daha sonra bu sözcüğü alıp kendi en büyük yöneticileri için kullandıklarını görüyoruz. Bu ilk Türk devletinin (böyle demek de doğru mudur bilmem) ömrü, aşağı yukarı yüz yıl kadar sürmüş (MS 550-660), ardından bu devlet hemen hiçbir iz bırakmadan parçalanmıştır. Ama yine de, Türk adının ilk defa belirli bir ulus için kullanılması, "Türkik" dil grubunu kapsayan genel bir deyim olmaktan çıkması bu devlet sayesinde olmuştur."

Hazarlar önce Hun egemenliğinde, daha sonra Türk egemenliğinde yaşadılar. VII. yy.'da Batı Türk İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, Perslerin ve Bizanslıların deyimiyle, "Kuzey Krallığı"nı yönetme sırası onlara geldi. Bir söylentiye[15] göre, büyük Pers Kralı Hüsrev

' Kağan ya da hakan vb. Doğu bilimcilerin yazım konusunda tuhaf alışkanlıkları var. (Bkz. I. Ek) Ben batıhlann gözünde en az hakaret "kağan" sözcüğünü kullanacağım.

" Bu durum, eski kaynaklarda Türk sözcüğünün hiçbir ayrım yapılmaksızın bütün göçebe bozkır halkına mal edilmesini, "barbar" sözcüğüyle ya da "Hun" sözcüğüyle eş anlamlı olarak kullanılmasını önlememiştir.

Anuşirvan'ın sarayında üç tane altın konuk tahtı bulunur; bunlardan biri Bizans İmparatoru, ikincisi Çin İmparatoru, üçüncüsü de Hazar İmparatoru için saklanırmış. Ama her nedense bu üç büyük imparatorluktan hiçbir zaman konuk gelmemiş ve altın tahdar -eğer gerçekten var idiyseler- sembolik bir hizmet görmekten öteye gitmemişrir. Yine de, ister doğru olsun ister olmasın, bu söylenti İmparator Constantine'in Hazarlara üç altın mühürlü mektup gönderildiğine ilişkin anlattıklarını onaylamaktadır.

6

Bu arada, VII yy.'ın başlarında Müslüman kasırgasının Arabistan'dan koptuğunu görüyoruz. O sıralarda Ortadoğu üç büyük gücün denetimi altındadır: Bizans, Persler ve Batı Türk İmparatorluğu. Bunlardan ilk ikisi, son yüzyıldan beri birbirleriyle bitip tükenmek bilmez bir savaşa tutuşmuş bulunmakta ve her ikisi de gücünü tüketmiş gibi görülmektedir. Bir süre sonra Bizans'ın kendini topladığını, oysa Pers Krallığı'nın bir daha toparlanamadığını, tarihe karıştığını biliyoruz. Onlara son darbeyi indirenler de yine Hazarlar olmuştur.

Sözünü ettiğimiz çağda Hazarlar henüz Batı Türk İmparatorluğu'nun egemenliği alünda olup, bu imparatorluğun en etkin gücünü oluşturmaktadır. Zaten çok geçmeden de imparatorluğu devralacaklardır. 627 yılında Roma imparatoru Heraclius, Hazarlarla askerî bir andaşma imzalamış (bu andaşma iki ülke arasında imzalanacak aynı nitelikteki birçok antlaşmanın ilkidir) ve kendini Perslere karşı son ve yok edici bir sefere hazırlamıştır. Bu sefer sırasında Hazarların oynadığı rol ko-

nusunda birbiriyle çelişen, hiçbiri de Hazarlara onur kazandırır nitelikte olmayan birkaç kuram vardır. Ama ne kadar çelişkili olursa olsun, bu kuramların bazı önemli ortak yönleri bulunmaktadır. Hazarlar, Heraclius'a, Ziebel adlı bir başbuğun komutasında 40.000 adı vermişlerdir. Bu atlılar Pers seferine katılmış, ama bir süre sonra, herhalde Yunanlıların fazla tedbirli ilerleyişinden usanarak yollarını çevirmiş ve Tiflis'i kuşatmaya girişmişlerdir. Bu çabaları başarılı olmamışsa da, ertesi yıl yeniden Heraclius'la işbirliği ederek Gürcistan'ın başkentini almış ve büyük ganimetlerle dönmüşlerdir. Gibbon bu konuda (Theophanes'i kaynak göstererek) hayli renkli bilgiler vermekte, özellikle Roma İmparatoru'nun Ziebel'le ilk karşılaşmasını ayrıntılı biçimde anlatmaktadır.[16]

.. .Hüsrev'in Avarlarla anlaşmasına karşılık, Roma imparatoru da Türklerle onurlu bir anlaşmaya girişmişti. Onun çağrısı ürerine Ha^argrupları çadırlarını Volga boylarından sökerek Gürcistan dağlarına kurdular. Heraclius onları Tiflis dolaylarında karşıladı. Ziebelyanındaki adamlarıyla birlikte attan indi ve (Yunan kaynaklan doğru söylüyorsa) kendilerini yüzükoyun yere atarak İmparatorun mor harmanisinin eteğini öptüler. Bu gönüllü saygı gösterisi, sağladığı büyük yardım da dikkate alınırsa, elbette, en sıcak karşılığı hak ederdi, imparator derhal tacım çıkardı, Türk başbuğunun başına koydu, sonra da onu şefkatle kucaklayarak selamladı ve ona "oğlum" dedi. Zengin bir şölenden sonra Ziebel'e bir tepsi içinde mücevherler sundu. Altınlar, değerli taşlar, imparatorluk sarayında kullanılan ipekler verdi. Daha sonra değerli mücevherleri, küpeleri kendi elleriyle bu yeni müttefiklerine dağıttı. Gizli bir görüşmede kız> Eudocia'nın bir resmini gösterdi, bir barbara, soylu ve beyaz bir gelin

' 'Türkler' derken, Hazarları kastediyor.

vererek onu mutlu etti. Ve kırk bin at ilkyardım sö\ünü böyle kopardı...

Eudocia (ya da Epiphania), Heraclius'un ilk karısından olma tek kızıydı. Onun Türk'e söz vermiş olması, Bizans sarayında Hazarlarla yapılan dostiuk antlaşmasına ne kadar önem verildiğini göstermeye yeterlidir. Ama sonradan bu evlilik gerçekleşmedi. Çünkü Eudocia ile gelin alayı henüz yola çıkmışken Ziebel'in öldüğü haberi geldi. (Bu arada Theophanes'in satırları arasında Ziebel'in de imparatora genç oğlunu verdiğine ilişkin zımni bir ifade vardır.)

Ermeni tarih metinlerinde de, Hazarların ikinci Pers seferi için ilân ettiği seferberlikle ilgili renkli bir bölüm görülür. Bu seferberlik emri, Hazar egemenliği altındaki bütün kabilelere ve halka gönderilmiştir: "Dağlarda, ovalarda yaşayan, dam altında ya da gökyüzü altında oturan, saçını traş etmiş olsun, uzatmış olsun, herkese."[17]

İşte bu satırlar bize Hazar İmparatorluğu'nu oluşturan ırklar mozaiği hakkında fikir verebilen ilk satırlardır. Herhalde ülkeyi yöneten "Gerçek Hazarlar", genellikle azınlıkta kalmışlardır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki Avusturyalıların durumu gibi.

7

Pers devleti 627 yılında İmparator Heraclius karşısında uğradığı yenilgiden sonra bir daha toparlanamadı. Bir ayaklanma sonucu kral kendi oğlu tarafından öldürüldü ve birkaç ay sonra oğul da ölünce, tahta bir çocuk çıkarıldı... On yıllık anarşi ve kargaşadan sonra ilk Arap orduları ülkeye girdi. Aynı sıralarda Batı Türk Im-

paratorluğu da parçalanarak kabilelere ayrılmıştı. Böylece, eski kuvvet üçlüsünün yerini bir yenisinin aldığı görüldü. İslâm Halifeliği, Hristiyan Bizans ve kuzeyde de yeni güçlenen Hazar Devleti. Arap saldırılarını, başlangıç çağlarında göğüslemek görevi işte bu sonuncusuna düşmüş ve Doğu Avrupa ovalarını işgalcilerden onlar korumuştur.

Hicret'i (622) izleyen ilk yirmi yıl içinde Müslümanlar, İran'ı, Suriye'yi, Mezopotamya'yı, Mısır'ı alarak Bizans'ı (yani bugünkü Türkiye topraklarını), Akdeniz'den Kafkaslara kadar uzanan yarım daire biçiminde bir kıskacın içine almışlardı. Kafkaslar aşılmaz bir doğal engeldi, ama yine de, Pireneler kadar engeldi. Ayrıca Dariel Geçidi'nden (şimdiki adıyla Kesbek) ve Hazar Denizi kıyısındaki Derbend'den (Demir Kapı) geçmek de olanak dışı değildi.

Bu sonuncusuna Araplar bab ül ehvab*, yani Kapılar Kapısı derlerdi. Bu adın kökü, Hazarların ve benzeri kavimlerin çok eski çağlardan beri buradan güneye saldırıp sonra geri çekilmelerine dayanıyordu. Bu kez sıra Araplara gelmişti. 642 ile 652 yılları arasında defalarca Derbend'den geçerek Hazar topraklarında ilerlediler. Balanjar adındaki en yakın kenti alıp Avrupa topraklarında bir üs edinmeye çalıştılar. Ama her defasında geri püskürtüldüler. Sonunda, 652'de, taraflar arasındaki en büyük savaş vuku buldu. Her iki taraf da mancınık kullandı. Dört bin Arap öldü. Yaşamını yitirenler arasında komutanları Abdül Rahman İbn-Rabiya da bulunuyordu. Ordunun geri kalan kısmı kargaşa içinde gerisin geriye dağlara kaçtı.

' Şirvan civarındaki derbent (Ed. n.)

Bundan sonra, kırk yıl boyunca Araplar, Hazar ülkesine girmeye kalkışmadılar. Saldırılarını Bizans'a yönelttiler. Birkaç kez* Constantinopolis'i karadan ve denizden kuşattılar. Eğer bu arada Kafkasların öte yanındaki başkenti almış, Karadeniz'in kuzeyini ele geçirmiş olsalardı, Doğu Roma Imparatorluğu'nun sonunun gelmesi muhtemeldi. Bu arada Hazarlar da Bulgarlarla, Macarları egemenlikleri altına almış, batıda Ukrayna ve Kırım'a ulaşmışlardı. Ne var ki, bu kez savaşlar artık rastgele yapılan akınlar olmaktan çıkmış, fetih savaşları durumunu almıştı. Yağma edip, tutsak alıp çekilmiyorlar, ele geçirdikleri ülkeleri sağlam yönetimi olan bir imparatorluğa katıyorlardı. İmparatorluklarını kağan yönetiyor, fethedilen yerlere valiler atayıp, vergi koyuyordu. VIII. yy.'ın başlarında Hazar Devleti, Araplara saldırıya geçecek kadar güçlenmişti.

Bin yıl ileriden dönüp baktığımız zaman, "İkinci Arap Savaşları" (722-737) denilen bu savaşlar bize durmadan yinelenen, tekdüze, yöresel çatışmalar gibi görünmektedir. Hepsinde olaylar aynıdır. Hazarların atlıları ya Dariel Geçidi'nden ya da Derbend Kapısı'ndan Halifenin topraklarına saldırırlar, bir süre sonra da Arap karşı saldırısı başlar, aynı yollardan Volga'ya doğru uzanır ve geri çekilirler. Şimdi adeta dürbünün ters yanından bakarken, bu olaylar bizlere York Dükü ile ilgili destansı şarkıyı anımsatıyor. York Dükü'nün on bin askeri vardır. "Onları tepenin doruğuna çıkartıp sonra gerisin geri aşağıya yürütür." Arap kaynaklarında yazılı olanlara bakarsak (bu kaynaklar genellikle abartma eğilimindedir), 100.000'lik, hattâ 300.000'lik ordulardan soz edil-

* MS 669, 673-8.717-18.

diğini görürüz. Ne olursa olsun, bu sayılar Batının kaderini çizen Tours Meydan Savaşı'ndaki askerlerin sayısından çok daha fazladır.

Bu savaşların belirgin özelliği, ölüme meydan okuyan bir fanatizmdir. Örneğin, bir Hazar kentinin teslim olmaktansa kendi kendini yakıp yok ettiği anlatılır. Başka bir olayda, bir Arap komutanı bab-ül-ehvab'ın suyunu zehirler. Bozguna uğrayıp kaçan bir Arap ordusunun yolunu yine Araplar keser, adamlar tek kişi kalana kadar savaşmaya zorlanır. "Cennet'e gidelim ey Müslümanlar, Cehennem'e değil!" Çünkü bilindiği gibi, savaşta şehit olan her Müslümanın gideceği yer Cennet'tir.

Bu on beş yıllık savaşlar sırasında Hazarlar, Gürcistan ve Ermenistan'ı silip geçmiş, 730 yılında Arap ordularını Ardabil'de büyük ve kesin bir yenilgiye uğratmışlardır. Bundan sonra Musul ve Diyarbakır'ı alıp Halifeliğin merkezi olan Şam'a yaklaştıkları bilinir. Oysa bu sırada yeni kurulan bir Halife ordusu akıntıyı tersine çevirir, Hazarlar dağların üzerinden kendi ülkelerine çekilirler. Ertesi yıl Maslamah İbn Abdül Malik adlı ünlü Arap komutanı (daha önce Constantinopolis'i kuşatan komutan) Balanjar'ı alır, Samandar'a, daha kuzeydeki bir Hazar kentine kadar ilerler. Oysa saldırganlar bu kez de sağlam bir üs edinemezler. Yeniden Kafkaslar üzerinden güneye doğru kaçarlar. Bu arada Bizans imparatorluğu da derin bir soluk alabilmiştir. Özellikle veliahtları bir Hazar prensesiyle evlendiği için. Daha önce belirtildiği gibi, bu evlilikten Bizans İmparatoru Leon Hazar doğmuştur.

Son Arap saldırısı, daha sonra İkinci Marvan adıyla halifeliğe geçecek olan komutanca yönetilmiş ve zaferle sonuçlandırılmıştır. Marvan, önce Hazar Kağanı'na barış elçileri göndermiş sonra da her iki geçitten

şaşırtıcı bir saldırıya geçmiştir. Hazar ordusu bu şaşkınlığın etkisinden kurtulamayarak, ta Volga'ya kadar gerilemiş ve Kağan barış istemek zorunda kalmıştır. Marvan, diğer fethedilen ülkelerdeki yönteme uyarak Kağandan hak dinine dönmesini istemiş, Kağan da bunu kabul etmiştir. Ama bu Müslümanlığa geçiş laftan öteye gitmemiş olmalı ki ne Arap ne de Bizans kaynaklarında bu konuya bir daha değinilmemektedir. Oysa bundan birkaç yıl sonra Yahudiliğin resmi din olarak benimsenmesi bütün kaynaklarda bulunmaktadır.* Elde ettiği sonuçlardan memnun kalan Marvan, Hazar topraklarına veda edip, geride ne bir üs ne de bir yönetim kadrosu bırakmaksızın, ordularıyla birlikte Kafkasya üzerinden çekilmiştir. Kısa bir süre sonra da güneydeki birtakım kabilelerin ayaklanmasını bastırmak için Hazarlardan yardım istediği bilinmektedir.

Buna "ucuz kurtuluş" demek yerinde olur. Marvan'ın bu geniş gönüllü davranışı, gerçekte çevre koşullarından ötürüdür. Tarihte karşımıza çıkan daha nice garip olay gibi... Belki Araplar da bunun farkındaydı. Uygar olan Perslere, Ermenilere ve Gürcülere benzemeyen bu kuzey barbarlarını, orada bırakılacak kukla bir Müslüman prensi eliyle yönetmek düşünülecek şey değildi. Ayrıca Marvan, güneydeki ayaklanmaları, Suriye'de ve öteki yerlerde Emevi Halifeliği'ne karşı baş gösteren olayları bastırabilmek için herkese gereksinme duymaktaydı. Nitekim bundan sonra gelişen iç savaşlarda başkomutanlık görevi Marvan'a kalmış, ayrıca 744 yılında da son Emevi Halifeliği'ne getirilmiştir (Sonradan Halifelik, Abbasi sülalesine geçmiş ve altı yıl sonra da Mar-

' Bu olayın, daha sonra görüleceği gibi, 740 dolaylarında gerçekleştiği sanılmaktadır.

van öldürülmüştür). Bu bilgilerin ışığında Marvan'ın artık Hazarlarla olan savaşları uzatacak durumda olmadığı kolayca anlaşılmaktadır. Onlara bir ders vermek ve Kafkaslardan aşağı kolayca saldırmalarını önlemekle yetinmek zorundadır.

Böylelikle, Müslümanların batıda Pireneler ve doğuda Kafkaslar üzerinden yaptıkları saldırılar aşağı yukarı aynı zamanda sona ermiş bulunmaktadır. Charles Martel'in Frankları, Galya ve Batı Avrupa'yı kurtarırken, Hazarlar da Volga kıyılarını, Tuna'yı ve Doğu Roma Imparatorluğu'nu kurtarmışlardır. Hiç değilse, bu nokta üzerinde Sovyet arkeolog ve tarihçisi Artamonov'la Amerikan tarihçisi Dunlop'un tümüyle aynı kanıda olduğu görülür. Bu kitabın başlangıcında yazdığım gibi, Dunlop'a göre eğer Hazarlar olmasaydı "Avrupa uygarlığının doğudaki temsilcisi Bizans'ın toprakları, Arapların eline geçecek ve tarihin akışı değişecekti."

Artamonov da bu konuda şöyle demektedir:[18]

Ha^arya, Doğu Avrupa'nın ilk feodal devletlerinden biridir. Bizans İmparatorluğu ve Arap Halifeliği ile boy ölçüşebilecek önemde bir devlettir... Bizans'ın Araplara karsı koyabilmesi, ancak güçlü Ha^ar ordularının onları Kafkaslardan içeriye sokmaması sayesinde gerçekleşebilmiştir....

Son olarak Oxford Üniversitesi Rus Tarihi Profesörü Dimitri Obolensky'nin satırlarına göz atalım:[19]

Hararların dünya tarihine en büyük katkısı, Arapların ku%ey yönündeki saldırılarına karsı Kafkasları geçilme^ bir engel haline getirmeleridir.

Marvan, yalnızca Hazarlarla savaşan son Arap komutanı değil, aynı zamanda, İslam dinini bütün dünya-

ya yayma ülküsüne dayalı bir genişleme politikası uygulayan son Arap Halifesi'ydi. Abbasi sülalesinin halifeliği devralmasıyla birlikte fetihler durdu, eski Pers kültürünün etkileri daha yumuşak bir hava yarattı ve zamanla Harun el Reşid'in renkli Bağdat'ının doğmasına yol açtı.

8

Birinci ve ikinci Arap Savaşları arasında geçen uzunca süre içinde Hazarlar, Bizans tarihinde bir kez daha önemli bir rol oynadılar.

MS 686 yılında Doğu Roma imparatorluğu tahtına Jüstinyen II. Rhinotmetus geçti. Tahta çıktığı zaman on altı yaşındaydı. Gibbon kendine özgü üslubuyla bu gencin portresini şöyle çizmektedir:[20]

Hırsları güçlü, girişimleri %ayıftı. Üstelik budalaca bir gurur duygusunun etkisi altındaydı... iki bakanı, insanca duygulara karşı pek a% duyarlılık gösteren bir hadım ile bir rahipti. Bunlardan birincisi, imparatorun annesini günahlarından kurtarmak için kamçılamış, ikincisi de dik başlı beyleri hafif, dumanlı bir ateş ürerinde baş aşağı asma uygulamasını alışkanlık edinmişti.

On yıl süren dayanılmaz, kötü bir yönetimin sonunda ayaklanma oldu. Yeni imparator Leontius, Justinyen'e işkence edilmesine ve ardından hapse atılmasına karar verdi:[21]

Burnunun (ve büyük bir olasılıkla dilinin) kesilmesi, usulüne uygun olarak yapılmamıştı. Grekçenin o mutlu esnekliği sayesinde Rhinotmetus (Burnu Kesik) sözcüğü ona ikinci bir ad oldu. Ve eski %orba, Chersonae denilen ıssı% bir yere sürülüp, orada

mısırı, şarabı ve yağı bile yabancı lüksler olarak değerlendiren kişiler arasında yaşamaya başladı.'

Chersonae'deki sürgün yılları boyunca Jüstinyen, tahtını yeniden ele geçirme plânları kurdu. Üç yıl kadar sonra, Bizans'ta Leontius da tahtından indirilip burnu kesilince, şansının biraz açıldığını düşündü, Kırım yakınlarında bulunan Chersonae'den Hazar yönetiminde bir kent olan Doros'a kaçtı ve orada Hazarların Kağanı Busir (ya da Bezir) ile görüştü. Herhalde parmaklarını Bizans hanedanının çatışmalarına batırmak Kağanın hoşuna gitmiş olmalı ki, Jüstinyen'le hemen anlaşarak kız kardeşini onunla evlendirdi. Bu kız kardeş sonradan Theodora adıyla vaftiz edildi ve tacını bu adla giydi. Hile hurda dolu bu olaylar dizisinde tek dürüst kişinin bu kadın olduğunu söylemek yerinde olur. Burunsuz kocasına karşı derin bir sevgi beslemiştir Qüstinyen o sıralarda henüz otuz yaşlarında bulunuyordu). Yeni evliler, adamlarıyla birlikte Phanagoria (bugünkü Taman) kentine geldiler. Bu kent Kerch Boğazı'nın kıyısında bulunmakta ve Hazar valisi tarafından yönetilmekteydi. Bizans'ı Busir'in söz verdiği Hazar ordularının yardımıyla işgal etme plânlarını burada tamamladıktan sonra, yola çıkmaya hazır olarak beklediler. Oysa bu sırada yeni imparator III. Tiberias, Busir'e elçiler göndermiş ve Jüstinyen'i ölü ya da diri Bizans'a teslim ederse kendisine ödül olarak bol miktarda altın vaat etmişti. Bunun üzerine Busir, Papatzes ve Balgitres adlı iki adamına, yeni eniştesini öldür-

' Justinyen'e yönelik davranış aslında hoşgörülü bir eylem olarak görülüyordu. O dönemdeki genel eğilim, ölüm cezası yerine sakat bırakmak, böylelikle cezayı insanileştirmeku. Elin ya da burnun kesilmesi en yaygın ceza şekliydi. Bizanslı yöneticiler canlarını bağışladıkları tehlikeli rakiplerinin gözlerini kör etmeye de alışıktılar.

meleri için emir verdi. Bu arada sadık Theodora işin rüzgarını koklamış, kocasını uyarmıştı. Jüstinyen, Papatzes'le Balgitres'i kendi odasına bir bir çağırarak iple boğdu, sonra bir gemiyle Karadeniz'in Tuna ağzı dolaylarına gelip, güçlü bir Bulgar kabilesiyle anlaşma yaptı. Bulgar Kralı Terbolis o sıra Hazar Hanından daha güvenilir bir dost olduğunu kanıtladı ve 704 yılında Jüstinyen'in emrine 15000 atlı vererek Constantinopolis'e saldırmasını sağladı. Bizanslılar aradan geçen on yıl içinde Jüstinyen döneminin kara günlerini unutmuşa benziyorlardı. Ya da yeni imparatorlarını ondan daha beter buluyorlardı. Nedeni ne olursa olsun, hemen Tiberias'a karşı ayaklanıp Jüstinyen'i yeniden tahta çıkardılar. Bulgar Kralına da ödül olarak yüklü miktarda altın verildi, o da bunları alıp, birkaç yıl sonra Bizans'la yeniden savaşa gireceğinden habersiz, yurduna döndü.

Jüstinyen'in ikinci krallık dönemi (704 -711) birincisinden daha kötü oldu. "Baltayı, ipi ve işkence alederini krallığının en büyük dayanağı saydı."[22] Ruhsal dengesini yitirdi, sürgün yaşamının en acı günlerini geçirdiği Chersonae'nin halkına karşı kin beslemeye başladı. Chersonae'ye bir kuvvet yolladı. Kentin başta gelen kişilerinden bazıları diri diri yakıldı, bazıları boğduruldu, birçoğu da tutsak alındı. Ama Jüstinyen'in gazabı bir türlü dinmek bilmiyordu, ikinci bir kuvveti daha yola çıkarıp kentin yerle bir edilmesini emretti. Bu kez kuvvetlerin yolu güçlü Hazar orduları tarafından kesildi. Jüstinyen'in Kırım temsilcisi olan Bardanes, Hazarlardan yana geçti. Kendilerine güvenleri sarsılan Bizans kuvvetleri Jüstinyen'e bağlılıklarından kopup Bardanes'i kendilerine imparator seçtiler ve ona Philippicus adını verdiler. Ama Philippicus, Hazarların elinde olduğu için bu adamlar yeni impa-

ratorlannı geri alabilmek amacıyla Hazar Kağanına yüklü bir fidye vermek zorunda kaldılar. Sonunda Constantinopolis'e dönebildiklerinde Jüsünyen'le oğlunun başını kestirip, kurtarıcı olarak karşılanan Philippicus'u tahta oturttular. (Birkaç yıl sonra onun da tahttan indirilip, gözlerinin uydurulduğunu da ekleyelim.)

Bu ürkütücü öykünün burada anlatılmasının nedeni, Hazarların o dönemde Doğu Roma Imparatorluğu'nun kaderinde ne ölçüde etkili olduklarını göstermektir. Oynadıkları bu rolün önemi, Kafkasya'da Müslümanları durdurmuş olmalarıyla karşılaştırılabilecek büyüklüktedir. Bardanes-Philippicus, Hazarların imparator yaptığı biridir. Jüstinyen döneminin sonunu getiren de kayınbiraderi olan kağandır. Dunlop'un bu konudaki sözleri şöyledir:

Bu dönemde, kağanın, canı istediği ^aman Bizans'ın başına yeni bir yönetici getirebilecek durumda olduğunu söylemek yanlış olma%[2i]

9

Kronolojik açıdan, şu anda Hazarların Yahudi dinini benimsemesi konusuna geçmemiz gerekir. Bilindiği gibi din değiştirme olayı 740 yılı dolaylarında olmuştur. Ama bu dikkate değer olayı, uygun bir bakış açısından değerlendirebilmek için hiç değilse o insanların din değiştirmeden önceki âdetleri, gelenekleri ve günlük yaşamları üstüne biraz bilgi sahibi olmamız yerinde olacaktır kanısındayız.

Ne yazık ki Hazarlar hakkında, Attila'nın sarayını ziyaret eden Priscus gibi birinci derece tanıklarımız yok.

Elimizde yalnızca Bizans ve Arap tarihçilerinin derlediği kulaktan dolma bazı bilgiler bulunmakta. Bunlar biraz şematik ve kopuk kopuk olup, yalnızca iki tanesi kapsamlıdır. Birincisi, 1. Bölüm'de incelenecek olan Hazar Kağanı'nın mektubu, ikincisi de gezgin ve gözlemci İbn Fadlan'ın notlarıdır. Önde gelen, bilgili ve nüfuzlu bir Arap olan İbn Fadlan da, Priscus gibi, uygar bir sarayın kuzey barbarlarına gönderdiği bir elçilik heyetinin üyelerindendi.

()nu bu yolculuğa gönderen saray, Halife El-Muktcdir'in Bağdat'ta bulunan sarayıydı. Heyet, İran'dan ve Buhara'dan geçerek Volga Bulgarlarının ülkesine gidecekti. Bu görkemli yolculuğun nedeni, Bulgar Kralından Halifeye gelen bir çağrıydı. Bu mektupta Kral, Halifeden iki şey istiyordu: a) Kendi halkını İslâm dinine geçirebilmek için dini öğretebilecek kişiler göndermesi, b) Kendisini bağlı bulunduğu Hazar Kağanından koruyacak bir kalenin yapılması.

Kuşkusuz daha önceki diplomatik ilişkiler sonucu kararlaştırılan bu çağrının amaçlarından biri de, yol üstünde bulunan ve içlerinden **geçilmesi zorunlu** olan Türk kabileleriyle iyi ilişkileri geliştirmek, Kur'an'ın sesini onlara duyurmak ve bu arada yüklü miktarda bahşiş dağıtmaktı.

Gözlemci gezginimizin notlarının girişi şöyledir:'

Bu kitap, Ahmed ibn Fadlan Ibnel Abbas ibn Raşid, ibn Ham kitabıdır. (Halife) El-Muktedir'in Bulgarlara gönderdiği elçi komutan Muhammed ibn Süleyman 'ın hikmetinde yolculuk

' Bu satırlar Zeki Velidı Togan'ın Arapçadan Almancaya yaptığı çevirinin Blake ve Frye tarafından İngilizceye yapılmış çevirisinden alınmış ve pek az açıklama eklenerek sunulmuştur.

ederken, Türklerin, Hararların, Rusların, Bulgarların, Bakşirlerin ve öteki toplumların ülkelerinde gördüklerimi, inandıkları çeşitli dinleri, krallarının tarihini ve günlük yaşamlarında nasıl davrandıklarını anlatmaktayım.

Bulgar Kralının mektubu, müminlerin komutanı Hl-Muktedir'in eline geçmişti. Kral ondan kendisine dinî bilgileri verecek, İslâm'ın kurallarını anlatacak, bir cami ile bir vaa^ kürsüsü yaparak hak dinini halkına anlatmasını sağlayacak birini istiyordu. Halife, kralın bütün istediklerini kabul etti. Halifenin mesajını ve gönderdiği armağanları krala vermek, şeriatı öğreten ve yorumlayanların çalışmalarını denetlemek için ben seçildim... (Burada yolculuğumun nasıl finanse edildiğini ve katılanların kimler olduğunu anlatan bir bölüm bulunmaktadır.) Böylece 309yılının Sefer ayının on birinci günü olan Perşembe günü (21 Hayran 921), Barış kentinden (Halifeliğin başkenti Bağdat) yola çıktık.

Görüldüğü gibi bu **yolculuğun** tarihi, bir önceki bölümde tartıştığımız olaylardan bir hayli **sonradır.** Ama Hazarların putperest komşularının gelenek ve yaşamları açısından bunun önemli bir fark **yaratacağını** sanmıyorum. Ayrıca, bu göçebe kavimlerin yaşamlarına bil **göz** atmanın, Hazarların din değiştirmeden önceki yaşamları -yani Şamanizm'e ya da başka inançlara bağlı oldukları zamandaki **gelenekleri** konusunda bizleri bilgili kılacağına inanıyorum.

Elçilik heyeti, pek yavaş giden bir yolculuk yapmıştır. Halifelik topraklarının Aral'ın güneyindeki sınır eyaleti olan Khvarizm'e varıncaya kadar da pek bir olayla karşılaşmamışlardır. Oraya vardıklarında eyaledn valisi, ülkesiyle Bulgar Kralının ülkesi arasında "binlerce inançsız kabile"nin yaşamakta olduğu ve bu insanların

heyettekileri sağ bırakmayacağı gerekçesiyle, yolculuklarını durdurmaya kalkışmıştır. Gerçekte Halifenin emirlerine karşı gelip elçilik heyetinin geçişini engellemeye kalkmasının nedenleri çok daha başka olabilir. Bu vali, heyetin yolculuk amacının dolaylı bile olsa, Hazarlara karşı bir amaç olduğunu anlamış olmalıdır. Oysa kendisinin Hazarlarla iyi ilişkileri ve kârlı bir ticareti vardır. Ama sonunda o da boyun eğmek zorunda kalmış ve heyetin Amuderya yöresindeki Gurganj'a doğru ilerlemesine izin vermiştir. Heyet oraya varınca, havanın çok soğuması nedeniyle, üç aylık bir kış uykusuna yatmak zorunda kalmıştır. Bu, birçok Arap gezgininin notlarında yinelenen bir durumdur:

Nehir üç ay boyunca dondu. Çevremize baktığımızda buy lu bir cehennemin önümüzde biy bek/ediği duygusuna kapıldık. Sokaklar ve paçar yerleri soğukjüyünden hemen hemen bomboştu... Bir defasında hamamdan çıkıp eve giderken sakalımın bir topak bur haline geldiğini gördüm, ateşin önüne oturup sakalımı eritmek çorunda kaldım. Günlerimi evin içine başka bir ev gibi kurulmuş keçe bir Türk çadırında geçiriyordum. O çadırda kalın giysilere, kürklere sarılıp yatıyordum, ama yine de sık sık yanağım donup yastığıma yapışıyordu...

.Şubat ayı ortalarında buzlar çözülmeye başladı. Heyet, 5000 kişi ve 3000 hayvandan oluşan büyük bir kervana katılarak, kuzey steplerini onlarla birlikte geçmeye hazırlandı. Bu yolculuk için gerekli malzemeyi, develeri, nehir geçerken giyilecek deve derisi çizmeleri, ekmek, katık ve baharlı kuru ederi satın aldılar ve kendilerine üç ay yetecek hazırlıklarını tamamladılar. Yerliler, kuzey yörelerin daha da soğuk olacağını söyleyip onları uyardılar ve neler giymeleri gerektiğini öğüdediler.

Böylece hepimiz üstümüze birer kurtak, onun üstüne yün bir kaftan, onun üstüne de buslin (içi kürklü ceket) giydik. Buslinin üstüne kürk palto aldık. Başımızda kürk şapkalarımız vardı. Yalnıç gömerimiz görünüyordu. Altımıza önce basit bir külot, sonra astarlı bir külot, onun üstüne de pantolon giydik. Ayaklarımızda kay mut (deri çorap), birde çizme vardı. D evey edindiğimiz Zaman bu giysiler yüzünden kıpırdayamaz haldeydik.

Titiz bir Arap olan İbn Fadlan, Khvarizm'in ne ikliminden ne de insanlarından hoşlanmıştı:

Dilleri ve binaları açısından bunlar dünyanın en iğrenç insanları. Dilleri tavuk gıdaklamasına benziyor. Buraya bir günlük yerde Ardkva adındaki bir kasabada Kardallar diye bir kabile yaşıyor. Onların dili de adeta kurbağa viyaklaması gibi.

Martın üçünde yola çıkıp geceyi geçirmek üzere Zamgan kervansarayında konakladılar. Burası Oğuz Türklerinin topraklarının başlangıcıydı. Bundan sonra heyet, artık yabancı topraklarda yolculuk yapıyor olacaktı.

"Kaderimizi her şeye kadir büyük Allah'a emanet ettik." Sık sık karşılaştıkları kar fırtınalarından birinde İbn Fadlan bir Türk'le yan yana yolculuk ederken, Türk ona yakınmış: *"Başbuğ bizden ne istiyor? Öldürecek bizj bu soğukta! Ne istediğini bilsek, hemen verir kurtulurduk."* demiş. İbn Fadlan buna cevap olarak, *"Bütün istediği,* 'Allah'tan başka Tanrı yoktur' *demeniz"* diye karşılık verince, Türk gülmüş: *"Doğru olduğunu bilsek, söylerdik."* demiş.

İbn Fadlan'ın kitabında bu türden birçok olay anlatılmaktadır. Yazar bunları anlatırken o toplumda egemen olan düşünce özgürlüğünü hiç de takdir ediyor gibi gözükmemektedir. Bağdat Sarayı'nın elçisi, göçebelerin yaratılışında yatan bağımlılık nefredni de takdir etmiyor.

Aşağıda anlatılan olay, güçlü Oğuz Türklerinin toprakla-rında geçmektedir. O sıra Oğuzlar, Hazarlara vergi öde-yen bir kavimdi ve bazı kaynaklara göre de Hazarlarla yakın soydaştılar:[24]

Ertesi gün Türklerden biri karşımıza çıktı. Görünüşü pek çirkindi ve kirliydi, davranışları kaba ve nefret uyandırıcıydı. O sıra sağanak yağmur altında ilerliyorduk. 0, 'Durun/' diye ba-ğırdı. 3000 hayvan ve 5000 kişiden oluşan kervan olduğu yer-de durdu. Adam, "Biriniz ^e bir adım ileriye geçmeyeceksiniz' dedi. Emrine uyup durduk. BizKudarkin'in (vali) dostlarıyız] dedik. Gülmeye başladı. 'Kudarkin de kimmiş peki? Sakalına edeyim, ben onun.' dedi. Sonra "Ekmek', diye seslendi. Ona bir-kaç somun ekmek verdim. Ekmekleri aldı, "Yolunuza devam edin, acıdım size'dedi.

Oğuzların bir karar alırken uyguladıkları demokradk yöntemler ise totaliter uygulamaların ve dinin geçerli ol-duğu bir sarayın elçisine daha da şaşırtıcı gelmektedir:

Bunlar deri çadırlarda oturan göçebe insanlar. Bir süre bir yerde kalıp, sonra başka yere gidiyorlar. Yol üstünde bunlara ait çadırların her yanda kurulu olduğunu görüyoruz Yaşayışları güç, ama kendileri de yollarını yitirmiş eşekler gibi davranıyorlar. On-ları tanrıya bağlayan bir dinleri yok. Mantıklarını da kullanmı-yorlar. Hiçbir şeye tapmıyorlar. Başlarındakilere "Bey" diyorlar, içlerinden biri Bey'e danışmak istediği zpman ona gidip, 'Bey, falanca işte ne yapayım?" diye soruyor. Ne yapacağına, araların-da yaptıkları toplantıda hep birlikte karar veriyorlar. Ama ka-rart verip uygulamaya geçecekleri zaman, içlerinden en basit, en aşağılık olanları bile ortaya çıkıp, karara karşı gelebiliyor.

Oğuzların ve öteki kabilelerin cinsel tutumları, bu gözlemciye göre bir serbestlik ve vahşilik karışımıdır:

Kadınları, ne kendi erkeklerinin ne de yabancıların yanında peçe kullanıyor; vücutlarını da örtmüyorlar. Bir gün bir Oğuz'un evinde oturuyorduk. Karısı da yanımdaydı. Biç konuşurken kadın bir ara vücudunun görünmemesi gereken bir tarafını açıp kaşıdı... Hepimiçgördük. Hemen ellerimizle göklerimizi kapatıp, "Allahım, sen bi%e günah yazma." diye yakardık. Kocası güldü, çevirmenimize şunları söyledi: "Sizin, önünüzde açılmamızın nedeni, gördüğünüz halde kendinizi tutmayı öğrenesiniz diyedir. Çünkü ulaşamazsınız Böyle olması, gizli olup da elde edilebilir olmasından daha iyidir." Zina bu insanlara çok yabancı. Ama birisinin zjna işlediğini öğrenirlerse, onu iki parçaya ayırıyorlar. Bunu yapmak için günahkârı iki ağacın dallarına bağlıyorlar, sonra deviriyorlar ağaçları. O zaman, adam ikiye bölünüyor.

İbn Faldan, bu günahı işleyen kadının da aynı biçimde cezalandırılıp cezalandırılmadığını anlatmıyor. Daha sonra, Volga Bulgarları'ndan söz ederken, onların zina işleyenleri, kadın olsun, erkek olsun, ikiye bölerek cezalandırdıklarını açıkça söylüyor. Aynı sayfada, Bulgarların kadın erkek bir arada nehirlerde çıplak yüzdüğünü, Oğuzlar gibi utanmaz olduklarını anlatırken büyük şaşkınlık gösteriyor.

Homoseksüelliğe gelince; bu davranışın Arap ülkelerinde pek olağan olduğu bilinmektedir. İbn Fadlan, bunun "Türkler arasında çok büyük günah sayıldığını" anlatıyor. Bununla birlikte, verdiği tek örnekte, sakalı çıkmamış bir genci iğfal eden adamın, 400 koyun gibi bir cezayla yakayı sıyırdığını söylüyor.

Bağdat'ın muhteşem hamamlarına alışkın olan gezginimiz, Türklerin kirliliğini bir türlü hazmedemiyor:

Oğuzlar doğal gereksinimden sonra bile kendilerini yıkamı-

yorlar. Seminal sıvının pisliğini de temizlemiyor, vücutlarını arındırmıyorlar. Suya dokunmak istemiyorlar sanki. Özellikle kış gelince... Oğuz komutanı, heyetimizin kendisine armağan ettiği yeni kaftanı giymek için sırtındaki işlemeli kaftanı çıkardığında, iç giysilerinin kirden çürümek üzere olduğunu gördük. Bu insanların geleneğine göre ten üstüne giyilen iç giysi eskiyip parçalanıncaya kadar üstten çıkarılmıyor."

Yol üstünde gördüğü Bakşirler kabilesi halkının ise "sakallarını tıraş ettiklerini ve bitlerini yediklerini" anlatıyor. *"Çamaşırlarının aralarını araştırıp buldukları bitleri dişleriyle çıtlatıyorlar"* Bir gün, İbn Fadlan bir Bakşir'in bu işi yapmasını seyrederken, Bakşir ona *"Çok lezzetli oluyorlar."* diye açıklamada bulunmuş.

Bütün olarak ele alındığında, bu anlatılanlar pek olumlu bir etki yaratmıyor. Ama garip olan nokta, İbn Fadlan'ın yalnızca pislik ve çıplaklık karşısında tepki göstermesi, buna karşılık o toplumlarda uygulanan vahşi cezaları pek olağan karşılamasıdır. Örneğin Bulgarların adam öldürenlere uyguladıkları cezayı öteki konularda gösterdiği heyecanlı tepkiye hiç de benzemeyen bir soğukkanlılıkla anlatıyor:

Suçlu için ağaçtan büyükçe bir kutu yapıyorlar, içine üç somun ekmekle bir kap su koyuyorlar, sonra kutuyu iki direk arasına asıp, 'Onu yerle göğün arasına koyduk, güneşi, yağmuru tatsın, belki yaratan onu affeder' diyorlar. Adam orada çürüyüp tozu rüzgarda savrulana kadar kalıyor.

Gezgin, yüzlerce atın ve büyükbaş hayvanın cenazede nasıl kurban edildiğini, bir Rus esir kızın nasıl vahşi bir biçimde öldürüldüğünü aynı soğukkanlılıkla anlatıyor.

Putperest dinler hakkında fazla bir açıklama yapmıyor. Yalnızca Bakşirler'in "Phallus" putu onun ilgisini çekiyor. Tahtadan yapılmış bir penise tapmanın nedenlerini çevirmenine soruyor, aldığı cevabı da şöyle not ediyor: *"Çünkü ben de dünyaya buna benzeyen bir nesneden geldim ve beni yaratan bir başka güç tanımıyorum."* Bundan sonra çevirmen, Bakşirler'in on iki tanrıya inandığını anlatıyor. Bir kış tanrısı, bir yaz tanrısı, bir yağmur tanrısı, bir rüzgar tanrısı, bir ağaç tanrısı, bir insan tanrısı, bir at tanrısı, bir su tanrısı, bir gündüz tanrısı, bir ölüm tanrısı, bir toprak tanrısı. Gökte oturan tanrı, bunların en büyüğü olmakla birlikte, kararlarında bütün tanrılara danışıyor, bu yüzden her tanrı ötekilerin yaptığı işlerle de ilişkili oluyor... "Yolda yılanlara tapan bir grupla, başka şeylere tapan diğer grupları da gördük.."

ibn Fadlan Volga Bulgarları arasında da pek garip âdetlerle karşılaşıyor:

Zekâsıyla, bilgisiyle dikkati çeken bir insana rastlayınca, "Bu adam Tanrıya hikmet etmeye daha lâyık, " deyip onu yakalıyorlar, boynuna bir ip geçirip bir ağaca asıyor, çürüyene kadar orada bırakıyorlar...

İbn Fadlan ve yaşadığı çağ konusunda tartışmasız bir uzman olan doğu tarihçisi Zeki Velidî Togan, bu satırlar hakkında şunları söylüyor:[25] *"Bulgarların fayla yeki olan kişilere böyle yalimce davranmasında pek şaşılacak bir şey yoktur. Bu davranış, orta sınıf bir yurttaşın olağan bir yaşam sürmek istemesi gibi uyanık bir düşünceye dayanmaktadır. Ortaya çıkabilecek bir 'dâhi'nin kendilerini bir tehlikeye ya da bir serüvene sürüklemesine fırsat vermek istememektedirler."* Yazar bundan sonra bir Tatar atasözüne değiniyor: *"Fayla şey bilirsen seni asarlar, çok alçakgönüllüysen üstüne basarlar."* Bu du-

rumda söz konusu kişinin yalnızca bilgili biri olmaktan öte, hizaya gedrilmesi güç bir dâhi, kimseyle karşılaştırılamayacak kadar zeki biri olması gerektiği üzerinde duruyor. Bu âdetin, değişikliğe ve hızlı gelişime karşı, toplumun bir savunması olduğu ortadadır. Toplum, kendi içinde erimeyenleri, kendisini yeniliklere sürükleyebilecek olanları bu yolla cezalandırmayı amaçlamaktadır.

Aynı yazar birkaç satır aşağıda ise şu yorumu yapmakta:

ibn Fadlan 'm amacı, iki çeki insanın nasıl öldürüldüklerini anlatmak değil, bir putperest geleneği hakkında bitçe bilgi vermektir; insanı kurban etme geleneği! Bu olayda insanlar arasında en üstün olanlar seçilip tanrıya kurban edilmektedir. Herhalde bu kurban edilme işlemi, sıradan yurttaşlar tarafından değil, Bulgarların tabipleri, yani doktorları tarafından, başka deyişle, Samanları, din adamları, gerek o toplumda, gerek başka toplumlarda ölüm kalım sorunlarını denetleyen sınıf tarafından uygulanmaktadır, ibn Rus ta 'nın anlattıklarına göre, Rus toplumunda da tabipler istedikleri insanın boynuna ilmik geçirip, 1 anrının gazabını yumuşatmak için anıt ağaca asabilmek hakkına ***sahiptir,*** *işlemi bitirince, "Bu Tanrıya sunulmuş bir kurbandır" demektedirler.*

Belki de, ilk bakışta çelişik gibi görünen bu iki düşünüş bir araya gelerek uygulamaya yol açmıştır: *"Mademki kurban gerekli, bari başımıza dert açabilecek olanlardan kurtulalım."*

Bu insan kurban etme geleneğinin, Hazar toplumunda da uygulandığını göreceğiz. Krallık dönemleri sonunda kralların da törenle öldürülmesi, bu geleneğin bir parçası olsa gerektir. Herhalde İbn Fadlan'in bize anlattığı çeşidi toplumlarla Hazarların gelenekleri arasında bun-

dan başka benzerlikler de vardır. Ne yazık ki, kendisi hiçbir zaman Hazarların başkentine sokulmadığı için, onun yalnızca Hazar toprakları üzerinde yaşayan öteki toplumlara ilişkin, özellikle de Bulgar sarayındaki yaşam üstüne verdiği bilgilerle yetinmek zorundayız.

10

Halifenin elçilik heyetinin gideceği yere varması aşağı yukarı bir yıl sürmüştür (21 Haziran 921 'den 12 Mayıs 922'ye kadar). Volga Bulgarlarının ülkesine varmak için geçmek zorunda oldukları yol, Kafkaslar ve Hazar topraklarından geçtiği için bu yolu tercih etmemiş, koskoca bir yay çizerek Hazar Denizi'nin doğusundan dolaşmak zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte yol boyu Hazarlara ne kadar yakın olduklarını, bu nedenle ne büyük tehlike içinde bulunduklarını sık sık hissetmişlerdir.

Aşağıdaki ilginç olay, Oğuz ordu komutanının (kirli çamaşırı olanın) yanında kaldıkları süre içinde geçmiştir. Başlangıçta komutan onları pek konuksever biçimde karşılar, onurlarına bir şölen verir. Ama sonradan Oğuz büyükleri Hazarlarla sürdüregeldikleri iyi ilişkileri düşünerek görüşlerini değiştirmiş gibi davranırlar. Komutan, büyükleri çevresine toplar ve ne yapılması gerektiği ko nusunda onlara danışır:

İçlerinde en üstün, en saygın olanı Tarkan 'dı. Bir ayağı topal, göçü kör, bir eli sakattı. Komutan hepsine seslenerek konuştu 'Bu adamlar Arap Sultanının habercileridir. Siklere danışmadan onların geçişine iyn vermeyi doğru bulmadım. " O yaman Tarkan sö% aldı. 'Bu daha önce benlerini görüp duymadığımı^ bir durum. Binler ve atalarımı^ buraya geldiğinden beri sultanın

elçileri topraklarımızdan hiç geçmedi. Sultanın biy kandırmak istediğine kuşku yok. Gerçekte bu adamları Hararlara gönderip onları biy karşı kışkırtmak istiyor. Yapılacak en iyi şey elçilerin her birini ikiye bölüp mallarına el koymak." Bir başkası sö\ alıp, şöyle dedi: "Hayır. Mallarını alıp, onları çırılçıplak soyarak geldikleri yere geri yollamalıyıç." Yine bir başkası, "01-may[1]" diye düşüncesini bildirdi. 'Hayır Kağanının elinde biyden rehineler var. Bunları yollayıp biymkileri geri alalım. "

Aralarında yedi gün tartıştılar. İbn Fadlan'la adamları bu sıralarda yaşamlarının en büyük korkusunu geçirdiler. Sonunda, Oğuzlar, onların yollarına devam etmesine izin verdi ve bu kararlarının nedenini açıklamadılar. Herhalde İbn Fadlan yolculuklarının amacının, gerçekte I **[azarlara** karşı bir amaç olduğuna onları inandırmış olmalı. Gerçi Oğuzlar daha önce Hazarlarla birlikte başka bir Türk boyu olan Peçeneklere karşı savaşmışlardı. Ama daha sonra fikirleri değişmiş, Hazarlara düşman olmuşlardı. Hazarların aldığı rehineler, bu tutumlarının sonucu olabilir.

Yol boyunca Hazar tehlikesi her an üstlerinde kol gezdi. Hazar Denizi'nin kuzeyine gelince bir büyük kavis daha çizip, Volga ve Kama nehirlerinin yaklaştığı yerde bulunan Bulgarlara doğru yöneldiler. Orada Bulgar Kralıyla önde gelenlerini kendilerini büyük bir heyecan ve sabırsızlıkla bekler buldular. Karşılama törenleri biter bitmez Kral hemen İbn Fadlan'ı çağırttı ve iş konuşma zamanının geldiğini belirtü. İbn Fadlan'a güçlü bir dille (sesi sanki bir fıçının dibinden gelir gibi çınlıyordu) yolculuklarının esas amacını hatırlattı ve onlardan, kendilerini egemenlikleri altına alan Yahudilere karşı koruyabilmeleri için gerekli olan kaleyi inşa etmek için

gerekli olan parayı istedi. Ne yazık ki, aşağı yukarı dört bin dinar kadar tutan bu para, Bağdat'taki bazı yazışma ve kırtasiyecilik işlemlerinin gecikmesi nedeniyle heyete teslim edilememişd. Daha sonra gönderilecekti. Kral bunu öğrenince bütün umudunu yitirmiş göründü. İnsanı etkileyen o koca vücudu sanki çöktü. İlk iş olarak, gelen heyetin parayı harcadığından kuşkulandı. Onlara şöyle bir soru yöneltti:

Eğer bir grup insana, yayı/, çaresiy yulüm gören kişilere götürülmek üyre bir miktar para verilirse, onlarda bu parayı kendilerine saklarlarsa, o adamlar hakkında ne düşünürsünüz?

İbn Fadlan devam ediyor:

Ben de ona, "Bu yasaktır. O adamlar haramyde sayılır. " diye cevap verdim.

***0** sordu:*

Bu kişisel bir düşünce mi, yoksa herkesin katıldığı genel bir yargı mı?

"Ccnel bir yargı. " diye karşılık verdim.

Herhalde zamanla İbn Fadlan kralı paranın yalnızca biraz gecikmiş olduğuna, er geç geleceğine inandım bilmiş olmalı, ama yine de kralın kaygılarını tümden silip dertlerine çare bulduğu söylenemez.' Kral durmadan bu çağrının tek nedeninin kalenin yapımı olduğunu, çünkü kemlisinin Hazar **Kağanından** çok korktuğunu **yine** leyip duruyordu. Besbelli korkması için yeterince neden de vardı. İbn Fadlan bize şunları anlatıyor:

Bulgar Kralının oğlu Hararların elinde rehine olarak tutuluyor. Hayır Kağanı nereden duyduysa, Bulgar Kralının çok güyl bir kıy olduğunu öğrenmiş, bir haberci gönderip kıy istetmiş.

' Para bir süre sonra gerçekten gelmiş olmalı, çünkü bundan sonra kaynaklar artık bu konuya değinmemektedir.

Bulgar Kralı bahaneler bulup kıynı vermek istemeyince, ikinci bir grup adam gönderip kıy yırla aldırmış, kı^Müslüman, kendisi Yahudi olduğu halde onunla evlenmiş. Ama kı% sarayda ölmüş. Bunun üyrine Hayır Kağanı hemen bir haberci daha çıkartarak Bulgar Kralının ikinci kıyna talip olmuş. Oysa haberci sarayına girer girmey Bulgar Kralı, kıynı kendi tebaasından As kil Prensiyie evlendirip, birinci kıyn başına geldiği gibi Hazar'ın onu yırla almasını önlemeye çalışmış, işte Bulgar Kralının kendisine bir kale yapılması için Halifeye başvurmasının, Hayır Kağanından korktuğunu söylemesinin asıl nedeni budur.

Bir şarkının nakaratı gibi, aynı söz ikide bir yinelenip duruyor. İbn Fadlan bize Bulgar Kralının her yıl Hazarlara ödediği haracı da şöyle anlatıyor: *"Her Bulgar evi (yani çadırı) için bir samur kürk."* Bulgarların 50.000 kadar evi olduğu tahmin edildiğine, Bulgar samuru da çok değerli sayıldığına göre, bu haraç hiç de azımsanacak ölçüde değildir.

İbn laıllan'ıı Hazarlar hakkında bize anlattıkları, ilaha önce ile belirttiğimiz gibi, yolculuğu sırasında kula gına gelenlerden derlenmiş olup, büyük bölümü Bulgar Sarayı'ndaykcn duyduklarına dayanır. Hikâyesinin öteki bölümlerine, kendi gözüyle görüp anlattıklarına benzemez. Hep kulaktan dolma, biraz yassı, renksiz bilgilerdir. Üstelik, bu bilgileri aldığı kaynaklarda taraflıdır. Bulgar Kralının Hazar Kağanına karşı duyguları zaten bellidir. 1 lalıfenın de kendi dini dururken rakip dine kucağım açan bir krallığa karşı ne gibi duygular besleyeceği ortadadır.

Bulgar Sarayı anlatılırken konunun birden bire değiştiği ve 1 lazar Sarayı'nın anlatılmasına geçildiği görülür:

Hayırların hanına gelince, ona 'Kağan" (Khagan) denir.

Halk önüne ancak dört ayda bir çıkar. O, "Büyük Kağandır". Yardımcısına 'Kağan Beg" denir. Orduya komuta eden, ordunun gereksinimlerini sağlayan, devlet içlerini yöneten, halk içine çıkan, savaşta önderlik yapan hep odur. Komşu krallar hep onun emirlerine uyarlar. Her gün Büyük Kağanın huturuna çıkar. Saygıyla, alçakgönüllü bir kılıkta, yalınayak, elinde bir tek değnekle. Kağana saygısını belirtip değneğini yakar. Değnekyanıp bittiği zaman Kağanın sağına, tahtına oturur. Rütbe sırasına göre, Kağan Begden sonra K-nd-r Kağan, ondan sonra da Covşigir Kağan gelmektedir.

Büyük Kağanın insanlarla sosyal ilişki kurma âdeti yoktur. Onlarla konuşmaz Yukarıda sayılanlar dışında hiç kimseyi huturuna kabul etmez Tutuklamak, serbest bırakmak, ceza uygulamak, ülkeyi yönetmek hep yardımcısı olan Kağan Begin görevleridir.

Büyük Kağan ölünce, geleneğe göre büyük bir kabir hazırlanır, içinde yirmi oda bulunur. Her odaya bir mezar kazılır. Taşlar kum haline gelinceye kadar ufalanır, yere yayılır, üzeri ziftle kaplanır. Yapının altından suyu bol, hızla akan bir nehir geçmektedir. Bu nehrin suyunu çevirip mezarın üstünden akıtırlar ve bunu ne şeytanın, ne insanın, ne de sürüngenlerin Kağanlarına ulaşamaması için yaptıklarını söylerler. Kağan gömüldükten sonra onu gömenlerin başı kesilir. Böylece Kağanın hangi odada gömülü olduğunu bilen hiç kimse kalmaz Bu mezara "Cennet" derler. Kağanları ölünce, "Cennete girdi" deyimini kullanırlar Bütün odalarda altın ipliklerle dokunmuş ipekli işlemeleryayılıdır.

Hazar Kağanının geleneğe göre yirmi beş karısı olur. Bunların her biri, kendi egemenliği altındaki krallardan birinin kıZidtr. Bu kadınları ya kendi istekleriyle ya da zprla alır. Altmış da cariyesi vardır. Her biri olağanüstü güzelliktedir.

İbn Fadlan bundan sonra bize Kağanın haremini pek renkli bir biçimde çizer. Anlattığına göre, saraydaki Kağana ait seksen beş kadından her birinin kendine ait bir evi, bir de ona hizmet eden adamı ya da harem ağası vardır. Harem ağasının görevi çağrılma emri kendisine iletildiğinde, göz açıp kapayıncaya kadar kadını hazırlayıp Kağan'ın yanına götürmektir.

Hazar Kağanının gelenek ve âdederi hakkında daha sonra değineceğimiz birkaç kuşku verici ifadeden sonra, İbn Fadlan'ın bu ülkeye ilişkin birkaç gerçek bilgi vermeye başladığını da görüyoruz:

Kralın itil (Volga) Nehri ürerinde, nehrin her iki yakasına yayılmış büyük bir kenti var. Bir kıyıda Müslümanlar, öteki kıyıda kralın kendisi ve saray erkanı yaşıyor. Müslümanlar kralın adamlarından Müslüman olan biri tarafından yönetiliyorlar. ***Hay7r*** *başkentinde yaşayan Müslümanlar ve oradan geçmekte olan yabancı tüccarlar arasında çıkan anlaşmazlıkları yargılama görevini bu yönetici yükleniyor. Bu insanların işine başka hiç kimse karışmıyor ve onlara buyruk veremiyor.*

ibn Fadlan'ın gezi nodarı, elimizde olduğu kadarıyla şu sözlerle son bulmaktadır:

Hazarlar ve kralları hep Yahudidir.' Bulgarlar da, öteki komşuları da onların emrindedir. Hepsi, Hazar Kağanına taparcasına itaat ederler. Bazılarına göre, Yecüc ve Mecücler, Hazarlardır.

" Başkentin içinde bir Müslüman kolonisinin varlığını bildiğimize göre, bu söz biraz abartılı gibi görünmektedir. Bu yüzden Zeki Velidi, kendi çevirisinde "hep" sözünü adamıştır. Herhalde burada Hazarlar derken, yöneten ulus ya da kabile anlatılmaya çalışılmaktadır. Hazarya'nın etnik mozaiği arasında Müslümanların yasal ve dinsel özerklik içinde yaşadıkları, ama gerçek Hazar sayılmadıkları düşünülebilir.

12

İbn Fadlan'ın Odise'sini böyle uzun uzadıya anlatışım, Hazarlara ilişkin bilgi verdiği için değil, içinde yaşadıkları halkın barbarlığına ışık tuttuğu içindir. Bu yaşam, elbette, Hazarların din değiştirmeden önceki yaşamından da izler taşımaktadır. Bildiğimiz kadarıyla, İbn Fadlan'ın Bulgarları ziyareti sırasında Hazarya, artık komşularıyla karşılaştırılamayacak kadar modern bir ülke olmuştur.

Aradaki bu ayrım, öteki Arap tarihçilerinin anlatımlarında* da ortaya çıkmakta olup, evlerden, yaşamdan, devlet yönetimine ve adalet uygulamasına kadar her düzeyde kendini göstermektedir. Bulgarlar o dönemde, kralları dahil, hep çadırlarda yaşamaktadır. Kraliyet çadırının çok büyük olduğuna, bin kişiyi içine alabildiğine özellikle işaret edilmektedir.[26] Ama Hazarların Kağanı, yanmış tuğladan yapılmış bir şatoda oturmaktadır. Karılarının her birinin "tik ağacından" damı olan ayrı bir evi vardır.[27] Kentin Müslüman kesiminde birçok cami bulunmaktadır. Bunlardan yükselen minarelerden biri "kral şatosundan bile daha yüksek" olmasıyla ünlüdür.[28]

Verimli yörelerdeki çiftlikleri ve ekili toprakları altmış yetmiş millik alanlar boyunca uzanmaktadır. Çok geniş bağları bulunmaktadır. İbn Havkal bize bu konuda şunları söyler:

Hayıristan'da Asmid (Samandar) adlı bir kent vardır. Bu kentin öyle bol meyvelikleri ve bahçeleri vardır ki, Derbend'den Serir'e kadar olan alanın tümü bu kente ait bahçe ve ekinlerle kaplıdır. Bu bahçelerin sayısının kırk bin dolayında olduğu söy-

Bunu izleyen sayfalar Istakhri, al-Masudi, İbn Rusta ve İbn Havkal'ın çalışmalarına dayanır. (Bkz. II. Ek)

Jettir. Bunların çoğunda üzüm yetişmektedir.[29]

Kafkasların kuzeyinde kalan topraklar çok verimlidir. MS 968'de İbn Havkal, bu toprakları Rus baskınından sonra ziyaret etmiş bir kişiyle tanışmıştır. Adamın söylediklerini bize şu sözlerle anlatır:

Hiçbir bağda, bir fakirin kursağına gidecek tek bir koruk ve hiçbir bahçede tek bir yaprak kalmadığını söyledi... (Ama toprağın zenginliği, ürünün bolluğu sayesinde üç yıla kalmadan buraların yine eskisi kadar zenginleşeceğini anlattı.

Kafkas şarabı bugün bile çok değerli bir şarap sayılır ve Sovyetler Birliği'nde büyük ölçüde tüketilmektedir. Ama o çağlarda kraliyet hazinesinin ana gelir kaynağının dış ticaret olduğunu biliyoruz. Orta Asya ile Volga-Ural yöresi arasında gidip gelen kervanların büyüklüğünü bize İbn Fadlan da bildiriyor. Kendi grubunun kanlılığı kervanın 3000 hayvan ve 5000 insandan kurulu olduğunu biliyoruz. Abartma payını çıkarsak bile, bunun yine de hayli büyük bir kervan olduğu ortadadır. Böylelerinden kaç tanesinin belirli zamanlarda hareket halinde olduğunu bilemeyeceğimiz gibi, ne yük taşıdıklarını bilme olanağımız da yoktur. Fimin olduğumuz tek nokta; dokuma, kuruyemiş, bal, balmumu ve baharatın önemli bir payı kapsadığıdır. İkinci dikkate değer dcaret yolu, Kafkaslar üzerinden Ermenistan, Gürcistan, İran ve Bizans'a giden yol, üçüncüsü ise Rus ticaret filolarının gittikçe sık aralarla inip çıktığı Volga Nehri'yle, Hazar Denizi'nin doğu kıyılarıdır. Rus filoları, Müslüman soyluların çok önem verdiği değerli kürklerle, kuzeyden getirdikleri esirleri İtil pazarlarında satmaktadırlar. Bütün bu transit mallar, esirler de dahil olmak üzere, Hazarlar ta-

rafından yüzde on oranında vergilendirilmiş bulunmaktadır. Bu gelire Bulgarlardan, Macarlardan, Burtalardan ve öteki kabilelerden alınan haraçları da eklersek, Hazarya'nın epeyce zengin bir ülke olması gerektiği kendiliğinden ortaya çıkar. Bu zenginliğin büyük ölçüde askerî güce, bir o kadar da vergi toplayanların ve gümrük görevlilerinin uyandırdığı saygıya dayandığı gözden kaçırılmamalıdır.

Güneyin verimli toprakları, bağlık bahçelik alanları dışında, doğal kaynaklar açısından ülkenin zengin olduğu pek söylenemez. Arap tarihçilerinden biri (Istakhri), buradan ihraç edilen tek yerli malın, koyultucu bir madde (nişasta ya da jelatin gibi) olduğunu söylemektedir. Bunun da bir abartı olduğu açıktır. Ama öte yandan, bu ülkenin ticaretinin genellikle dışarıdan ithal edilmiş malların yeniden ihracına dayandığı da bir gerçektir. Bunlar arasında bal, balmumu gibi maddeler, Arap tarihçilerinin hayal gücünü özellikle etkilemektedir. Mukaddesi'nin (coğrafyacı) satırlarına bir göz atalım: *"Ha%arya'da koyun, bal ve Yahudi pek çoktur."*'m Başka bir kaynağın (Derbend Namah'ın) Hazarya'da bulunan altın ve gümüş madenlerinden söz ettiği de bilinmektedir, ama bu madenlerin yerleri açıkça belirtilmemiştir. Öteki kaynaklarda, Hazar tüccarlarına Constantinopolis'te, İskenderiye'de, hattâ Şamara ve Pergana gibi uzak kenderde rastlandığı belirtilmektedir.

Yani Hazarya, uygar dünyadan ayrı kalmış bir diyar asla değildi. Kabile düzeyinde yaşayan kuzeyli komşularına oranla kozmopolit bir ülkeydi. Her türlü kültür ve dinin etkilerine açıktı. Bununla birlikte egemenliğini, bağımsızlığım, yeryüzünün iki büyük dinî gücüne karşı büyük bir kıskançlıkla savunuyordu. Yahudi dininin res-

mî din olarak kabul edilmesine yol açan girişimi hazırlayan nedenlerin de bu tutumda gizli olduğunu az sonra göreceğiz.

Güzel sanadar ve el sanatiannda, moda ve giyimde çok ilerlemiş olduklarını biliyoruz. İleride İmparator V. Constandne adıyla tahta geçecek olan Bizans Prensi, Hazar Kağanının kızıyla evlendiğinde (Bkz. 1. Bölüm), Prenses, çeyizi içinde Bizans Sarayını çok etkileyen bir de elbise getirmişti. Bu elbise öylesine hayranlık uyandırdı ki, erkeklerin törenlerde giydiği giysi olarak kabul edildi. Adına "Çiçakyon" dediler. Bu sözün kökü Hazarların prenseslerine Türkçe olarak "Çiçek" adını takmış olmalarına dayanıyordu. (Bizans'a geldikten sonra Eirene adıyla vaftiz edildi.) Toynbee'ye göre, bu olay tarihe ışık tutan niteliktedir.[31] Bir başka Hazar prensesi Ermenistan'ın Müslüman valisiyle evlenmeye giderken, kervanında hizmetkâr ve esirlere ek olarak, tekerler üstüne kurulmuş tam on çadır götürüyordu. Bunların her birinin altın ve gümüş ipliklerle dokunmuş kapıları vardı. Tabanları samur kürklerle döşenmişti. Bunlardan başka, yirmi çadır dolusu da altın ve gümüş kupa, kap ve prensesin çeyizine dahil olan başka değerli eşya vardı.[32] Kağan yolculuğa, bunlardan da daha değerli bir çadırla çıkardı. Onun çadırının tepesinde altından bir nar asılıydı.

13

Hazar sanatı da, Bulgarların ve Macarların sanatı gibi genellikle bir taklit sanatıydı. Bu sanatın aslı, İran-Sasanid desenlerine dayanıyordu. Sovyet arkeologu Bader[33], Pers sitili gümüş çatal bıçak ve gümüş eşya desenlerinin kuzeye doğru yayılmasında Hazarların büyük rolü oldu-

ğuna değinmektedir. Bu tür eserlerin bazıları Hazarlar tarafından buralara ihraç edilmiş olabileceği gibi, bazılarının da Hazar atölyelerinde yapılmış taklitier olması ihtimali vardır. Bu tür atölyelerin kalıntıları, Hazarların Sarkel Kalesi yöresinde bulunmuştur.* Bu kalenin içindeki dehlizlerde bulunan mücevherler de yerli yapımıdır.[34] İsveçli arkeolog T. J. Arne, bulunan eserler arasında süslü tabaklar, klips ve tokalar gibi parçaların benzerlerinin ta İsveç'e kadar uzanan alanda da çıkarıldıklarını, Sasanid ve Bizans etkisini yansıttıklarını ve Hazarya'da, ya da Hazar etkisi altındaki topraklarda yapılmış olduklarını söylemektedir.[35] Böylece Pers ve Bizans sanadarının yarı barbar Doğu Avrupa halkı arasında yayılmasını sağlayan aracıların Hazarlar olduğu ortaya çıkmaktadır. Bartha, genellikle Sovyet kaynaklarından elde ettiği arkeolojik ve belgesel bulgulara dayanarak bize şunları söylemekledir:

Tiflis'in Hay r/ar tarafından işgali MS 629 tarihine rastlamaktadır ve konumumla ilgilidir... (işgal sırasında) Kağan müfettişler göndererek altın, gümüş, demir ve bakır eşyanın nasıl yapıldığını incelettirmiştir. Aynı biçimde, yakarları, genel olarak ticareti, hattâ balıkhaneleri bile denetimleri altına almışlardır... (Böylelikle) VI. yy. boyunca ardı kesilmeksiyn sürüp giden Kafkas çatışmaları sırasında Hayırlar, Pers-Sasanid geleneğinden gelişmiş bir kültürle ilişki içinde bulundu. Bu yünden, o insanlara ait eserler steplere yalnızca ticaret yoluyla yayılmakla kalmadı, aynı yamanda yağma ve vergileme yoluyla da götürüldü. Onuncu yüzyıl Macar sanatının kökenlerini bulmak için yaptığımı^ bütün incelemeler, biy, Hayırlara ve Hayır toprağına götürmüş

' Ne yazık ki Hazarlar'ın en önemli arkeolojik yöresi olan Sarkel, yeni yapılan bir hidroelektrik santralin baraj gölü altında kalmış bulunmaktadır.

bulunmaktadır."

Macar bilimcisinin bu son sözü "Nagyszentmiklos' Hazinesi" diye tanınan çok değerli ve önemli arkeolojik eserlere yönelikdr. Bu hazine X. yy.' dan kalmış olan, bu adadaki bir kasaba yakınlarında 1791 yılında ele geçen yirmi üç parça altın kupayı kapsamaktadır.* Bartha'ya göre, bu vazoların üstünde görülen, esirini saçlarından tutmuş sürüklemekte olan garip prens de, arka plândaki mitolojik görüntüler de, tıpkı başka süs eşyası desenleri gibi, Bulgaristan'ın Novi Pazar yöresinde ve Sarkel'de bulunan eserleri hatırlatmaktadır. Macarların da, Bulgarların da uzun süre Hazar egemenliği altında yaşamış oldukları düşünülürse, bunda pek şaşılacak bir şey yoktur. Ayrıca vazoların üstünde gösterilen savaşçı deseni, öteki değerli parçaların da yardımıyla bize Hazar İmparatorluğu sınırları içinde uygulanan sanat üstüne hayli bilgi vermektedir. (Bu arada Pers ve Bizans etkisinin de güçlü olduğu açıktır.)"

Arkeologların bir bölümü, X. yy.'da Macaristan'da çalışan altın vc **gümüş** işleme sanatçılarının Hazar olduklarını savunmaktadır.'' İlende göreceğimiz gibi (Bkz. 1. Bölüm, III. Kısım/7 ve 8) Macarlar, bugünkü Macaristan'a göçtüklerinde (MS 896) onları oraya götürenler, Kabarlar adıyla bilinen bir Hazar kabilesiydi. Bu kabile, Macarlarla birlikte bu yeni yöreye yerleşti. Kabar Hazarları, yetenekli altın ve gümüş işlemecileri olarak ün yapmışlardı. O sıra

' Şimdi bu bölge Romanya sınırlan içindedir ve adı Sinnicolaul Mare olmuştur.

" İlgilenen okurlar Gyula laszio'nun *The Art of Migration Period* **adlı eserinde bu konuda çok iyi bir fotoğraf koleksiyonu bulabilirler. Ama kitaptaki yorumlar konusunda kuşkulu davranmak gerektiğine işaret edelim.**

Hazarlardan daha geri düzeyde olan Macarlar ise bu sanadarı yeni ülkelerine yerleşdkten çok sonra öğrenmişlerdir. Dolayısıyla Macaristan'da ortaya çıkarılan arkeolojik eserlerin hiç değilse bir bölümünün Hazar kökenli olması ihtimali hayli yüksektir. Bu durum ilerideki bölümlerde tartışılacak Macar-Hazar ilişkisi ve karışımı konuları incelenirken daha da aydınlığa çıkacaktır.

14

Altın kupanın üzerindeki savaşçı ister Macar, ister Hazar olsun, bize o çağın bir adisinin neye benzediğine ilişkin bir görüş vermektedir. Üstelik, resmini gördüğümüz bu atlı, her halde seçkin bir birliğe bağlıdır. Masudi'ye göre, Hazar ordusundaki bu adı askerlerden yedi bini", kralın yanında savaşa katılır, göğüslerinde zırh, başlarında tolga taşıyan okçular bunların arasında bulunurdu. Bunlardan bir bölümü Müslümanlar gibi giyinmiş, onlar gibi silahlanmış olurdu... O bölgede başka hiçbir kralın daimi, düzenli ordusu yoktu. Bu, yalnızca Hazar Kağanına özgüydü. İbn Havkal şöyle diyor: *"Bu kralın emrinde 12.000 asker var. İçlerinden biri ölünce,yerine hemen biryenisi atanıyor!"*

Burada Hazarların bir üstünlüğü daha karşımıza çıkmış oluyor: Daimi, profesyonel bir ordu. Barış zamanında etnik karışımı dikkatle denetleyen bir Hassa alayı, savaş geldiğinde bu ordunun belkemiğini oluşturuyor. Böyle zamanlarda, bu ordunun sayıca kabararak yüz binlere, belki daha büyük sayılara ulaşabildiğini de daha önce gördük."

' İstakhri'ye göre 12000.

Masudi'ye göre Hazarların kraliyet ordusu, KJıvarizm yöresinden göçmüş Müslümanların oluşturduğu bir kuvvettir. Çok eskiden, Is

15

Bu yaygın ve güçlü imparatorluğun başkenti, ilk zamanlarında herhalde Kafkasların kuzey yamaçları dibindeki Balanjar'dı. Başkent daha sonra Arap saldırıları nedeniyle, VIII. yy.'da Samandar'a alınmış, daha sonra Hazar Denizi'nin batı kıyısında bir yere, en sonra da Volga boyundaki İtil kenüne taşınmıştır.

İtil'i ilgilendiren birçok tanım elimize geçmiş bulunmakta ve bunların pek çoğu çelişkili görünmemektedir. Bu kent, ikiz bir kentdr. Nehrin iki yanına, karşılıklı olarak kurulmuştur. Doğu kesimine Hazaran, batı kesimi-

lamiyet ortaya çıkmadan önce, bu bölgede savaşı >•: ve hastalıklar halkı kırıp geçiriyormuş. Bu yüzden Hazar Kağanının egemenliği altına girmişler. "Ama Hazar Kağanı Müslümanlarla savaşa girdiğinde, orduda bu askerlere başka bir yer veriliyormuş ve bu yüzden kendi dindaşlarıyla çarpışmak zorunda kalmıyorlarmış." Öyleyse orduyu Müslümanların oluşturduğu yolundaki genellemenin abartı olduğu ortadadır. Çünkü, Masudi'nin kendisi bile birkaç satır sonra bu sözüyle çelişkiye düşmekte, Müslüman askerlerin kendi dindaşlarıyla savaşmak zorunda kalmamaları için onlara ayn bir yer verildiğini söylemektedir. Bundan başka, İbn Havkal, bize, kralın emrinde 4000 Müslüman asker bulunduğunu açıklamaktadır. Oysa biz kralın emrindeki asker toplamının 12000 olduğunu biliyoruz. Khavizm'den gelenler, modern çağlarda Avrupa ülkelerinde rastladığımız isviçre paralı askerleri gibi bir grup oluşturuyor olabilirler. Yurttaşlarının Hazarlann elinde kendilerinden rehineler bulunduğu yolundaki konuşmaları da bunlara ilişkin olabilir (Bkz. 1. Bölüm, 1. Kısım/10). Ayrıca Bizans imparatoru Constantinc Porphyrogenitus'un sarayının kapısında da seçkin Hazar askerlerinden kurulu bir koruyucu birlik beklemektedir. Bu ayrıcalık epeyce pahalıya elde edilmektedir: "Bu askerler yerlerini oldukça büyük paralar ödeyerek kazanabilmektedirler. Maaşları, kendi ödeneklerinin ortalama yüzde 2.25-4'ü kadar olmaktadır, örneğin bugün maaş olarak 7 İngiliz lirası alan bir askerin, görevini kazanabilmek için 302 ingiliz lirası para ödemesi gibi." (Bury, sayfa 228).

ne ise İtil denmektedir.* İki kesimi bir köprü birbirine bağlamaktadır. Batı kesimini güçlü bir sur çevrelemektedir. Bu sur, tuğladan yapılmıştır. Batı kesiminde Kağanın ve Begin saraylarıyla, onlara hizmet edenlerin ve safkan Hazarların evleri bulunur." Surun dört kapısı vardır. Biri nehir tarafına açılmaktadır. Nehrin karşı kıyısında, yani doğu kesiminde, Müslümanlarla putperesder yaşamaktadır.[18] Bu kesimde aynı zamanda camiler, pazarlar, hamamlar ve öteki kamu yapıları da bulunmaktadır. Birçok Arap gezgini, Müslüman kesimindeki camilerin çokluğu ve özellikle de, büyük minarenin yüksekliği karşısında pek etkilenmişür. Aynı zamanda, Müslüman çevrelerin ve din adamlarının nasıl özerk bir yaşam sürdürdüklerine de sık sık değinilmektedir. Arapların Heredot'u olarak tanınan Al Masudi'nin sık sık kaynak olarak kullanılan *Altın ve Mücevher Tarlaları* adlı kitabında bu konuda neler söylendiğine bir göz atalım:

Hayır başkentinin geleneğinde yedi yargıç bulunur. Bunların ikisi Müslümanların davaları için (şeriata göre), ikisi Hayırların davaları için (Tevrat 'a göre), ikisi Hristıyanlann davaları için (incil'e göre), biri de Saaualiba, Rus ve öteki putperestlerin davalarını, putperest kurallarına göre çöymek üyre bulunurlar... Bu kentte (Hayır Kağantnın kentinde) birçok Müslüman tüccar ve sanatçı bulunmaktadır. Bunlar, kente, adil ve güvenli olduğu için gelip yerleşmiştir. Burada büyük bir camileri, kral sarayından daha yüksek bir minareleri, çocuklarının Kuran ilkelerini öğrenebildiği okulları bulunmaktadır.

' Çeşitli çağlarda kente değişik adlar da verilmiştir. Örnek. Albayda (Beyaz Kent).

Masudi'ye göre bu yapılar kentin batı kesimine çok yakın bir ada üzerindedir.

En başta gelen bu Arap tarihçisinin X. yy.'ın ilk yarısında yazmış olduğu bu satırları okurken", insan belki de Hazar ülkesini bir masal diyarıyla karıştırma yanlışına düşebilir. Buna ilişkin olarak *Encyclopaedia Judaica'âz* (Yahudi Ansiklopedisi) Hazarlar başlığı altında neler yazdığına da bakabiliriz:

Batı Avrupa topraklarında fanatizmin, cehaletin ve anarşinin hüküm sürdüğü bu çağlarda, Hayar Hanlığı, adil ve geniş görüşlü yönetim biçimiyle ne kadar gururlansa aydır"

Bu sözlerin kısmen doğru olduğunu zaten biliyoruz. Ama "kısmen" sözünün önemine dikkati çekmek yerinde olur. Hazarların gerek Yahudi olmadan önce, gerek olduktan sonra, bir kimseye dinî bir zorlamada bulunduklarına ya da bu nedenlerden dolayı işkence uyguladıklarına ilişkin hiçbir belirti yoktur. Bu bakımdan, gerçekten Doğu Roma Imparatorluğu'ndan da, İslâm Imparatorluğu'nun ilk çağlarından da daha hoşgörülü ve daha aydın oldukları öne sürülebilir. Ama öte yandan, bu insanlar, geçmişteki kabile yaşamlarından kalma bazı barbarca uygulamalardan da sıyrılmış değildir. İbn Fadlan'ın, kral mezarını kazanların nasıl öldürüldüğünü anlatışını biliyoruz. Gözlemci, bundan başka, bir kalıntı âdetten daha söz ediyor. O da, kağanlığı biten kağanın öldürülmesi. "Kağanın yönetim süresi kırk yıldır. Eğer bu süreyi bir gün bile aşarsa, adamları, 'mantığının körleştiği, sezgilerinin bulanıklaştığı' gerekçesiyle onu öldürür."

İstakhri ise bunu daha değişik biçimde anlatıyor:

' Herhalde MS 943-947 arasında.

" 1901-06'da basılan Yahudi Ansiklopedisi, 1971 baskılı Encyclopedia Judaica'da Hazarlar hakkında Dunlop imzasıyla sunulan bilgiler ise örnek bir tarafsızlık düzeyinde bulmaktadır.

Kağanı tahta çıkarmak istedikleri yaman boynuna ipek bir ilmik geçirip, soluksuy kalıncaya kadar sıkıştırıyorlar. Sonra soruyorlar ona: "Ne yamana kadar hüküm sürmek istiyorsun" O yamana kadar ölmemişse, günü gelince öldürüyorlar.

Bury[w], Arap gezginlerinin bu tür masallarına inanıp inanmamakta kararsız kalmaktadır. Gerçekten de, olağan olarak insanın içinden gelen ilk tepki, bu masalları bir yana itmektir. Ama ne var ki, gerek ilkel, gerek yarı ilkel (diyelim) toplumlarda, yöneticiyi süresi sonunda öldürmek pek yaygın bir gelenektir. Frazer çalışmasında, krallığın tanrısallığı ile belirli süre sonunda kralı öldürme zorunluluğu (kutsal bir zorunluluk) arasındaki ilişkiye büyük önem vermektedir. Bu, belki de, kralın canlılığı artık azalmış olduğu için, tanrısal gücün kendine daha genç ve atak bir beden bulacağı düşüncesine dayanmaktadır.*

Tahta geçecek kralın gırtlağını sıkma uygulamasının pek de eski olmayan bir başka toplumda, Göktürkler'de de geçerli olması, Istakhri'nin anlattıklarına puan kazandırmaktadır. Zeki Velidî, bir Fransız antropologu olan St. Julien'in 1864 yılında yazdığı eserinden bazı satırları bize şöyle yansıtmaktadır:

Yeni bir başkan seçileceği yaman subayları ve hiymetkarları onu bir ata bindiriyorlar. Boynuna ipek bir kurdele geçirip sıkıyorlar, ama boğulmasına sebep olacak kadar değil. Sonra ilmiği biray bollaştırarak ısrarla soruyorlar: 'Sen kaç yıl hanımıy olabilirsin?' Kral, yihni karışık olduğu için bir sayı soy ley emeyince, adamlar onun yerine karar veriyorlar ve bu kararlarını, kralın ay önce istemeyerek ağyından çıkan ses ve söylerin gücüne dayandırarak, yönetiminin kısa mı, yoksa uyun mu olaca-

' Frazer, Hazarların kral öldürme geleneği üzerine özel bir kitap da yazmıştır. (Folklore XXVIII, 1917).

ğını saptıyorlar.[1]®

Hazarların Yahudi dinini kabul ettikten sonra da kralı kadetme geleneğini uygulayıp uygulamadıklarını bilmiyoruz. Eğer bu geleneği uygulamaktan vazgeçmişlerse, Arap yazarlar, geçmişi şimdiki zamanla karıştırmışlar demektir ki, bu da sık sık yaptıkları bir şeydir. Gezginler nodarını, raporlarım derlediklerinde anlatılan olayları şimdiki zamana yorma âdetini bir türlü bırakamazlar. Fakat gerçek ne olursa olsun, krala, sonunda öldürülse de öldürülmese de, tanrısal bir güç verildiği ortadadır. Daha önce, krala büyük saygı gösterildiğini, ama kendisinin yalnız başına yaşadığını, halkıyla ilişkisi olmadığını, ancak büyük bir törenle gömülmesi esnasında onlarla yeniden bir araya geldiğini görmüştük. Devlet işleri, ordunun komutanlığı da dahil olmak üzere, Beg (ya da Kağan Beg) tarafından yönetilmekteydi. Bütün etkin güçler, bu kişinin elinde toplanmıştı. Bu nokta, Arap kaynaklarıyla modern tarihçilerin görüş birliğine vardığı noktalardan biridir. Modern tarihçiler, Hazar hükümet sistemini genellikle "çifte krallık" deyimiyle anlatır. Bu adlandırma Kağanın tanrısal, Begin dünyevî gücü elinde bulundurduğunu ifade etmektedir.

Hazarların çifte krallık uygulaması çok yanlış bir şekilde Sparta sistemiyle ve çeşitli Türk boylarının uyguladığı çift önder sistemleriyle karıştırılmaktadır. Oysa örneğin Sparta'da iki köklü ve eski aileden gelen iki kralın güçleri ve yetkileri eşittir. Göçebe kabilelerdeki çift önderler arasında da Hazarlardaki belirgin görev farklılığı hiç görülmez.* Bu örneğe ille de geçerli bir karşılık

' Aföldi'ye göre, bu iki önder, toplumun iki kesiminin komutanları da olabilir. (Dunlop, sayfa 159, no. 123).

bulunmak istenirse, Ortaçağ'dan 1867 yılına kadar Japonya'da hüküm süren yönetim biçimi daha uygundur. Çünkü orada da dünyevî güçler Şogun'un elinde toplanmış, Mikado ise uzaktan tapılan tanrısal bir sembol haline gelmiştir.

Cassel[41] ise, Hazar sistemiyle satranç arasında çok ilginç bir ilişki bulunduğuna dikkad çekmektedir. Bu çifte krallık, satrançta da şah (kral) ve vezir (beg) tarafından temsil edilmektedir. Şah tek başına durur, hizmetkârları tarafından korunur, gücü azdır, ancak adım adım ilerleyebilir. Vezir ise tam tersine, tahta üzerindeki en güçlü kişidir. Bütün tahtaya o hakimdir. Ama yine de, vezir vitirildiğinde, oyun sürer, oysa şahın yidrilmesi son felakettir ve oyunu noktalar.

Çifte krallık, Hazarların düşünüşünde "ruhsal" ve "dünyasal" kavramları arasında kategorik bir farklılık yaratmışa benzer. Kağana verilen tanrısallık, İbn Havkal'ın aşağıdaki satırlarında çok belirgindir:'

Khaqan'ın mutlaka kraliyet sülalesinden (Istakhri; soylulardan) olması gerekmektedir. Konu çok önemli değilse yanına hiç kimse sokulmay. Huyura girenler derhal yere kapanır, yüklerini yerlere sürerler. Kral onlara kalkıp konuşmalarını emredinceye kadar öylece beklerler. Bir Khaaan ölünce... meyarınayaklaşan, yürüyerek yaklaşmalı, orada saygısını belirtmeli, ayrılırken de atına binmemeli, meyar göyden silininceye kadaryürümelidir.

*Kralın yetkisi öylesine mutlak, emirleri öylesine tartışılma^*

' İbn Havkal da çok gezmiş Arap tarihçi ve coğrafyacılarından biridir. *Doğu Coğrafyası* **adlı eserini 977 tarihinde yazmıştır. Buraya aldığımız satırları hemen hemen Istakhri'nin kırk yıl önce yazdıklarının kopyası gibidir. Yalnız karanlık noktalar daha azalmıştır. Bu yüzden buraya, İbn Havkal'ın satırlarının Ouseley tarafından (1800) yapılan çevirisini aldım.**

niteliktedir ki, soylulardan birinin ölmesi gerektiğine inandığı yaman, ona, "Git kendini öldür," der. Adam hemen evine gider, emre uyarak kendini öldürür. Krallığın bir kişiden ötekine geçişi hep aynı aile içindedir (Istakhri: Ne parası ne de gücü olan soylular sülalesi içindedir). Bu görev içlerinden birine verileceği yaman, dünyada kendi adına tek kuruşu olmadığı hâlde, ona büyük bir paye verilir. Güvenilir kişilerin bana anlattığına göre, çarşının bir köşesindeki küçük bir dükkanda oturan bir genç varmış. Ufak tefek eşyalar (Istakhri: ekmek) satarmış. Herkes onun için, "Şimdiki Khaaan ölünce tahta bu adam geçecek," dermiş. (Istakhri: Hiç kimse kağanlığa bunun kadar lâyık değildir, dermiş.) Ama o genç Müslümanmış, oysa krallığı yalnıyca Yahudilere verirler.

Khaaan'ın tahtı ve taht salonu altındandır. Başka kimse böyle bir şeye sahip olamay. Khagan'ınyeri herkesinkinden daha değerli ve süslüdür.[*2]

Çarşıda ekmek ya da diğer ufak tefek eşya ticaretiyle uğraşan yetenekli gencin hikâyesi, tıpkı Harun el Reşid masallarını anımsatmaktadır. Eğer bu genç, sırf Yahudilerin giyebileceği altın tacın varisi ise, niçin fakir bir Müslüman olarak yetiştirilmektedir? Bu hikâyeye mutlaka bir anlam kazandırmak istiyorsak, kağanın gerçekte kişiliğinin değerine göre, ama "hanedan ailesinden" ya da "soylular arasından" seçildiğini kabul etmemiz gerekir. Aslında Artamonov'un da, Zeki Velidî'nin de görüşleri bu yoldadır. Artamonov'a göre, Hazarlar da, öteki Türk kabileleri gibi, Turkut hanedanı soyundan gelenler tarafından, yani yıkılan Batı Türk İmparatorluğu'nun yönetici ailesi tarafından (Bkz. 1. Bölüm, III. Kısım) yönetilmektedir. Zeki Velidî'ye göre, "hanedan sülalesi" ya da "soylular" dendiği zaman, Çin kaynakların-

da da geçen "Asena" adlı bir soy, bir çeşit çöl aristokrasisi anlaşılmalıdır. Türkler de, Moğollar da Asena soyundan geldiklerini öne sürmektedirler. Bu açıklamalar oldukça akla yakın gözükmekte, az önce okuduğumuz hikâyenin anlaşılmasına da büyük katkıda bulunmaktadır. Gerek tek kuruşu bulunmayan soylu gencin durumu, gerek altın tahtın koşulları böylelikle daha bir açıklığa kavuşmaktadır. Burada, tıpkı bir ekranda iki opdk dalganın birbiri üstüne düşmesi gibi, iki geleneğin çakışmasına tanık olmaktayız. Bir yanda güçlüklerle boğuşarak yaşayan göçebe kabilenin geleneği; öte yanda da ticaretiyle, sanatıyla zenginleşmiş göz kamaştıran bir sarayın, Constantinopolis'deki, Bağdat'taki benzerlerini gölgede bırakma çabası. Açık konuşmak gerekirse, bu gösterişli saraylarda geçerli olan geleneklerin hemen hepsi geçmişin çöl peygamberlerine, onların verdikleri ilhama dayanmaktadır.

Ama bütün bunlar, ilahî ve dünyevî güçlerin o çağda ve o yörede benzeri görülmemiş biçimde birbirinden ayrılışını açıklamaya yetmemektedir. Bury'nin ifade ettiği gibi:[41]

Kağanın etkin yetkilerinin ne yaman ilahî bir hareketsizliğe dönüştüğünü bilme olanağımıyyoktur. Kendisini ne yaman Japon imparatorunun durumuna benyer bir mahkumiyete soktuklarını kestiremeyiy Yönetiminin değil de, varlığının esas sayılması kesinlikle bilmediğimiy bir yamanda oluvermiştir.

Bu soruya ancak son zamanlarda Artanionov düşünce yoluyla bir cevap bulmuş görünmektedir. Tarihçiye göre, Yahudiliğin resmi din olmasını sağlayan devrim, kağanı da, gerçekte putperest bir hanedanın temsilcisi olduğu ve Musa'nın kurallarını ona emanet etmenin ye-

rinde olmadığı gerekçesiyle, yalnız bir sembol durumuna indirmiş olabilir. Bu düşünce de ancak öteki bir sürü düşünce kadar geçerlidir. Tıpkı bütün öteki düşünceler gibi bu da destekleyici belgelerden yoksundur. Ama bu iki olayın, yani Yahudi dininin kabulüyle çifte krallık uygulamasına geçişin birbiriyle şu ya da bu biçimde ilişkili olmaları yine de mümkündür."

'Din değişiminden önce Kağanın etkin bir rol oynamaya hala devam ettiği çeşitli kaynaklarda belli olmaktadır. Örneğin, Kağan'ın Jüstinyen ile ilişkilerinde bu durum açıkça görülür. İşlerin böylesine karışık olması yetmiyormuş gibi, Arap kaynaklan zaman zaman "Beg" demeleri gerektiği yerde "Kağan" deyimini kullanmaktadırlar. (Birçok kabilede Kağan sözcüğü geleneksel olarak "yönetici" anlamına gelmektedir.) Aynca Araplar beğ için de çok çeşitli adlar kullanmaktadırlar. Minorskı'nin ***Hudud al-Alem,*** **sayfa 451'den aldığı aşağıdaki liste bu durumu iyice ortaya sermektedir.**

Constanüne Prorphyr.	**Khaqan**	**Beg**
ibn Rusta	**Khazar Khaqan**	**Aysha**
Masudi	**Khaqan**	**Melik**
Istakhn	**Melik Khazar**	**Khaqan Khazar****
İbn Havkal	**Khaqan Khazar**	**Melik Khazar ya da Beg**
Gardezi	**Khazar Khaqan**	**Abshad**

**** Burada yöneticilerin sırası karıştırılmışa benzemektedir.**

DİN DEĞİŞİMİ

1

Burry şöyle der:

İbranî dini, İslâm dininin oluşumunu büyük ölçüde etkilemiştir. Hristiyanlığın temeli yaten bu dine dayanır. Sağda solda tek tük kişilerin bu dine geçtiği de sık sık görülür, ama Hararların Yehova dinine toptan geçişi gibi bir olay, tarih boyunca görülmüş değildir}

Bu kendine özgü olayı doğuran nedenler neydi acaba? Bir Hazar Prensinin düşüncesini etkilemek, bünyesine sokulmak kolay ış olmasa gerekti (hele o zırhlarının içinden). Ama durumu kuvvet politikası açısından değerlendirirsek, işlerin değiştiğini görürüz. Gerçekte, bu politikanın kuralları çağlar boyunca aşağı yukarı hiç değişmeden egemenliğini sürdürmüştür. İşte bu kurallar ışığında, olayın hayli kabul edilebilir bir açıklaması da karşımıza çıkmaktadır.

VIII. yy.'ın başlarında dünya iki büyük gücün elin de kutuplaşmıştı. Bir yanda Hristiyanlık, öte yanda da Müslümanlık vardı. Her iki grubun ideolojik doktrinleri, kuvvet politikası ilkelerine göre işliyor, klasik propaganda yöntemleriyle -ikna ve fetih yollarıyla- inançların yayılmasına çalışılıyordu. Hazar İmparatorluğu bu dönemde üçüncü güç görünümündeydi. Bu imparator-

luk, gerek dost, gerek düşman olarak, her iki büyük güçle de boy ölçüşebileceğini daha önce ortaya koymuştu. Ama kendi bağımsızlığını sürdürebilmenin tek yolu, ne Hrisdyanlığı ne de Müslümanlığı kabul etmeyerek yaşamını sürdürmekti. Çünkü bu inançlardan herhangi birini tercih etmesi durumunda ya Doğu Roma İmparatorluğu'nun ya da Bağdat Halifesi'nin nüfuzu altına girmesi kaçınılmazdı.

Hazarlara inançlarını kabul etdrmek için her iki yandan da az çaba harcanmadı. Ama bütün bu çabalar diplomatik saray ziyaretleri, hanedanlar arası evlilikler veya çıkarlara göre ortak savunma anlaşmaları imzalamaktan öteye gitmedi. Hazar Krallığı kendi askeri gücüne dayanarak, sırtını topraklarındaki ve daha gerideki feodal kabilelere yaslayarak, üçüncü güç durumunda kalmaya kararlıydı. Yani, steplerin bağımsız ve tarafsız uluslarının önderi olmayı sürdürecekti.

Bu sıralarda gerek Bizans'la, gerek halifelikle olan ilişkileri, Hazarlara Şamanizm dininin modern tek tanrılı dinlere oranla, daha barbarca ve modası geçmiş bir din olduğunu öğretmekle kalmamış, aynı zamanda yeni dinlerin bir yararına dikkatlerinin çekilmesine de yol açmıştı. Şamanizm'i uyguladıkları sürece, gerek Halifenin, gerek imparatorun rahatça tadını çıkardığı "yasal ve ruhsal önder" olma avantajı, kendi yöneticilerine nasip olmayacaktı. Ama öte yandan, bu dinlerin herhangi birine geçmek, taraflardan birinin etki alanı içinde erimek demekti. Bu durumda, kendilerine baskı yapan her iki dinden uzak, ama her ikisinin de temelini oluşturmuş olan üçüncü bir inancı kabullenmekten daha mantıklı bir davranış düşünülebilir mi?

Bu düşüncede bugün gördüğümüz mantık, olaylar

olup bittikten sonra geriye baktığımızda, göze her şeyin çok daha kolay, çok daha anlaşılabilir görünmesine dayanmaktadır. Gerçekte, o çağda Yahudi dinini kabul etmeyi düşünmek, bir deha eseriydi. Din değiştirme olayının tarihçesine değinen gerek Arap, gerek İbranî kaynakları, ayrıntılarda farldılık göstermekle birlikte, yukarıdaki düşünce yolunda birleşmektedirler. Bir kez daha Bury'nin satırlarına göz atalım:

Başkanlarının Yahudi dinini kabul etmekteki amacının siyasî olduğuna hiç kuşku yoktur, islâm dinini kabul etmek, Halifenin ruhsal tebaası arasına karışmak demekti. Zaten Halife, epey yamandan beri Hayarlart kendi dinine girmeye yortuyordu. Hristiyanlıkta ise, Roma kilisesinin vasatları durumuna gelme tehlikesiyatmaktaydt. Oysa Yehova'nın dini de saygın bir dindi, öteki iki dinin kitaplarında saygıyla anılıyordu ve o iki dinden olanlar bu dine saygı gösteriyordu. Bu inana kabul etmek Hayarları hem putperest barbarlar düyeyinden kurtarıp yüceltiyor, hem de Halifenin ve imparatorun baskısına karşı koruyordu. Ama yine de Hayarların başkam, Yahudi inancının bütün katılığım, sünnet dahil, kabul etmiş değildi. Halkın inançlarını sürdürmesine, eski putlarına tapmasına iyin vermekten de kaçınmadı.[2]

Hazar Sarayı'nın din değiştirmesi kuşkusuz siyasî nedenlere dayanıyordu, ama gereklerini pek bilmedikleri bir dini, bir gece içinde körü körüne kabul ettiklerine inanmak saçma olur. Gerçekte Hazarlar, gerek Yahudilerle, gerek onların inançlarıyla, aşağı yukarı yüz yıldan beri ilişki halindeydi. Bu ilişkiyi sağlayan, Bizans'ın dinsel baskısından kaçan Yahudi kalabalığıyla, Ön Asya'nın Araplar tarafından fethedilen bölgelerinden kuzeye kaçan daha küçük Yahudi gruplarıydı. Hazarya'nın kuzey barbarları arasında oldukça uygar bir ülke olduğu ve as-

kerî baskı uygulayan inançlardan ikisine de bağlı olmadığı bilindiğine göre, ikide bir vaftiz edilmeye zorlanan ve zulümle karşılaşan Bizans yönetimindeki Yahudilerin, zulümle karşılaştıkça oraya kaçmaları çok doğaldı. Bu zulümler, çeşitli biçimleriyle I. Jüstinien (527-565) döneminde ortaya çıkmış, VII. yy.'da Heraclius, VIII. yy.'da III. Leo, IX. yy.'da Basil ve IV. Leo, X. yy.'da Romanus dönemlerinde özellikle yoğunlaşmıştı. Hazarların din değiştirmesinden önceki 20 yıl boyunca tahtta bulunan III. Leo, işi kökünden çözmeye karar vererek (yani Yahudilere kadanma zorunluluğunu bir çırpıda yok etme eylemine girişerek), topraklarında yaşayan tüm Yahudilerin derhal vaftiz edilmesini emretti. Bu emrin uygulanması pek etkin olmamakla birlikte, epey kalabalık bir Yahudi nüfusunun Bizans topraklarını terk etmesine yol açtığı bilinmektedir. Masudi bu konuda bize şunları söylüyor:

*Bu kentte (Hayaran-Itil) Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler ve putperestler yaşıyor. Kral, adamları ve onların cinsinden olan Hararlar, Yahudidir' Hararların hanı, Halife Harun el Keşid yamanında Yahudi oldu" ve İslâm dünyasında ve Yunan (Biyans) dünyasında yaşayan bütün Yahudiler ona koştular. O çağda,yani Hicri 332yılında (MS 943-944) Yunanlıların kralı onları yorla Hristiyanyapmaya çalışıyordu... Buyüydenpek çok Yahudi,yurtlarından çıkıp Hayarya'ya kaçtı?**

Son iki cümle, Hazarların Yahudiliği benimsemesinden iki yüzyıl sonraki olayları anlatmakta ve bize bu zulüm ve göç olaylarının çağlar boyunca nasıl ısrarlı bir sü-

Herhalde yönetici durumunda olan Ak-Hazarlardan söz ediliyor. (Bkz. 1. Bölüm, I. Kısım/3)

" Yani 786-809 arasında. Ama genel kanıya göre, Masudi bu tarihi kolay bir tanıtma işareti olarak kullanmaktadır. Gerçekte Hazarlann din değiştirme tarihi 740 olarak kabul edilir.

rcklilik gösterdiğini açıklamaya yaramaktadır. Ama buna karşılık, Yahudiler de büyük bir direniş **göstermişler** dir. Birçoğu zulme dayanmış, dayanma gücü olmayanlar yine kendi inançlarına dönmüş, bir Hristiyan tarihçinin pek zarif **ifadesiyle,** "kustuklarını **yiyen köpekler gibi"** davranmışlardır.[4] Buna karşılık, **ibrani tarihçilerinden** birinin\ İmparator Basil çağında Güney İtalya'da Oria Yahudi toplumunun zorla Hristiyanlaştırılma çabasını anlatış biçimi de aynı dere< ede renklidir:

Onları nasıl mı zorladılar? Kendi yanlış inançlarını paylaşmak islemeyenleri tahtadan bir zeytin değirmenine yatırdılar ve tıpkı zeytinleri ezdikleri gibi ezdiler.

Başka bir İbrani kaynağı ila" İmparator Romanııs ça ğındaki (Masudi'nin söz ettiği Yunan kralı) zulmü şöyle anlatmaktadır: "Daha sonra bir kral çıkacak ve onlara, öldürerek değil, insaflı İm biçimde ülkeden kovarak baskı yapacak."

Diyebiliriz ki, gerçekte kaçanlara ya da kaçırılanlara feleğin gösterdiği tek insaf, kuzeyde I lazarya gibi bir ül kenin (Yahudi dinini benimsemesinden (ince ya da sonra) varlığıydı. 74()'tan önce bu ülke bir göçmen cennetiydi. Daha sonra ise bir tür "Ulusal Yuva" oluverdi. Durmadan oraya akan göçmenler, daha üstün kültürlerin meyveleriydi. Yukarıda yorumlarına değindiğimiz Arap tarihçilerini etkileyen, böylesine hayran bırakan o hoşgörülü, kozmopolit tutumun yaratılmasında onların katkısı olduğuna hiç kuşku yoktur. Bu göçmenlerin etkisi ve ülkenin din değişimi kararı yolundaki çabaları' her-

İnançsızların ikna yoluyla ya da zorla bir dine geçirilmesi, o çağda çok önem verilen bir konuydu. Yahudilerin de aynı yöntemleri zaman zaman uyguladıkları çeşitli kaynaklarda kendini belli etmekte-

halele kendini ilk olarak ve en güçlü bir biçimde, sarayda ve soylular arasında duyurmuş olmalıdır. Bu göçmenler misyonerce çabalarına bazı peygamber kehanetlerini de ekleyerek Hazarların tarafsız bir dini kabul etmekle elde edecekleri siyasî çıkarları zekice sergilemiş olmalılar.

Göçmenlerin Hazarya'ya gelirken Bizans sanatlarını, tarım ve dcarette bazı yeni yöntemleri ve İbranî alfabesini **de** birlikte gedrdiklerini bilmekteyiz. Hazarların daha önce ne tüt bir yazı kullandığı bilinmemekle birlikte, İbn **Nadimin** *l-ıhrist'f* (MS 987'de yazılmış bir tür evrensel bibliyografya) Hazarların, o sıra İbranî alfabesini kullandıklarını belirtmektedir. Bu alfabe Hazarlara iki bakımdan yararlı olmuştur: I lem İbranî dinindeki vaaz ve araştırmalara **bîr yakınlık** sağlamış (Ortaçağ boyunca Batı'da 1 .atmcenm kullanılmasında olduğu gibi), hem de Hazarya içinde konuşulan çeşitli dillerin yazıya dökülmesini sağlayan (Batı Avrupa'daki toplumların Ladn alfabesini kullanışı gibi) bir alfabe vermiş bulunmaktadır. İbranî alfabesi Hazarya'dan yakın komşularına da yayılmışa benzemektedir. Chwolson'a göre: "Sami olmayan bir ya da iki dilde İbranı alfabesinin kullanıldığı, Kırım'da, Phanagoria ve Parthcnit'de bulunmuş iki mezar taşındaki yazıtlardan anlaşılmaktadır." Bu mezar taşlarındaki yazılar henüz okunamamıştır.*[8] (Kırım zaman zaman Hazar yönetimine girmiş bir yöredir. Ama burada aynı zamanda, eskiden **beri yerleşmiş** bir Yahudi toplumu da yaşamak-

dir. Örneğin Jüstinyen devrinde Bizans yasalarına eklenen bir madd-ye göre, bir Hıristiyan'ı Yahudi yapmaya çalışanın ağır cezalara çarpıtılacağı duyurulmuştur. Hırisüyanlık'ı kabul etmiş kişilere "musallat" olan Yahudiler için ceza, yakılarak öldürülmektir. (Shari, sayfa 25).
' Bu yazılar, tarihçiler arasında pek ün yapmış olan Firkovitch taklitlerinden değildir (Ek IH'e bakınız.)

tadır. Dolayısıyla, sözü edilen yazıdar 740 yılından daha eski bir tarihe ait de olabilir.) İbranî harflerinden bazıları (örneğin *sihin* ve *tsadei)* Kiril alfabesine[9] de girmiştir. Ayrıca ele geçen XII. ve XIII. yy .'dan kalma Polonya paralarının üzerine, Polonya dilinde, İbranî harfleriyle yazılar basılmış olduğu görülmüştür. (Örnek, *Lesyek KrolPolski*-Polonya Kralı Leszek). Bu paralar Latince yazılı paralarla birlikte kullanılmıştır. Poliak bu konuda şöyle demektedir: "Bu paralar, İbranî alfabesinin Hazarya'dan komşu Slav ülkelerine yayılmış olduğunun son kanıtıdır. Bu paraların kullanılması dinle ilgili değildir. Polonya'da paraların bu harflerle basılmasının nedeni, halkın pek çoğunun bu harfleri Roma harflerinden daha iyi tanımasıdır ve onlar bunu, Yahudilikle ilişkili olarak da düşünmemektedirler.[10]

Yani din değiştirme, gerçekte kurnaz bir siyasal manevra olarak, çıkarcı amaçlarla yapılmış olmakla birlikte, peşinden hiç akla gelmeyen, ön hesaplara girmeyen birtakım kültürel gelişmeleri de birlikte getirmiştir. İbranî alfabesi bunların yalnızca başlangıcıdır. Üç yüz yıl sonra Hazar İmparatorluğu çökmeye başlayınca, ortaya sık sık Siyonist kurtarıcılar çıkar olmuş, örneğin David El-Roi gibi (Disrael'in bir romanının da kahramanı) düzmece peygamberler, Kudüs'ü yeniden almak amacıyla Don Kişotvari seferlere kalkışmışlardır.*

737 yılında Araplar tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra, Kağanın İslâm dinini zorla kabul etmesi, herhalde geri dönülmesi pek kolay olan bir işlemden ibarettir. Bu, görünüşe göre, halk üzerinde hiçbir iz bırakmamıştır. Oysa, Yahudi dinini isteyerek kabul ediş bun-

***Bkz. 1. Bölüm, IV. Kısım/11**

dan farklı olmuş, derin ve sürekli etkileri çağlann ötesine yansımıştır.

2

Din değiştirme olayının koşulları destanlar arasında bulanıklaşmış, görünmez olmuştur. Ama yine de, belli başlı Arap ve ibranî kaynakları bazı noktalarda birleşmektedir.

Al-Masudi'nin Hazarya'daki Yahudi yönetimine ilişkin satırları (yukarıda değinmiştik), yine kendisinin daha önce yazmış olduğu bir esere atıf yaparak son bulmaktadır. Ne yazık ki, atıf yapılan eser kaybolmuştur. Bu kitaba dayanılarak yazılmış yalnızca iki yazı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Dimaski tarafından 1327 yılında yazılmıştır ve Harun el Reşid çağına rasdayan zamanda Bizans İmparatoru'nun Yahudileri nasıl Bizans'tan göçe zorladığını anlatmaktadır. Hazar ülkesine gelen göçmenler orada zeki, ama eğitimsiz bir ırk bulur, onlara kendi dinlerini sunarlar. Onlar da, bu dini kendilerininkinden daha iyi bularak kabul ederler.[11]

İkinci yazı çok daha ayrıntılı olup, el-Bekri'nin *Krallıklar ve Yollar* adlı kitabından alınmıştır (XI. yy.):

Daha önce putperest olan Hayar Kağanının Yahudi dinini kabul etmesinin nedeni şudur: Bu kral önce Hristiyanlığı kabul etmiştir.' Sonra bu dinin yanlışlığını görmüş, duruma canı çok sıkılmış ve içini emrindeki yüksek rütbelilerden birine açmıştır. 0

' Bildiğim kadarıyla başka hiçbir kaynak böyle bir şey söylemez. Belki de bu ifade, Yahudilik'ten önce bir ara Müslümanhk'ı kabul etmiş olan kağanın serüvenini Müslüman okurlar gözünde daha renkli hale getirmek için eklenmiştir.

yüksek rütbeli adam krala şöyle demiştir "Ey Kağanım, kutsal yaylar üç ayrı toplumun elindedir. Onlardan birer kişi çağırtıp inançlarını anlatmalarını emredin. O yaman doğru olanı seçip onun yolunda gidebilirsiniy"

Bunun üyerine Kağan, Hristiyan/ara haber gönderip bir piskopos istetmiş. Kralın yanında tartışma yeteneği çok üstün olan, onunla sık sık konuşan bir de Yahudi varmış. Piskopos gelince bu Yahudi ona, "Amran'ın oğlu Musa hakkında ve ona gönderilen Tevrat hakkında görüşün nedir?" diye sormuş. Piskopos buna, "Musa bir peygamberdir ve Tevrat'ta yayılanlar da doğrudur" diye karşılık vermiş. O yaman Yahudi krala dönüp, "Bakın, daha şimdiden benim inancımın doğruluğunu kabullendi. Şimdi ona kendisinin neye inandığını sorun" demiş. Kral bu soruyu sorunca, piskopos, "Benim inancıma göre, kurtarıcı İsa, Meryem 'in oğludur, esas gerçek onun soyudur, biye tanrının sesini yansıtan da odur, "demiş. O yaman Yahudi, yine krala dönmüş ve şöyle konuşmuş: "Onun söyledikleri benim bilmediğim şeyler. Oysa o, benim dediklerimi kabul ediyor. " Piskopos söylerini kanıtlarla desteklemeyi başaramayınca, davayı kaybetmiş. Bunun üyerine kral, buyuruna bir Müslüman çağırtmış. Müslümanlar ona çok okumuş, akıllı, iyi tartışan bir adam göndermişler. Ama krala yakın olan) ahıtdı, birisine para vermiş ve o Müslümanı yolculuğu sırasında yehirletmiş. Böylelikle Yahudi, kralı ikna etmeyi başarmış ve kral da, Yahudi dinini kabul etmiş.[12]

Arap tarihçilerinin, ilâcın üstünü şekerle kaplamak konusunda gerçekten pek büyük bir yetenekleri var. Eğer Müslüman temsilci de gelip bu tartışmaya katılmış olsaydı, onun da piskoposun düştüğü tuzağa düşeceği gün gibi ortadadır. Çünkü onun dini de, tıpkı Hrisdyanlık gibi, Tevrat'ı kabul etmektedir. Buna karşılık, İncil'le Kuran, oylama sırasında ikiye bir farkla kaybetmek durumunda-

dır. Kralın bu düşünüş yolunu seçmesi de sembolikdr. O yalnızca her üç temsilci tarafından da kabul edilen doktrinleri doğru sayacaktır. Yani üç inancın ortak çarpanlarını bilmek istemektedir. Bunun dışında kalan, birbirine rakip olan görüşleri hesaba katmak niyetinde değildir. Burada yine karşımıza tarafsız dünyanın (üçüncü dünyanın) şaşmaz ilkesi, bu kez teolojiye uygulanmış haliyle çıkıyor.

Bury'nin" işaret ettiği bir noktaya daha değinmek yerinde olur. Görünüşe göre, Hazar Sarayı'nda din değiştirme olayından önce de, Yahudi etkisi oldukça güçlüdür. Çünkü kral, piskoposla Müslüman bilimciyi yanına çağırtmak zorunda kalmaktadır. Oysa Yahudi daha önceden kralın yanında hazırdır.

Şimdi de, din değiştirme olayına ışık tutan belli başlı Arap kaynaklarını bırakıp, ibranî kaynaklarına dönüyoruz. Bu kaynakların en önemlisi, *"Hayar Yayısması"* diye bilinen mektuplardır. Bu mektuplar, İspanya'da Cordoba Halifesi'nin Başbakanı olan Yahudi devlet adamı (I lasdaı ibn Şaprut) ile Hazar Kralı Jozefat asında, daha doğrusu bunların yazıcıları arasında gidip gelmiştir. Başlangıçta bu mektupların gerçekliği tartışma konusu olmuş, ama günümüzde, sonradan kopya eden ya da çeviren şahısların yapmış olabileceği yanlışlıklar için pay bırakılarak kabul görmektedir.*

Bu mektuplaşma, görünüşe göre 954 yılından sonra ve 961 yılından önce gerçekleşmiştir. Bu yıllar aşağı yukarı Masudi'nin de eserlerini yazdığı yıllara rastlamakta-

dır. Mektupların öneminin daha iyi anlaşılabilmesi için, önce Hasdai İbn Şaprut'un kişiliğiyle ilgili bir iki açıklama yapmakta yarar vardır. Çünkü o, İspanya Yahudilerinin altın çağında (900- 1200) yaşamış en renkli kişilerden biridir.

929 yılında Emevi sülalesinden III. Abdül-Rahman, İberik Yanmadası'nın güney ve orta yörelerinde yaşayan Arapları kendi yönetimi altında toplayarak, Batı Halifeliği'ni kurmuştu. Halifeliğin başkenti olan Cordoba, Arap İspanyası'nın gözbebeği, Avrupa kültürünün odak noktası hâline geldi. Kitaplığında 400.000'i aşkın dizinlenmiş cilt bulunuyordu. İbn Şaprut 910 yılında Cordobalı saygın bir Yahudi ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Başlangıçta, uyguladığı olağanüstü tedavilerle bir doktor olarak Halife'nin dikkatini çekti. Abdül-Rahman onu saray doktoru olarak atadı, ama düşünüşüne öylesine güvendi ki, İbn Şaprut'tan, önce devlet maliyesini yoluna koymak için yardım istedi, sonra kendisine dışişleri bakanlığı görevini üstlenmesini önerdi. Daha sonra da kendisine Halifeliğin Bizans'la, Alman İmparatoru Otto ile, Castilya, Navarra, Arragon gibi İspanyol prenslikleriyle ilişkilerindeki krizlerde diplomat ve çözümleyici olarak hizmederi için başvuruldu. Hasdai, daha Rönesans'ın başlamasından yüzyıllarca önce, gerçek anlamda evrensel bir kişiydi. Devlet işlerinden vakit buldukça tıp kitaplarını Arapçaya çevirdiğini, Bağdat'ın bilgili hahamlarıyla mektuplaştığım, İbranî edebiyatçı ve şairlerine de yol göstericilik yaptığını biliyoruz.

Çok aydın bir insan olmakla birlikte, aynı zamanda ırkına çok bağlı bir Yahudi'ydi de. Diplomatik ilişkilerinden yararlanıp, dünya üzerinde yayılmış Yahudi toplumlarıyla ilgili bilgi topluyor, gerektikçe onlar yararına giri-

simlerde bulunuyordu. Özellikle Bizanstaki Yahudi düşmanlığı (İmparator Romanus çağı - 1. Bölüm, I. Kısım) onu çok ilgilendirmekteydi. Neyse ki Hasdai, Bizans sarayında çok etkin olabiliyordu. Bunun nedeni, doğudaki Müslümanlarla sürekli çatışma halinde bulunan Bizans'ın, Cordoba'nın tarafsızlığına önem vermesiydi. Hasdai bu temasları yaparken, fırsattan yararlanmış, Bizans Yahudilerinin çıkarına bazı avantajlar sağlamayı bilmişti.[14]

Kendi ifadesine göre, Karadeniz'in kuzeyinde kurulmuş bir Yahudi krallığının varlığını, Hasdai ilk kez, İran'ın Horasan kentinden gelmiş birtakım tüccarlarla konuşurken duymuştur. Ama başlangıçta, Hasdai, tüccarların söylediklerine pek inanmamıştır. Daha sonra, Bizans'ın Cordoba'ya gönderdiği diplomatik heyetin yetkililerine sorular sormuş, onlar da, tüccarların sözlerini doğrulamışlardır. Ayrıca Hasdai'ye, Hazar Devleti'ne ilişkin birçok gerçek bilgi vermiş, o sıradaki kralın adının Joseph olduğunu da söylemişlerdir. Hasdai bunları dinledikten sonra, Kral Joseph'e bir mektup yazmaya ve bunu habercilerle ona göndermeye karar vermiştir.

Daha sonra ayrıntılı biçimde incelenecek olan bu mektup, Hazar Devleti'nin halkı, yönetim biçimi, orduları gibi konularda birçok sorudan oluşmaktadır. Mektupta Hasdai, Joseph'e, on iki Yahudi kabilesinden hangisinin soyundan geldiğini de sormaktadır. Bu sorudan anlaşıldığına göre, Hasdai, Yahudi Hazarlann, İspanya'daki Yahudiler gibi, Filistin'den gelmiş olduklarını sanmaktadır. Kaybolmuş kabilelerden birinin torunları olduğuna inanmaktadır belki de. Oysa Joseph, Yahudi soyundan gelmediği için elbette bu kabilelerden hiçbiriyle akraba değildir. Hasdai'ye yazdığı karşılıkta, ona başka türlü bir seçere yollar. Ama gerçekte Joseph'in cevabında esas amaç, yan efsane nite-

liginde de olsa, din değişimine ilişkin bilgi vermek, kendilerini buna iten koşulları anlatmaktır. (Mektuplaşma, din değiştirme olayından iki yüz yıl sonra gerçekleşmiştir.)

Joseph'in hikâyesi, atalarından Kral Bulan adındaki zeki ve yetenekli fatihin ülkedeki büyücüleri ve puta tapanları sınır dışı edişini anlatarak başlar. Kral Bulan'a rüyasında bir melek görünür ve ona tek gerçek tanrıya tapmasını emreder. Karşılığında Bulan'ın dölünü tanrının kutsayacağını, çoğaltacağını ve krallığını dünyanın sonuna kadar sürdüreceğini söyler. Bu, Tevrat'ın başlangıcında anlatılan "Antlaşma"dan esinlenilerek oluşturulmuş bir hikâyedir. Hazarların *"tanrının seçtiği halk!"* olma iddiasını ortaya koyar. Onlar da, tanrıyla kendi özel antlaşmalarını yapmışlardır. Tek ayrım, İbrahim'in soyundan gelmcyişlcridir, Ama bu **noktada foseph'in hikâyesinin** beklenmedik bir değişiklik gösterdiği görülür. Kral Bulan, ulu tanrıya inanmaya, ona hizmet etmeye razı ve hazırdır. **YalniZ** ortaya bir sorun çıkmakladır.

Tanrım, kalbimin giyli sırlarını sen de bilirsin, böbreklerimin içine kadar bakıp sana ne büyük bir inançla bağlı olduğumu anlayabilirsin. Ama yönetmekte olduğum halkın, putperest bir kafa yapısı var. Bana inanıp inanmayacaklarından emin değilim. Eğer senin göyünde biray değer kayanmtssam, yalvarırım, halkımın büyük Prensi'ne de görün, onun da beni desteklemesini sağla.

Ulu Tanrı, Bulan'ın duasını kabul **etmiş, prensin de** rüyasında görünmüş. Prens sabah uyanınca kralın yanına gelmiş ve durumu ona anlatmış...

Tevrat'ın ve İncil'in başlangıcında olsun, din **değiş** tirme olayının Araplar tarafından kaleme alınışında ol sun, bu konuda onayı gereken Büyük Prens'den söz edilmemektedir. Bu sözler, Hazar çifte krallığının belir-

gin bir anlatımıdır. Anlaşıldığına göre, Büyük Prens'in beg olması gerekmektedir, ama kralın gerçekte beg, Büyük Prens'in kağan olması da o kadar uzak bir olasılık değildir. Üstelik Arap ve Ermeni kaynaklarına göre MS 731 yılında (yani din değiştirme tarihinden pek az önce) Tnınskafkasya'yı işgal eden Hazar ordularının komutanı da Bulkan adlı biridir.[15]

Joseph'İn mektubu, bundan sonra meleğin ikinci kez kralın rüyasına girdiğini ve içinde tanrının yaşayabileceği bir tapınak yapmasını ona söylediğini anlatır: "Çünkü gökyüzü ve onun üstündeki gökler tanrıyı içine alacak kadar büyük değil!" Kral Bulan utanarak karşılık verir ve bu iş için yeterli altın ve gümüşe sahip olmadığını anlatır. Bununla birlikte, "İsteğini yerine getirmek görevim ve en büyük dılcgiıııulir," **def. Melek, o** zaman **ona** yol **göl** terir: Bulan'ın tek yapacağı şey ordularının başına geçip **Ermenistan'daki** Darielave Ardabıl'ı almaktır. (**irada** altın ve **gömü; dolu hazineler** onu beklemektedir. Bu hikâye Bulan'ın ya da Bulkan'ın din değiştirme olayından önce Kafkasları işgal etmesi gerçeğine pek güzel uymaktadır. Ayrıca Arap kaynaklarında Hazarlar bir zamanlar Kafkaslardaki altın ve gümüş madenlerine sahip olduğuna dair sözleri de onaylar görünmektedir."' Bulan, meleğin kentlisine söylediği gibi davranır, ganimetlerle yurduna döner ve hemen kutsal tapınağı yaptırıp, içine kutsal eşyayı yerleştirir, **"ki** bu eşya da bugüne kadar benim (Kral Joseph'İn) elimde bulunmaktadır."

Joseph'İn mektubu X. yy.'ın ikinci yarısında yazılmıştır. Anlattığı olaylardan sonra aradan iki yüz yıl kadar bir zaman geçmiştir. Bu yüzden, mektup, besbelli ki bir gerçekler ve efsaneler karışımıdır. Mektupta, tapınağın **içine** konulduğu söylenen tek tük eşya, sonradan mektu-

bun öteki bölümlerinde, ülkesinin ne kadar zengin olduğunu anlatırken söylediklerine biraz ters düşmektedir. Atası Bulan'ın yaşadığı çağ, Joseph'e çok eskiymiş gibi gözükmektedir. İyi yürekli, yetenekli, ama beş parasız olan kral, bir kutsal tapınak yapmak için gerekli parayı bile bulamamaktadır. Oysa o tapınak, alt tarafı bir çadırdan başka nedir ki!

Ama Joseph'İn mektubunun buraya kadar olan bölümü, din değiştirme olayının anlatımına bir giriştir. Bundan sonra, olayları daha ayrıntılı bir şekilde anlatmaya başlar. Görüldüğüne göre, Bulan'ın putperestliği, gerçek tanrı aşkına reddedişi, işin yalnızca ilk adımıdır. Bundan sonra Hazarların yolu, tek tanrılı üç dinden herhangi birini seçmek üzere açılmıştır, o kadar. Daha doğrusu, Joseph'İn mektubundan, durumun böyle olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çatışmadan sonra (Ermenistan işgali) Kral Bulan 'ın ünü bütün ülkelere yayıldı. Edom Kralı (Bizans) ile Ismailin Kralı (Müslümanlar) haberi duydular ve ona elçilerle değerli armağanlar, bol para, bilgili hocalar göndererek, onu kendi dinlerine çekmeye çalıştılar. Ama Kral çok akıllıydı. Bilgili bir Yahudiyi de hemen çağırttı ve üç dinin, temsilcilerini bir araya getirip kendi buyurunda doktrinlerini tartıştırdı.

Böylece, zekâ yarışması ya da yuvarlak masa tartışması, Masudi'den başka bir kaynakta daha karşımıza çıkmış oluyor. Yalnız bu anlatıştaki tek fark, Müslüman temsilcinin yolda zehirlenip ölmeyişidir. Bunun dışında, tartışma biçiminde ve mantığında pek bir ayrım yoktur. Uzun süren ve pek bir işe yaramayan tartışmalardan sonra kral, toplantıyı üç gün için tatil eder ve bu süre içinde üç temsilcinin kendilerine ayrılan çadırlarda

kafalarını dinlendirmelerini ister. Kendisi de bu arada bir strateji uygular. Üç temsilciyi teker teker yanına kabul ederek, onlarla konuşur. Hrisdyana, öteki iki dinden hangisinin gerçeğe daha yakın olduğunu sorar. Hrisdyan hemen "Yahudilik" der. Kral, sonra Müslümanı çağırtır, ona da aynı soruyu sorar ve aynı karşılığı alır. Böylelikle tarafsızlık, bir kez daha kendi ilkelerinin uygulanmasını sağlamış olmaktadır.

4

Din değiştirme olayına ilişkin bölümleri burada bırakıp, biraz da ünlü "Hazar Yazışmalarından başka neler öğrendiğimize bakalım.

önce Hasdai'nin mektubunu ele alırsak, bunun, İbranî dilinde bir şiirle başladığını görürüz. Bu başlangıç, zamanın modasına uygundur. İçinde yarı gizli bilmeceler ya da imalar bulunan, mısra başlarındaki harflerin çoğu zaman ayrı bir sözcük oluşturduğu rapsodik şiirlerin, mektuplarda sık sık başlangıç olarak kullanıldığı görülür. Bu mektuptaki şiir, Kral Joseph'İn askerî zaferlerini övmekteydi ve baş harflerinden de Hasdai Bar Isaac bar Ezra bar Shaprut'un tam adı okunmaktaydı. Bundan sonra gelen samların başlarındaki harfler ise Menahem ben Sharuk'un adını vermekteydi. Menahem, zamanın çok tanınmış İbranî ozan ve edebiyatçılarından biriydi. Hasdai'nin hem yazmanı olarak hizmet görüyor, hem de bir sanatçı olarak onun tarafından korunuyordu. Herhalde Kral Joseph'e yazılan mektubun süslenmesi görevi de ona verilmiş olmalı ki, o da bu fırsattan yararlanan efendisinin akrostişi aluna kendi adını da sıkışdrmış, bu yolla kendini de ölümsüzleştirmeye çalışmıştı. Menahem Ben-Sha-

ruk'un eserlerinden birkaçı daha günümüze kadar ulaşmıştır. Hasdai'nin mektubunun da onun elinden çıktığına hiç kuşku yoktur."

Şiirden sonra sıra ildfatlara, diplomatik sözlere gel mektedir. Mektupta Arap İspanyası'nın zenginliği ve görkemi, Halife Abdül-Rahman yönedminde Yahudilerin ne kadar mutlu olduğu, 'daha önce böyle bir peyin örneğinin görülmediği, anlatılmakta ve şöyle denilmektedir: "Böylelikle başıboş koyunlar, bakılacak bir yuva bulmuş, onlara zulmedenlerin kolları kanatları kırılmıştır. Yaşadığımız ülkenin adı İbranîce Sefarad'dır ama İsmaelitler buraya LU Andalus demektedirler."

Hasdai bundan sonra, Yahudi bir krallığın varlığını Horasanlı tüccarlardan ilk kez nasıl duyduğunu, sonra da Bizans elçilerinden aldığı ayrıntılı bilgiyi anlatmaya koyuluyor ve elçilerin kendisine söylediklerini şöyle özetliyor:

Onlara (Bizanslılara) bu konuda sorular sordum, onlar da bana bunların doğru olduğunu, krallığın adının da et-Hayar olduğunu söylediler. Constantinopolis'ten bu ülkeye varmak için denizyoluyla on beş günlük bir yolculuk gerektiğim', karadan gidildiğinde ise birçok başka ulusun topraklarından geçileceğini anlattılar. 0 ülkeyi yönetmekte olan kralın adının Joseph olduğunu belirttiler ve şunları söylediler: 'Biye onların ülkesinden gemiler geliyor, balık, kürk ve çeşitti mallar getiriyor. Aramıyda dostluk anlaş ma lan vardır ve onlara saygı gösteririy. Elçiler gönderir, armağanlar verir, karşılığını da kabul ederiy. Çok güçlüdürler. Dış sı-

' Ek IH'e bakınız.

" Bu sözlerle herhalde "Hazar Yolu" diye anılan yol kastedilmektedir. Bu; Constantinopolis'ten çıkıp Karadeniz'in kuzeyine geçen, Azak'tan girip Don nehrinden yukarı, sonra Don-Volga Geçidi'nden doğuya ve Volga boyunca güneye inerek ItiPe varan yoldur. (Constanunopolis'den Karadeniz'in doğu kıyısına geçmek daha kısa bir seçenektir.)

nırlartm koruyan bir kaleleri, yaman yaman akına çıkan birlikleri vardır.'

Hasdai'nin Hazar ülkesine ilişkin Hazar Hanı'na sunduğu bu bilgi kırıntıları, hiç kuşkusuz, ondan daha ayrıntılı bir karşılık koparmak içindir. Bu iyi bir psikolojik uygulamadır. Hasdai, doğrudan doğruya bilgi vermenin insana daha güç geldiğini, oysa yanlış kanıları düzeltmek için kalemin çok daha çabuk işlediğini biliyor olmalıdır.

bundan sonra Hasdai, Joseph'le ilişki kurmak için daha önce giriştiği çabaları anlatır. Önce Isaac bar Nathan adlı bir haberciyi yola çıkarmış, ona, Hazar Sarayı'na **gitmesini söylemiştir.** Ama Isaac ancak Constantinopolis'e kadar gelebilmiş, oradaki sarayda çok iyi karşılanmışsa da daha ileri gitmesine izin verilmemiştir. (Bunun nedenlerini anlamak hiç de güç değildir. İmparator'un Hazar Kağanı'na karşı sık sık değişen tutumunun ışığında, Hazarlarla, Başbakanı Yahudi olan Cordoba Halifeliği arasında bir yakınlaşmayı istemeyeceği ortadadır.) Bu yüzden Hasdai'nin habercisi görevini yerine getiremeden İspanya'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. Ama az sonra ikinci bir fırsat çıkmış, Doğu Avrupa'dan Cordoba'ya bir elçilik heyeti gelmiştir. Bu heyetin üyeleri arasında Mar Saul ve Mar Joseph adında iki de Yahudi bulunmaktadır. **Bunlar,** I lasdai'nin mektubunu Kral Joseph'e ulaştırabileceklerini ifade etmiştir. (Joseph'İn cevabından anlaşıldığına göre, mektubu Hazar Sarayı'na getiren Isaac ben-FJiezer adında üçüncü bir kişidir.)

' Sözü edilen kale herhalde Don boyundaki Sarkel kalesidir. "Onlara saygı duyarız" sözü, Constantinc Porphyrenitus'un Hazar İmparatoru için kullandığı özel altın mühürle ilgili sözlerini anımsatmaktadır. Söz konusu heyetin, İspanya'ya gidip Hasdai ile konuştuğu yıllarda Doğu Roma imparatoru Constantine Porphyrogenitus'dur.

Mektubunun hangi koşullar altında yazıldığını böylece anlattıktan sonra, Hasdai, Hazarlara ilişkin daha fazla bilgi edinmek isteğiyle, sorularını yağdırmaya başlar. Ülkenin coğrafi durumundan, Sebt faullerine saygı geleneğine kadar her şeyi sorar. Hasdai'nin mektubunun aşağıya alınan son bölümü, başlangıç bölümlerinin havasına hiç uymayan bir biçimde yazılmıştır:

Kendimi gerçeği bilmek zorunda hissediyorum. Bu yeryüzünde bahtsıy İsrail'in kendi kendini yönettiği bir ülke, hiç kimsenin boyunduruğunda olmadan yaşadığı bir ülke gerçekten var mı, bilmek istiyorum. Eğer bunun doğru olduğunu öğrenirsem, kazandığım bütün onurları feda etmek, yüksek mevkiimden istifa etmek, ailemi terk etmek, dağ ova, deniz, kara üstünden yollara düşüp efendinin (Yahudi Kralı) yönettiği diyara varmak için bir an bile duraksamam... Bir dileğim daha var. En son mucize üstüne (zamanıyla ilgili olarak) bir şey bilip bilmediğinizi öğrenmek istiyorum. Ülkeden ülkeye dolaşa dolaşa bekleyip durduğunuz o mucize (kurtarıcının gelişi) acaba ne zamandır? Bu yayılmış, dağılmış durumumuz^ da utanç içinde yaşıyor, bize, "her ulusun toprağı var, yalnız bu dünyada yerinizyok," diyenlere cevap bile veremiyoruz

Mektubun başlangıcı İspanya'daki Yahudilerin mutluluğunu göklere çıkarırken, sonunun böyle sürgünlük ezikliği, Siyonist öfke ve Mesih umutlarıyla gelmesi gariptir, ama tarih boyunca Yahudilerin kalplerinde bu duygular zaten bir arada barınagelmiştir. Hasdai'nin mektubundaki bu çelişki, yazışmanın tarihsel bir belge olarak gerçekliğine puan bile kazandırmaktadır. Hazar Krah'nın emrine girme önerisinin ise ne derece ciddi olduğunu bilmemize olanak yok. Belki kendisi de bilmiyordu.

5

Kral Joseph'İn cevabı, Hasdai'ninkine oranla hem daha sönük, hem de daha heyecansızdır. Cassel bize, "Buna hiç şaşmamak gerek," diyor. "Bilgi ve kültür, Volga Yahudileri arasında değil, İspanya nehirlerinin sularında üreyen bir değerdi." Cevaben yazdığı mektubun en can alıcı noktası, yukarıda da değinilen "din değişdrme öyküsü"dür. Kuşkusuz, Kral Joseph de mektubunu yazdırmak için bir yazıcıyı görevlendirmişdr; herhalde Bizans'tan gelen bir göçmeni. Ama yine de onun cevabı, X. yy. diplomatının törpülenmiş nüansları yanında, ilk kutsal kitaptan seslenen bir peygamberin sesini andırmaktadır.

Mektup bir selamlama ve sevgi gösterisiyle başlar, daha sonra Hasdai'nin yazısının özedne değinmektedir. Yalnızca Hazar Devled varlığının bile, "Judah emaneti Yahudilerin elinden kaçtı!" tezini çürütmeye yettiğini, "dünyada bu ulusun kendi krallığı olmadığı" efsanesini yalana çıkardığını gururla ifade etmektedir. Bundan sonra, "Babalanmız da daha önce mektuplaşmışlardı. O mektupların örnekleri arşivlerimizde saklanmakta, yaşlılanmızca da anımsanmaktadır" gibi pek anlaşılmayan bir cümle gelmektedir.'

Joseph daha sonra kendi halkının kökenini anlatmaya girişir. Çok ateşli bir Yahudi milliyetçisi olmasına, Ju-

' Burada muhtemelen IX. yy. Yahudi gezgini Eldad ha-Dani'den söz ediliyor. Bu gezginin ortaçağda çok okunan hikayelerinde Hazarya'dan söz edilirken, kayıp İsrail kabilelerinden üçünün bu yörede yaşadığı ve yirmi sekiz kavmin onlara vergi ödediği belirtilmiştir. Eldad 880 yılı dolaylannda İspanya'ya uğramış, ama Hazarya'yı ziyaret edip etmediğini açıkça belirtmemiştir. Hasdai de, Joseph'e yazdığı mektupta Eldad'a kısaca değinmiş ve sanki onu nasıl yorumlamak gerektiğini sormak istemiştir.

dah'ın dinine bağlı olmaktan gurur duymasına rağmen, ırk kökenlerini SamV dayandırmaya kalkışmaz. Hazarların Sam soyundan değil, Nuh'un üçüncü oğlu Yafes'in soyundan geldiğini, daha açık konuşmak gerekirse, Yafes'in torunu ve bütün Türk boylarının atası olan Togarma'nın soyundan geldiklerini anlatır. Kesin bir ifadeyle şöyle der: "Atalarımızdan kalan soy kayıdarımızdan öğrendiklerimize göre, Togarma'nın on oğlu vardı. Bunların soylarından Uygur, Dursu, Avar, Hun, Basili, Tarniak, Hazar, Zagora, Bulgar ve Sabirler gelmektedir. Biz yedinci oğul olan Hazar soyundan geliyoruz."

Adları İbranî alfabesiyle yazılmış bu boyların bazılarının kimliği kesinlikle anlaşılmış sayılamaz, ama bunun da pek bir önemi yoktur. Bu satırların konumuz açısından en önemli yanı, kutsal kitap ifadelerinin Türk kabile geleneğiyle kaynaştırılma biçimidir."

Soy tanımı bölümünden sonra Joseph, kısaca dedelerinin yaptığı bazı askerî fedhlere değinip, Tuna boylarına kadar olan alanı nasıl ele geçirdiklerini anlatır, buradan Bulan'ın din değişrirmesine geçer ve bunu uzun uzadıya anlatır:

O günden sonra Tanrı ona güç verdi ve yardım etti. Bulan kendini ve adamlarını sünnet ettirdi, kendisine kuralları, on emri açıklayacak Yahudi bilgeleri getirtti.

Bundan sonra yine bir süre askerî zaferlerle gururlanma bölümleri gelip geçer, ama bunları önemli bir bö-

*** Nuh'un üç oğlundan en büyüğü. Kutsal kitaba göre Araplar, Farslar onun soyundan türemişler. (Ed. n.)**

" Bu sözler Hazarları Mecüc'lere benzetme eğilimini de akla getiriyor. Kutsal kitabın ilk babında, 2-3'de anlatılanlara bakılırsa, Mecüc, Togarma'nın hiç sevilmeyen amcasının adıdır.

lüm izler:

Bu olaylardan sonra (Bulan'ın) torunlarından biri kral oldu. Adı Obedya idi. Cesur ve bilgili bir adamdı. Kuralları düzeltti, din kanunlarını gelenek ve uygulamaya göre güçlendirdi, sinagoglar, okullaryaptırdı, birçok israil bilgesini toplayıp onlara bol bol altın ve gümüş armağanlar vererek, yirmi dört (kutsal) kitabı, ayrıca Mişnah'ı, Talmud'u'yorumlattı, duaların söylenme sırasını saptattı.

Bundan anlaşıldığına göre, Bulan'dan bir iki kuşak sonra bir din devrimi ya da reform eylemine girişilmiştir. (Artamonov'un sözünü ettiği hükümet darbesinin de bununla birlikte gerçekleşmiş olması büyük bir olasılıktır.) Gerçekte Hazarların Yahudileşmesi adım adım olmuş gibi görünmektedir. Kral Bulan'ın, daha melek kendisine gözükmeden önce, büyücüleri ve puta tapanları ülkeden kovduğunu zaten biliyoruz. Bundan sonra, tanrının Yahudi mi, Hristiyan mı, yoksa Müslüman mı olduğunu bilmeden, tanrıyla kendi anlaşmasını yapmıştır. Böyle olunca, Bulan'ın ve çevresindekilerin Yahudiliği kabul etmesi de arada atılan adımlardan biri sayılabilir. Bu insanlar Yahudiliğin yalnızca kutsal kitaba dayanan ilkel bir hâlini kabul etmiş, Talmud'u, tüm haham literatürünü işin dışında bırakmış olabilirler. Eğer durum böyle idiyse, bir bakıma, Karaidere benzedikleri söyle-

' Talmud'un bir bölümü... İbranice yeni öğreti anlamındadır, midraş da denir. Yahudi tanrıbiliminde çok ilginç bir gelişmeyi adlandınr. (ed. n.)

Dinsel yasaların yorumlamalarını ve bu yasalara göre yeni sorunların çözümlerini kapsayan derleme yapıt... İslam dininde nasıl Kur'an'ın boşlukları peygamber sözleri olan hadislerle tamamlanmaya çalışılmışsa, Yahudilik'te de yazılı olan Tora'nın (Tevrat) boşlukları ve yetmezlikleri Talmud adlı yapıtta derlenen yorumlar ve kıyaslamalarla tamamlanmaya çalışılmıştır, (ed. n.)

nebilir. Karaizm de, VIII. yy.'da İran'da ortaya çıkmış, sonra bütün dünya Yahudileri arasında yayılmış, özellikle Küçük Hazarya'da (Kırım) rağbet görmüş bir Yahudilik türüdür. Dunlop ve birkaç başka yazara göre, Bulan ile Obediya arasında geçen süre boyunca, yani 740-800 yılları arasında, bu ülkede Karaizm'in bir türü egemendi. Bildiğimiz anlamda Yahudilik, yani din büyüklerinin katkılarıyla gelişen bir yazına dayanan Yahudilik, ancak Obediya'nın yaptığı dinî reformla ortaya çıkmıştı. Bu nokta oldukça önemlidir, çünkü diğer taraftan Karaizm de Hazarya topraklarında Hazarların sonuna kadar süregelmiştir. Hattâ modern çağlarda bile, Türkçe konuşan (herhalde Hazar kökenli) Karait Yahudilerinin köyleri bulunmaktadır (Bkz. 1. Bölüm).

Buna göre, Hazarların Yahudileşmesi, başlangıçta siyasî ihdyaçlar yüzünden ortaya çıkmış, sonra adım adım gelişmiş bir süreçdr diyebiliriz. Yıllar geçdkçe bu din Hazarların zihinlerinin daha derinliklerine sinmiş, sonunda, devledn yıkılması sıralarında Mesihlik düzeyine varmıştır. Dinlerine bağlılıkları, devlederinin yıkılmasından sonra da sürmüş, ileride göreceğimiz gibi, Rusya ve Polonya'daki Hazar-Yahudisi kentieri oluşturmuşlardır.

6

Joseph, Obediya'nın dinsel devrimini anlattıktan sonra, Obediya'dan sonra yerine geçen kralları mektubunda saymaktadır.

Onun oğlu Hiskia, onun oğlu Manassaeh, Obediya 'nın kardeşi Çanukah, oğlu Isaac, onun oğlu Manasseh, onun oğlu Nissi, onun oğlu Menahem, onun oğlu Beniamin, onun oğlu Aaron ve

ben de Kutsal Aaron 'un oğlu joseph 'im. Biy hepimiy kral oğullanyıy. Babalarımızın tahtına birjabananm çıkmasına asla iyin verilmemiştir.

Bundan sonra Joseph, Hasdai'nin topografya konusunda sorduğu sorulara cevap vermeye çalışır. Ama anlaşılan, Joseph'İn sarayında Arap coğrafyacılar seviyesinde bilimciler yoktur. Mektupta, civar ülkelere ve uluslara yaptığı belirginlikten uzak atıflar, daha önce İbn Havkal, Masudi ve öteki Arap ve Acem tarihçilerinden öğrendiklerimize pek bir şey eklememektedir. Joseph, otuz yedi ulustan vergi topladığını söylemektedir. Bu sayı göze biraz şişkin gibi görünür. Ama Dunlop mektupta sayılan bu **otuz** yedi ulusun dokuzunun Hazar ülkesi içinde yaşayan kavimler olduğunu belirtmektedir. Geri kalan yirmisekiz toplum ise, İbn Fadlan'ın verdiği sayıya uymaktadır. (Kendine bağlı yirmi sekiz kralın birer kızıyla ev**lenip,** yirmi sekiz eş sahibi olan Hazar Kağanını anlatırken, Arap gezgini de aynı sayı üstünde durmuştur.) Ay**nra** gezgin Bidat ha-Dani'nin de yirmi sekiz toplumdan söz ettiği bir gerçektir. Bunlardan başka Dinyeper'in kuzeyinden Moskova'ya kadar olan topraklarda yaşayan bıı sürü Slav kabilesinin Hazarlara haraç ödediğini de az sonra göreceğiz.

Başka kaynaklardan duyduklarımız ne olursa olsun, Joseph bu mektubunda bir kraliyet hareminden söz etmemektedir. Yalnızca bir kraliçeden ve onun nedimeleriyle harem ağalarından söz eder. Anlattığına göre, bunlar, başkent İtil'in üç bölümünden birinde otururlar. İkincisinde İsrailler, İsmailler, Hristiyanlar ve başka diller konuşan öteki kimseler oturur. "Üçüncü bölüm ise bir adadır. Orada ben, prenslerim, askerlerim ve bana

bağlı olan hizmetkarlarımla birlikte otururum..." Kış boyunca kentte yaşarız. Ama nisan geldiğinde yola çıkarız, herkes tarlasında, bahçesinde çalışmaya koyulur. Her klanın atalarından kalma toprakları vardır. Bir sevinç ve bayram havasında oralara gidilir. Oralarda hiçbir yabancının sesi duyulmaz, hiçbir düşman görünmez. O bölgeler pek yağış almaz, ama oraların birçok akarsuyu vardır. Bu akarsuların içinde büyük balıklar bulunur. Birçok da kaynak fışkırır. Toprağı verimlidir. Tarlalarından, bağlarından, meyve bahçelerinden zengin ürün alınır. Bütün bu bahçeler akarsularla sulanmaktadır... Tanrının da yardımıyla, barış içinde yaşamaktayım."

Bundan sonra gelen bölüm Mesih'in dünyaya dönüşüne aitür:

Göylerimiyi Kudüs ve Babil'in bilgelerine dikmiş beklemekteyim Gerçi oradan çok uyaklarda yaşıyoruy ama yine de işlenmiş günahların çokluğu yüyünden yapılmış hesapların hep yanlış olduğunu duyduk ve bu hesabı yapmayı yalnıyca Ebedi Güç'ün bildiğini, biyjm hiçbir şey bilmediğimizi anladık. Bugün elimiyde Danyel'in kehanetlerinden başka bir işaret yok. Yalnıyca Ebedi Güç'ün kurtuluşumuyu hıylandırması için duactyty...

Joseph'İn mektubunun en son paragrafı, Hasdai'nin Hazar Kağanı'nın hizmetine girme önerisine verdiği karşılık niteliği taşımaktadır:

Yüyümü görmek dileğini seslendiriyorsun. Ben de senin güyel yüyünü, görkemini, bilgeliğini, büyüklüğünü görme öylemini duyuyorum. Umarım söylerin gerçek olur, bir gün seni kucaklamak, sevgili dost yüyünü görmek bana kısmet olur. Ben sana bir baba

' İtil'in bu üç bölümlü tanımı, bilindiği gibi bazı Arap kaynaklarında da geçmektedir.

olurum, sen de bana bir evlât. Halkım gelip seni öper, hepimi^ senin isteklerine, senin akıllıca öğütlerine uygun davranırı^.

Joseph'İn mektubunda bölge politikasına değinen ve anlamı pek de açık olmayan bir bölüm vardır:

Tanrının yardımıyla nehrin (Volga'nın) ağyını tutuyor, Rus'un gemileriyle oradan geçip Arap topraklarını işgal etmesine iyin vermiyorum... Onlarla (Ruslarla) çok sert savaşlar yapıyorum. Çünkü ben bıraksam, ismail topraklarını ta Bağdat'a kadar yakıp yıkarlar.

Joseph burada Bağdat Halifeliği'ni Norman—Rus yağmacılarına karşı korur durumda görünmektedir (Bkz. 1. Bölüm). Cordoba'daki Emevi Halifeliğiyle Bağdat'taki Abbasi Halifeliği arasındaki acı düşmanlık dikkate alındığında, bu sözler bir taktik hatası gibi görünmektedir. Ama, öte yandan, Bizans'ın Hazarlara karşı güttüğü kararsız politika, Joseph'İn İslâm'ın savunucusu **pozunda** görünmesini ve iki Halifelik arasındaki gerginliğe önem vermemesini de zorunlu kılmaktadır. Hiç değilse Hasdai gibi tecrübeli bir diplomatın bu imayı anlayacağını ümit edebiliriz.

Mektuplaşan bu iki kişi buluşmayı gerçekten plânlamışlar mıdır, bilemeyiz. Ama plânlamışlarsa bile, bu buluşmanın hiçbir zaman gerçekleşmediğini biliyoruz. Eğer aralarında daha başka mektuplar gidip gelmişse bile bunlar saklanamamıştır. "Hazar Yazışması"nın gerçekler açısından kapsamı pek zayıftır ve bize öteki kaynaklardan öğrendiklerimizin dışında pek az bilgi vermektedir. Bu yazılarda ilgimizi çeken şey, parça parça olaylar ve durumlar üstüne garip bir ışık tutması, sanki o çağı kaplayan yoğun sisin içinden tek tük yöreleri aydınlatmaya çalışan esrarlı bir projektör olmasıdır.

7

Öteki İbranî kaynakları arasında, şu anda Cambridge Üniversitesi Kitaplığı'nda oluşundan ötürü "Cambridge Belgesi" adını almış bir belge de dikkad çekmektedir. Bu belge, geçen yüzyılın sonlarında "Cairo Geniza" da, yani Kahire'nin çok eski bir sinagogunun büyük deposunda, Cambridge araştırmacısı Solomon Schechter tarafından bulunmuştur. Mektubun ya da mektup parçasının çok kötü durumda olması üzüntü vericidir. Başı ve sonu yoktur. Bu yüzden, yazıyı kimin yazdığı veya kime yazıldığı bilinememektedir. Kral Joseph'İn o sıralarda yaşamakta olduğu bu satırlardan anlaşılmakta ve kendisinden "Efendim" diye söz edilmektedir. Hazarya'dan ise "vatanımız" diye söz edildiğini görüyoruz. Demek ki, en akla yakın açıklama, bu mektubun Joseph'İn yaşadığı yıllarda sarayındaki Hazar Yahudilerinden biri tarafından yazılmış olduğudur, yani "Hazar Yazışması"yla aşağı yukarı aynı çağa aittir. Bazı uzmanlara göre, bu mektup da Hasdai İbn Şaprut'a yazılmış, Hasdai'nin Constantinopolis'den başarısız dönen elçisi Isaac bar Nathan'a verilmiş, o da Cordoba'ya götürmüştür. (Böyle diyenler sonraları Yahudiler İspanya'dan çıkarıldığı sırada mektubun her nasılsa Kahire'ye gelmiş olduğunu savunmaktadırlar.) Ne olursa olsun, mektuptan edindiğimiz bilgiler, bize, bunun XI. yy.'dan daha yeni olmadığını ve büyük bir olasılıkla X. yy.'da ve kesinlikle Joseph devrinde yazıldığını göstermektedir.

Bu mektupta din değişiminin anlatıldığı değişik bir efsane daha yer almaktadır. Yine de, bu adımın ilk ve en önemli nedeninin siyasî olduğu açıktır. Mektup, Alanların Hazarya'ya yaptığı bir saldırıdan söz eder. Bu saldırı Joseph'İn babası Kutsal Aaron zamanında, Bizans'ın

kışkırtırı. ... oa,ı<mıştır. Hiçbir Yunan ya da Arap kaynağı bize böyle bir savaştan söz etmemektedir. Ama Constantine Porphyrogenitus'un *De Administrado Imperio* (947-50) adlı kitabında bu mektubu destekleyecek çok önemli bir paragraf bulunmaktadır:

Kharaya'yagelince; onlarla kim, nasıl savaşabilir? Oğulların onlarla savaşabildiğim, çünkü Hayırlara çokyakmyerde yaşadıklarını biliyoruz. Tıpkı Oğullar gibi, Alanların başkanı da onlarla savaşabilir. Çünkü Hayırya'nın dokuz iklimi (Kafkasların kuyyinde kalan verimli topraklar) onlara yakındır. Yani Alanlar isterlerse Haytrya'ya saldırabilir, onlara büyük kayıplar verdirebilir, yaşamlarını güçleştirebilir.

Biz, daha önce Joseph'İn mektubundan, Alanların kendisine haraç ödediğini bilmekteyiz. Gerçekte ödüyor muydu, yoksa ödemiyor muydu kesinlikle emin olamayız, ama ne olursa olsun, Hazar Kağanı'na karşı beslediği duyguların Bulgar Kralı'nın duygularına benzemesi ihtimal dahilindedir. Constandne'nin yazıları arasında, Alanları Hazarlara karşı kışkırtmayı amaçladığını ortaya koyan bu satırlar, İbn Fadlan'ın yolculuk amacının da buna benzediğini anımsatıyor. Anlaşılan, Bizans dostluğu Joseph zamanında çoktan tarihe karışmıştı. Ama bundan sonra çok daha değişik gelişmeler olacak, bunlar 1. Bölüm, III. Kısım'da incelenecekdr.

8

"Hazar Yazışması"ndan bir yüzyıl sonra ve aşağı yukarı "Cambridge Belgesi"nin yazıldığı tarihlerde, Jehuda Halevi, ünlü kitabı *Kuyıri'yi (Hayırlar)* yazdı. Halevi (1086-1141) İspanya'nın en büyük İbranî ozanı olarak

tanınsa da, kitabını Arapça yazmış, sonradan İbranîceye çevirmişdr. Kitabın alt başlığı şöyledir: "Nefret Edilen Dini Savunan Kanıt ve Görüşler Kitabı".

Halevi bir Siyonist'tir. Kudüs'e yaptığı bir hac seferi sırasında ölmüştür. Ölümünden bir yıl önce yazılmış olan *Kuyari,* Yahudi ulusunun tanrı ile öteki insanlar arasında tek aracı olduğunu savunan bir felsefe sunmaktadır. Tarihin akışı sonuna vardığı zaman bütün ulusların Yahudilik dinini kabul edeceğini söylemekte, Hazarların bu dine geçişinin de, bu kaçınılmaz olayın bir ön belirtisi, bir sembolü olduğunu öne sürmektedir.

Kitabın, adına karşın, Hazarların ülkesinden pek söz etmediği görülür. Orası, kitaba fon olarak kullanılmıştır. Din değiştirme olayına ilişkin yeni bir efsane sunulur. Yine kağan, yine melek, yine Yahudi bilgenin adları geçer. Kağan ile üç dinin temsilcileri arasındaki teolojik konuşmalar, biraz daha felsefi olarak verilmiştir.

Ama kitapta gerçeklere değinen bir iki söz de yok değildir. Bu sözlerden ya Halevi'nin ünlü "Hazar Yazışmasını (Hasdai'nin ve Joseph'İn mektuplarını) okumuş olduğu ya da Hazar ülkesi üstüne bilgi edinecek başka kaynaklara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitaptan öğrendiğimize göre, meleğin rüyada kendisine görünmesinden sonra Hazarların kağanı "rüyasının sırrını ordularının komutanına açar." Bu komutanın adı kitapta sık sık geçmektedir. Yine Hazarların çifte krallık sistemine, kağan ve beg sistemine atıf yapıldığı ortadadır. Halevi tarihlerden, Hazarları anlatan kitaplardan söz eder. Bunlar herhalde Joseph'İn de sözünü ettiği, "Arşivlerimiz" olarak tanımladığı belgelerdir. Son olarak, Halevi'nin kitabının iki ayrı yerinde din değiştirme olayının "400 yıl önce" olduğunu ifade etmesi ilginçtir. "4500 yılında" (Yahudi

takvimine göre) diye açıklama yapmaktadır. Bu tarih bize MS 740'ı işaret etmektedir ki, olayın en akla yakın tarihi de zaten budur. Bir genel değerlendirme de, Ortaçağ boyunca Yahudilerin böylesine ilgisini çekmiş bir kitabın içindeki gerçek bilgi oranının pek az olduğudur. Ama Ortaçağlıların kafası, gerçekten ziyade efsaneye ilgi duyan bir kafaydı. O zamanın Yahudileri de, coğrafî gerçeklerden çok, Mesih'in ne zaman geleceği konusuna ilgi duyuyorlardı. Arap tarih ve coğrafya bilimcilerinin de düş ve gerçek arasındaki uzaklıklara, sürelere, sınırlara karşı biraz şövalyece bir tutum takındıkları ortadadır.

Aynı tutum, Alman-Yahudi gezgin Ratisbon Hahamı Petachia için de geçerlidir. Bu kişi 1170-1185 tarihleri arasında Doğu Avrupa'yı ve Batı Asya'yı ziyaret etmiş, *Sibuh Ha'olam (Dünya Çevresinde Geyi)* adlı kitabını, görünüşe göre, bir öğrencisi kaleme almıştır. Öğrenci kitabı ya notlardan derleyerek ya da dikte alarak oluşturmuştur. Kitapta haham, Kırım'ın kuzeyinde yaşayan Yahudi Hazarların ilkelliğini görünce nasıl büyük bir şaşkınlığa kapıldığını anlatmakta ve bu ilkelliği o insanların Karaitler gibi inançsız olmalarına yormaktadır:

Ve haham onlara sordu: "Neden bilgelerin (Talmud'u oluşturanların) söylerine inanmıyorsunuz? Onlar da cevap verdi: "Çünkü babalarımıy ^Ze 0 S0Z^en öğretmedi." Hafta tatilinden önceki gece, ertesi gün yiyecekleri bütün ekmeği kesip hazırlıyorlar. Tatil günü bunu karanlıkta yiyorlar ve bütün gün aynı noktada oturup duruyorlar. Duaları yalnızca "mezmur"-lardan oluşuyor.[17]*

Haham, bu gördüklerine öylesine kızmıştır ki, son-

' Haftalık tatilini karanlıkta geçirmek, Karaitler'in çok iyi bilinen bir geleneğidir.

radan Hazarya'nın tam ortasından geçmiş olduğu hâlde, bu konuda bize, yalnızca, yolculuğunun sekiz gün sürdüğünü ve bu sekiz gün boyunca kulaklarının hep "kadın ağlaması ve köpek havlaması" duyduğunu söylemekle yetinmektedir.[18]

Ama bu arada, Bağdat'tayken Hazar Kralı'nın gönderdiği elçileri gördüğünü, bu elçilerin Bağdat'a geliş nedeninin Mezopotamyalı, Mısırlı fakir Yahudi bilgeleri aramak olduğunu, çocuklarına Tevrat ve Talmud'u öğretmeleri için onları ülkelerine götürmeyi amaçladıklarını da anlatmaktadır.

Batılı Yahudi gezginlerin pek azı Volga boylarına yapılabilecek tehlikeli yolculuğu göze alabilmiştir, ama uygar dünyanın büyük kentlerinin hepsinde Hazar Yahudileriyle karşılaştıklarını yazmaktadırlar. Haham Petachia onları Bağdat'ta görmüş, XII. yy.'ın başka ünlü bir gezgini olan Tuledalı Benjamin ise, Constantinopolis ve İskenderiye'de Hazar soylulanyla karşılaşmıştır. Judah Halevi ile çağdaş olan İbraham ben Daud, "Toledo'da onların soyundan gelenleri, bilgelerin öğrencisi olarak tanıdığını" anlatır.[19] Genel kanıya göre bunlar, Hazar prensleridir. Ama insanın aklına ister istemez, Cambridge'de okumaya gönderilen genç Raca'lar geliyor.

Yine de, doğunun sofu Yahudilerinin başta gelenleri arasında Hazarlara karşı garip ve oldukça kötü bir tutumun geçerli bulunduğu ve bunun merkezinin de Bağdat'taki Talmud Akademisi olduğu bir gerçektir. Akademinin başındaki Grion (Ibranîce'de Ekselans), Yakındoğu'da ve Ortadoğu'da dağınık durumda yaşayan tüm Yahudilerin dinsel önderi durumundadır. Exilarch (Esir Prens) ise, oldukça özerk toplumlarla ilgili dünyevî gücü elinde tutmaktadır. Dinsel önderler arasında en ünlüler-

den biri olan ve bize yığınla yazı bırakan Saadiah Gaon (882-942), bu yazılarında sık sık Hazarlara da değinmektedir. Hazarya'ya gidip orada yerleşen bir Mezopotamya Yahudisi'nden söz eder ve bunu, sanki her gün görülen doğal bir olaymış gibi anlatır. Hazar Sarayı'na değinişi kapalı anlatımlarla olmaktadır. Başka bir yerde Kutsal Kitap'taki "Hiram" sözcüğünü açıklarken şöyle demektedir: "Hiram özel bir ad değildir. Bir soyluluk rütbesidir. Arapların yönedcisine halife, Hazarların kralına kağan denmesi gibi bir deyimdir."

Yani Hazarya gerek sözcük anlamıyla, gerekse mecazî anlamda, "haritada kesinlikle varolan" bir ülkedir ve bu, Doğu Yahudiliğinin önde gelenleri için de böyledir. Ama aynı zamanda Hazarlara biraz kuşkuyla bakıldığını, gerek ırk açısından, gerek Karaitlere benzer bir inancı sürdürmelerinden kuşkulanıldığı için, Yahudi toplumuna kabul edilmedikleri ortadadır. XI. yy.'da ibrani yazarlarından Japheth İbn Ali (kendisi de Karait'dir), mamzer (piç) sözcüğünü açıklarken, örnek olarak Hazarları göstermiştir. Yahudi ırkından gelmedikleri halde Yahudi oldukları için bu deyimi onlara uygun görmüştür. Onunla çağdaş olan Jacop ben Reuben ise, Hazarlardan söz ederken aynı düşmanlığı bambaşka bir biçimde dile getirmektedir: "Çok iyi savaşçı olup, sürgün yaşamı sürmeyen ve Hristiyanlara vergi ödemeyen tek ulus."

Hazarlarla ilgili ve bize kadar gelen İbranî kaynakları şöyle özedersek, heves, kuşku ve şaşkınlık duyguları birbirine karışmıştır demek yanlış olmaz. Savaşçı bir Türk-Yahudileri ulusu, çağın hahamlarına "sünnet edilmiş efsanevî bir hayvan" gibi garip görünmüş olmalıdır. Binlerce yıldan beri dağınık olarak yaşayan Yahudiler, bir krala, bir ülkeye sahip olma duygusunu çoktan

unutmuştur. Mesih onlara kağandan çok daha gerçek bir kavram gibi görünmektedir.

Din değişimine ilişkin Arap ve Yahudi kaynaklarını bir yana bırakmadan önce, eldeki bir Hrisdyan kaynağın diğerlerinden daha eski olduğunu belirtmek gerekir. 864'ten daha eski bir tarihte Westfalia rahibi Akitanyalı Crisdan Druthmar, Latince olarak yazdığı *Expositio in Evangelium Mattel* adlı eserinde şöyle demektedir: "Bu gökkubbenin altında, hiçbir Hristiyanın bulunmadığı yerlerde, adları Yecüc ve Mecüc olan insanlar yaşamaktadır. Bunlar Hun'dur. İçlerinden bir bölümü Gazari diye anılır ve Yahudi dinine inandıkları için sünnet edilmişlerdir." Bu cümle, Matta İncili'nin 24.14 bab'ını* yorumlarken konulmuşsa da, İncil'de yazılı olanlarla ilgisi bulunmayan bir konudur. Yazar bir daha da buna değinmez.

9

Druthmar'ın Hazarlarla ilgili kulaktan dolma bilgilerini kağıda geçirmesi sırasında, ünlü bir Hristiyan misyoneri de onları Hristiyan yapmak amacıyla Bizans imparatoru tarafından Hazar topraklarına gönderilmiştir. Bu misyoner, "Slavların Havarisi" diye tanınan ve Kiril Alfabesi'nin de mucidi olarak bilinen Aziz Kiril'in ta kendisidir. Ağabeyi Aziz Methodius'la birlikte, İmparator III. Michael tarafından bu Hristiyanlaştırma kampanyası için görevlendirilmişlerdir. Bu işe girişme yolunda imparatoru etkileyen kişi Patrik Photius'dur. (Herhalde Patrik Photius'un kendisi de Hazar soyundan gelmektedir.

" İncil'in bu öğretileri bütün dünyada, bütün ülkelere tanık olarak anlatılacak; sonra da sonu gelecek.

Çünkü bir keresinde imparatorun sinirlenerek ona "Hazar suratlı" diye bağırdığı bilinmektedir.)

Kiril'in Hristiyanlaştırma kampanyası Doğu Avrupa'nın Slavları arasında başarıyla yürür, ama Hazarlar üzerinde aynı etkiyi yapmaz. Kiril, Hazar ülkesine Chersonae ve Kırım üzerinden geçerek gelir. Chersonae'de altı ay kalıp, kendisine görevinde gerekli olacak İbranîceyi öğrendiği bilinir. Daha sonra "Hazar Yolu"ndan, yani Don-Volga kanalından geçerek İdl'e varır, oradan Hazar Denizi kıyısı boyunca güneye inerek Kağanla buluşmaya gider (buluşmanın nerede olduğu belirtilmemektedir). Bunu her zamanki teolojik tartışmalar izler, ama geçen sözlerin Hazar Yahudileri üzerinde pek büyük bir etkisi olmaz. Vita Constantine'de bile (Kiril'in yaşam hikâyesi) ancak misyonerin kağan üzerinde iyi bir izlenim bıraktığı, birkaç kişinin vaftizine yol açtığı ve iki yüz kadar Hristiyan mahkumun da Kağan tarafından bir iyi niyet gösterisi olarak serbest bırakıldığı söylenmektedir ki, imparatorun bunca zahmete giren elçisi için Kağanın bu kadar küçük bir nezaket göstermesi de olağandır.

Slav filolojisi üzerine eğilenler, bu hikâyeye garip bir yorum getirmiş bulunmaktadır. Onlara göre, Kiril yalnızca Kiril alfabesini düzenlemekle kalmamış, aynı zamanda Glacolytic alfabeyi de düzenlemiştir. Baron'a göre, bu ikinci alfabe, XVII. yy.'da Hırvatistan'da kullanılmış olan bir alfabedir. İbranî alfabesinden hiç değilse on bir kadar harf alınmıştır. Bu harflerin Slav dillerinin sesleri için kullanıldığı bilinmektedir (Bu on bir harf şunlardır: A, B, V, G, E, K, P, R, S, Ş, T.) Bu görüş, İbranî alfabesi sayesinde Hazarların komşuları arasında okuma yazma oranının arttığı söylentisine güç kazandırmaktadır.

GERİLEME

1

D. Sinor'un[1] bize söylediğine göre, "Hazar İmparatorluğu'nun en parlak çağına varması, VIII. yy.'ın ortalarına rasdamaktadır." Yani Bulan'ın din değiştirmesiyle Obediya'nın reformları arasında bir tarihe denk düşmektedir. Ama bu, Hazarların iyi şanslarını Yahudiliklerine borçlu oldukları anlamına asla gelmez. Tersine, iktisadî ve askerî bakımdan çok güçlü oldukları için Yahudi olmayı göze alabilmişlerdir.

Bu güçlerinin canlı bir sembolü, Bizans imparatoru Leon Hazar'dır. Bu imparator 775-780 yılları arasında Bizans'ı yöneten kişidir. Adı, annesinin saraya yeni bir moda gedren Prenses "Çiçek" olmasından ötürü öyle konmuştur. Bu evliliğin Hazarların Müslümanları Ardabil'de yenilgiye uğratmasından az sonra gerçekleştiğini biliyoruz. Bu olay, gerek Joseph'İn mektubunda, gerek öteki kaynaklarda geçmektedir. Dunlop'a göre, bu askerî olayın, kendisini izleyen evlilikle ilişkisiz olduğu düşünülemez.[2]

Ne var ki, o çağa özgü gizli düzenler ve entrikalar içinde hanedanlar arası evliliklerin epeyce tehlikeli olduğunu biliyoruz. Bu olaylar çoğunlukla savaşların doğmasına yol açmış ya da hiç değilse savaşların doğması için özür olarak kullanılmıştır. Modayı ilk çıkaran Attila'dır.

450 yılında Attila'ya, Batı Roma İmparatoru III. Valentinian'ın kız kardeşi Honoria'dan bir mektup ve bir nişan yüzüğü geldiği rivayet edilir. Bu romantik ve hırslı prenses, kendisini ölümden de beter bir yazgıdan kurtarmasını, yani yaşlı bir senatörle zorla evlendirilmesine engel olmasını Hun Başbuğu'ndan dilemekte ve ona yüzüğünü göndermektedir. Attila bu mesajı alır almaz prensesi kendi nişanlısı saydığını ilân eder ve Batı Roma İmparatorluğu topraklarının yarısını da gelinin çeyizi olarak istediğini belirtir. Valentinian bu isteği reddedince, Atdla Galya'yı işgal eder.

Bu olayın benzerlerine Hazar tarihi boyunca sık sık rasdanmaktadır. Bulgar Kralının, kızının kaçırılması üzerine nasıl köpürdüğünü ve kendisini Hazarlardan koruyacak bir kale yapmasını Halifeden istediğini zaten görmüştük. Eğer Arap kaynaklarına inanırsak, VIII. yy.'ın sonunda, uzunca sürmüş bir barış dönemini sona erdiren o son savaşın sebebi de, buna benzeyen (yalnız, biraz daha değişik ayrıntılı) olaylardır.

Al-Tabiri'ye (Taberi) göre, MS 798 yılında* bu tarih pek de kesin sayılamaz Ermenistan'ın valisi, ülkesinin Hazar sınırını daha da sağlam hâle gedrmek amacıyla Kağanın kızlarından biriyle evlenmeye karar verir. Bu vali, çok güçlü ve saygın bir aile olan Barmecideler'dendir (bu ad akla *Bin Bir Gece Masa/iarı'nda.* sofrasına bir yoksulu davet edip, ona altın kapaklı boş tabaklar sunan prensi getirmektedir.) Barmecide'in talebi üzerine Hazar Prensesi, yanındakiler ve çeyiziyle birlikte çok zengin bir kafile hâlinde yola çıkar. (Bkz. 1.. Bölüm, I. Kısım/10) Ama prenses doğum yaparken ölüı,

' Ancak bu tarih kesin değildir.

doğan bebeği de yaşamaz. Yanında gelenler, Hazarya'ya döndüklerinde Kağana Prensesin zehirlenmiş olduğundan kuşkulandıklarını anlatırlar. Kağan hemen Ermenistan'ı işgal eder ve (iki Arap kaynağına göre)[1] 50.000 esir alır. Halife, Hazarların daha fazla ilerlemesine engel olmak için zindanlarından binlerce suçluyu çıkarıp silahlandırmak zorunda kalır.

Arap kaynakları benzer bir olayın daha VIII. yy. içinde meydana geldiğinden söz eder. Bu da, başarısız bir hanedan evliliğinin peşinden gelen Hazar işgaliyle ilgilidir. Ayrıca Gürcü tarihlerinde bu hikâyelerin en gaddarının anlatıldığım söylemek de gereklidir. Bu kez Prenses başkası tarafından zehirlenmez, tersine Kağanın yatağından kurtulmak için kendini öldürür. Ayrıntılar ve kesin tarihler bunda da bilinmediği gibi[4], doğan savaşın gerçek nedeni de belirtilmemiştir. Ama o tarihlerde takas edilen gelinlerin, zehirlenen kraliçelerin hikâyelerine sık sık rasdandığına göre, bu konunun insanların düş gücü üstünde, hattâ belki siyasî olaylar üstünde de aynı derecede güçlü etkisi olduğuna kuşku yoktur.

2

VIII. yy.'dan sonra Hazar-Arap savaşından bir daha söz edilmez. IX. yy.'a girdiğimizde Hazarların otuz kırk yıllık bir barış döneminin tadım çıkarmakta olduklarını görüyoruz. Daha doğrusu, kronolojik sıralamalarda Hazarların adı geçmiyor demek, yerinde olur. Tarihte, sessizlik her zaman iyi haber demektir. Ülkenin güney sınırları sakinleşmiş, Halifeyle ilişkilerde bir çeşit saldırmazlık paktı sağlanmış, Bizans'la ilişkiler ise kesinlikle dostça bir havaya girmiştir.

Ama bu oldukça huzurlu dönemin ortasında, başka tehlikelere gebe yeni bir serüven yaşamr. 833 yılında ya da o **yıl** dolaylarında Hazar Kağanı'yla Beg'i, Doğu Roma İmparatoru Theophilus'a bir elçilik heyed gönderip, Don nehrinin aşağı bölümünde bir kale yapabilecek kapasitede mimar ve usta talebinde bulunur. İmparator bu isteğe hevesli bir tepki gösterir. Karadeniz ve Azak Denizi üstünden Don ağzına hemen bir filo gönderir. İşte Sarkel'in öyküsü böyle başlar. Değeri ölçülemeyen arkeoloji hazinesi ve bize Hazar tarihine ilişkin bilgi veren tek kalıntı olan ünlü kale, böyle oluşmuş ve Tsimlyansk Baraj Gölü altında kalıncaya kadar da varlığını sürdürmüştür. Constanune Porphyrogenitus kalenin yapımını bize oldukça ayrıntılı bir biçimde verir. Bölgede hiç taş bulunmadığı için Sarkel'in tuğladan yapıldığını, tuğlaların özel olarak kurulmuş ocaklarda yakıldıktan •oma kullanıldığını anlatır. Bunları anlatırken sonradan Sovyel **arkeologlarının** (site henüz gezilebilir durumdayken) farkına vardıkları bir noktayı söylemeyi unutmuş gözükür. Burayı yapanlar Bizans işi mermer sütunlar da **kullanmışlardır, Bu sütunlar** VI. yy.'dan kalmadır. Herhalde bir Bizans harabesinden kurtarılmışlardır. Bunun da, eski eser hırsızlığının canlı ve renkli bir örneği olması muhtemeldir.[5]

Roma Hazar işbirliğiyle bir kale kurmayı gerekli kılan muhtemel düşman, sahneye daha yeni çıkan korkunç, karşı konması güç bir gruptu. Batılılar bunlara Vikingler ya da Norsemenler diyor, doğulular ise Rhous, Rhos ya da Rus diye adlandırıyorlardı.

İki yüzyıl önce fütuhatçı Araplar uygar dünyanın üstüne koca bir dev gibi ilerlerken, bir kanatlan Pirenelere uzanmış, ötekiyse Kafkasları iteklemekteydi. Tarih, Vi-

king çağında aynı olayı aynada tersine gösterir gibi davranmaktadır. Arapların fedh savaşlarım başlatan akım, uygar dünyanın güneyinden, Arabistan çöllerinden kopup ortaya çıkmıştır. Viking saldırıları ve fedhleriyse uygar dünyanın en kuzeyinden, İskandinavya'dan kopup gelir. Araplar kara yoluyla kuzeye, Vikingler su yollarından güneye doğru ilerlemişlerdir. Araplar, hiç değilse kuramsal olarak, kutsal bir savaş yapmaktaydılar. Vİkinglerin savaşları kutsallıktan pek uzak, korsanlık, baskın, yağmacılık savaşlarıydı. Ama yine de kurbanlar açısından sonuçlar birbirine çok benziyordu. Tarihçiler, Arap çölleri ya da İskandinavya gibi sakin görünüşlü yerleri birdenbire bir volkan haline gedren ekonomik, ekolojik ya da ideolojik nedenlere inandırıcı bir açıklama bulamamaktadır. Her iki padamanın gücü de en çok iki yüzyıl içinde tükenmiş, ama yeryüzünün görünümü üzerinde silinmeyecek izler bırakmıştır. Ayrıca, zamanla her ikisi de vahşilik ve yıkıcılık düzeyinden, üstün bir kültürel yaratıcılık düzeyine geçmiştir.

Sarkel'in Bizans-Hazar güç birliği sonucu yapıldığı yıllarda, Vikinglerin batı kolu Avrupa'nın belli başlı su yollarına sızmış ve İrlanda'mn yarısından çoğunu ele geçirmiş bulunuyordu. Bundan sonraki yıllarda İzlanda'yı kolonileştirip, Normandiya'yı ele geçirdiler. Paris'i, Almanya'yı, Ron Deltası'nı, Genova Körfezi'ni defalarca yağmaladılar, İberik Yarımadası'nı sık sık tedirgin edip Akdeniz ve Çanakkale yoluyla Constantinopolis'e bile saldırdılar. Bu saldırının Dinyeper'den inip Karadeniz yoluyla gelen bir Rus saldırısıyla aym zamanda olması da ilginçtir. Toynbee şunları söylemektedir:[6] "IX. yy. Rusların, Hazarlara ve Doğu Roma İmparatorluğu'na baskı yaptığı bir dönemdir. İskandinavlar bu sıra durmaksızın

yağmalıyor, fethediyor, kolonileştiriyor, güneyde ta Kuzey Afrika'ya, güneydoğuda Hazar Denizi'ne kadar uzanıyorlardı."

Batılıların duaları arasına *"A furore Normannorum libero nos Domine"'* diye özel bir cümle sıkıştırmaları hiç de boşuna değildir. Constandnopolis'in kuzeyden aşağı kayıp duran ejder başlı Viking gemilerine bir kalkan olsun diye Hazar dostluğuna ihtiyaç duyması da boşuna değildir; iki yüzyıl önce Halife'nin yeşil bayrağı karşısında aynı ihtiyacı duyduğu gibi. İlk saldırıyı yine Hazarlar göğüslemek zorunda kalmış, ama bu sefer kendi başkentlerinin harabe haline gelişini seyretmek durumuna düşmüşlerdir.

Viking filolarının yolunu kesdği için Hazarlara şükran duyması gereken yalnızca Bizans değildir. Bu olaylar Joseph'İn bir yüzyıl sonra Hasdai'ye yazdığı mektuptaki bazı bölümlerin anlamını daha da belirginleştirmişdr: "Tann'nın yardımıyla nehrin ağzını tutuyor, Rus'un gemileriyle geçip de Arap topraklarını işgal etmesine izin vermiyorum... Sert savaşlar yapıyorum."

3

Bizanslıların Rus diye adlandırdıkları Viking kolundan, Arap tarihçileri de Varangian (Vareng) diye söz etmektedir. Toynbee'ye göre Rus sözcüğünün nereden türediği konusunda en akla yakın tahmin, İsveççe "rodher" yani başıboş, serseri, korsan anlamına gelen sözcüğe dayanmaktadır.[7] "Varangian" sözcüğüne gelince, bu sözcük Araplar tarafından kullanıldığı gibi, ilk Rus tarih-

"Tanrı bizleri kuzeylilerin hışmından korusun.'

lerinde de İskandinavlardan ya da Norsemenlerden söz edilirken geçmektedir. Baltık Denizi'ne de bu kaynaklarda Varangian Denizi dendiğini görüyoruz.[8] Gerçi burada söz konusu olan Vikingler, Doğu İsveç'ten gelenler olup, Batı Avrupa'yı işgal eden Norveçli ve Danimarkalılardan farklıdır, ama yine de ilerleyişleri ortak nitelikler göstermektedir. Bir kere eylemleri mevsimlikd. Stratejik yerlerde bulunan adaları alıp, orayı güçlü kaleler olarak kullanmak düşüncesindeydiler. Silah ve cephaneliklerini buralarda tutar, yakın topraklara saldırılarım oradan başlatırlardı. Zamanla, bu üslerin niteliği değişti. Koşullar elverdikçe, buralar vahşi akınların merkezi ve zoraki bir dcaret yuvası olmaktan çıkıp, onların yerleşim yerleri hâline geldi ve zapt ettikleri yörelerin yerli halkıyla ilişki kurmaya, sonra da onlarla karışmaya başladılar. Örneğin Vikinglerin İrlanda'ya sızması, önce Rechru (Lambay) Adası'nı ele geçirmeleriyle başlamıştır (ada Dublin Körfezi'ndedir). İngiltere'ye yapılan saldırı Thanet Adası'ndan, Avrupa kıtasına yapılan saldırılar ise, Hollanda açıklarındaki Walcheren Adası'yla, Loire yöresindeki Noirmoutier Adası'ndan çıkmıştır.

Norsemenler, Avrupa'nın doğu kesiminde de yine aynı sistemi uygulayarak ilerlemekteydiler. Baltık Denizi'ni ve Finlandiya Körfezi'ni geçtikten sonra Volkov Nehri'nden girerek St. Petersburg'un güneyindeki İlmen Gölü'ne gelmiş, orada isteklerine uygun bir ada bularak yerleşmişlerdir. Adanın adı Holmgard'dır ve ilk yerleşim yerlerini buraya kurmuşlardır. Sonradan bu yerleşim yeri gelişmiş, Novgorod kentine dönüşmüştür.* Bundan

' Son zamanlarda Gorki olarak yeniden adlandırılan Niznny Novgodrad'la karıştırılmamalıdır.

sonra büyük su yollarından geçerek güneye akınlar yapmış, Volga'dan Hazar Denizi'ne, Dinyeper'den Karadeniz'e inmişlerdir.

Volga yolu onları savaşçı ulusların, Bulgarlarla Hazarların topraklarına götürmüştür, ikinci yol ise, Hazar İmparatoru'na bağlı Slav kabilelerinin arasından geçmelerini gerekdrmişdr. Bunlar arasında Kiev yöresindeki Polyano, Moskova'nın güneyindeki Viadçi, Dinyeper'in doğusundaki Radimişi ve Derna Nehri üzerindeki Severyane sayılabilir.' Slavların ileri tarım yöntemlerini bildikleri ve Volga boyunda yaşayan Türk komşularına oranla daha çekingen yaradılışta kişiler oldukları sanılmaktadır. Bury'ye göre: "Slavlar, İskandinav yağmacıları için doğal kurban hâline gelmişlerdir." Sonunda yağmacılar, akış biçiminin tehlikelerine rağmen, Dinyeper'i Volga'ya ve Don'a tercih eder olmuşlardır. Kuzeylilerin "Büyük Su Yolu" (Austrvegr) diye geçtikleri nehir, Dinyeper olmuştu. Baluk'tan Karadeniz'e, dolayısıyla Constantinopolis'e iniş yolu burasıydı. Nehir boyunda rasdanan çağlayanların birçoğuna, esas Slavca adından başka, birer de İskandinavca ad vermişlerdi. Constantine yazılarında büyük bir çalışkanlıkla her ikisini de not etmektedir. "Barufors (İskandinav dili), Volnyi (Slav dili) Anlamı: Dalgalı Çağlayan."

Bu Varengian Rusları, kendi Viking kardeşlerine oranla daha farklı bir topluluk gibi görünürdü. Korsanlık, soygunculuk ve kendi koşulları çerçevesinde uyguladıkları bir tür ticarede yaşamakta, bu ticaretlerini kılıç ve balta gibi araçlar yardımıyla uygulamaktaydılar. Kürk, kı-

' Bu kabilelerin gerek adları, gerek yerkleri, gerekse Hazarlar'a haraç veriyor olmaları konusunda, Constandne Porphurogenitus ile Rus tarihleri görüş birliği içindedir..

lıç ve değerli taşları altın karşılığında değiş-tokuş ederlerdi, ama temel malları esirlerdi. O çağda yaşamış bir Arap tarihçisi bize şöyle söyler:

Bu adada (Novgorod) 100.000 kişi bulunur. Bu adamlar sık sık gemileriyle Slavları yağmalamaya giderler. Esir aldıkları Slavları, Hararlara ve Bulgarlara satarlar. (Masudi 'nin anlattığı itil esir payarını anımsamamak elde değil.) Ekili toprakları yoktur. Tohum da kullanmaylar;yalnıyca S lavlardan, yağma ettikleriyle yaşıyorlar. Bir çocukları doğunca babası kılıcını çekip, çocuğun önüne koyarak ona şöyle diyor: "Ne altınım, ne de gümüşüm var. Sana bırakacak bir servetim de yok. Tek mirasım budur. Sen de bununla kendi rıykını çıkaracaksın.[19]

Modern bir tarihçi Olan McEvedy de konuyu şöyle özetlemektedir:

Iytanda 'dan Türkistan sınırlarına, Constantinopolis 'ten Kutup D eni yi'ne kadar yayılmış olan]/iking-Varengian eylemleri inanılmay bir canlılık ve ataklıktaydı. Bunca canlılığın yalnıyca yağma amacıyla kullanılması üyücüdür. Kuyeyli kahramanlar, ancakyenip eymedikleri rakipleriyle ticaret yapmaya katlanırdı. Kan lekeli kahramanlık altınlarını, tekdüye bir ticaret kârına tercih ederlerdi.[10]

Yani başka bir deyişle, yaz mevsiminde nehirler boyunca güneye doğru inmekte olan Rus konvoyları hem dcari filolar hem de askerî armadalardan oluşuyordu. İki fonksiyon bir arada yürüyordu. Yaklaşan filonun tüccarlarının ne zaman savaşçıya dönüşeceğini bilme olanağı yoktu. Filoların büyüklüğü de pek korkunçtu. Masudi, Volga'dan Hazar Denizi'ne giren bir Rus filosunun (912-13) "her birinde 100 kişi bulunan tam 500 gemiden oluştuğunu" anlatmaktadır. "Bu 50.000 kişinin

35.000'inin de yapılan savaşta öldüğünü" de ekler.* Belki Masudi biraz abartıyor olabilir, ama pek de fazla abartamaz. Ruslar 860 yılı dolaylarındaki ilk eylemlerinde bile, Karadeniz'i geçip, 200-230 arasında sanılan gemiyle Constantinopolis önlerine gelmişlerdir.

Ne yapacağı bilinmeyen, sözlerine asla güvenilemeyeceği atasözü hâline gelmiş olan bu korkunç işgalciler karşısında Bizans'ın ve Hazarların anlaşma yollarını aramaları pek doğaldı. Sarkel'in yapılmasından sonraki bir buçuk yüzyıl boyunca Ruslarla ikide bir ticaret anlaşmaları yapılıp, karşılıklı elçiler gönderildi, arkasından da kanlı savaşlar padayıp durdu. Kuzeylilerin kişiliklerini değiştirmeleri, kendilerine sabit kender kurmalan, esirleriyle ve vasallarıyla karışıp Slavlaşmaları ve sonunda Bizans'ın dinini kabul etmeleri epey yavaş oldu. Bu olaylar ancak X. yy.'ın sonlarında rayına oturmuş ve Rus deyiminin o günkü anlamı, yerini bugünkü anlamına bırakmışür. İlk Rus prensleri ve soyluları hâlâ biraz Slavlaşmış İskandinav adları taşırlardı. Örneğin Hrörekr yerine Rurik, Helgi yerine Oleg, İngvar yerine İgor, Helga yerine Olga gibi. Prens İgor-İngvar'ın 945 yılında Bizans'la imzaladığı ticaret antlaşmasında, bazı arkadaşlarının adları da yazılıdır. Andaşmadaki elli addan yalnız üçü Slav adıdır.[11] Ancak İngvar'la Helga'nın oğullarına Svyatoslav diye bir Slav adı koymalarından sonra, kaynaşma daha bir hız kazanmış, Varangianlar kendi benliklerini, kuzeyden getirdikleri niteliklerini bırakarak Rus tarihini oluşturmaya koyulmuşlardır.

O vahşilik çağında bile vahşilikleriyle dikkati çeken bu insanları göz önünde canlandırmak kolay değildir. Tarihçiler genellikle taraflıdır. Kuzeylilerin eziyet ettiği

• **1. Bölüm IV. Kısım/1**

ulusların çocuklarıdır. Madalyonun öteki yüzü hiç bilinmez. Hikâyeyi bir de Iskandinavlardan dinleyebilen yoktur. Çünkü İskandinav edebiyaü Vikinglerden çok sonra gelişmiş, o güne kadar da bu eski olaylar bir efsane haline gelmişdr. Bununla birlikte İskandinav edebiyatında da atalarının savaştan hoşlandığı, savaşa girilince benliklerini bir ateşin kapladığı anlatılmaktadır. O duygunun "Berserksgang" diye bir adı bile vardır.

Arap tarihçileri bu insanlar karşısında öyle büyük bir şaşkınlığa uğramışlardır ki, yalnız birbirleriyle çelişkiye düşmeyip, birkaç satır arayla kendi kendileriyle bile çelişkiye düşmeye başlamışlardır. Eski dostumuz İbn Fadlan Volga boylarında Bulgarların ülkesinde karşılaştığı Rusların pis ve ayıp alışkanlıklarından tam anlamıyla tiksinmektedir. Aşağıdaki satırlar, kitabında yukarıda aktardığımız Hazarlara değinen bölümden daha önce yer almaktadır:

Tanrının en pis kulları bunlar. Sabahlan bir hiymetçi kıy evin reisine bir leğen getiriyor. 0, bu suyla yüyünü, saçlannı çalkalayıp içine tükürüp burnunu sümkürüyor. Kıy sonra bu leğeni ailenin ikinci kişisine götürüyor, o da aynı suda yıkanıyor. Bu içler, evdeki herkes o suya tükürüp, sümkürüp, yüyünü ve saçını yıkayıncaya kadar sürüp gidiyor."

Bu anlatılanlara karşılık İbn Rusta, aşağı yukarı aynı yıllarda, şöyle yazıyor: "Giyimleri ve görünüşleri temizdir." İbn Rusta bu konuda başka bir şey söylemiyor.'[1]

İbn Fadlan, Rusların herkesin içinde çiftleşme ve doğal gereksinimlerini karşılama gibi huyları karşısında da şaşkınlığa düşüyor. Krallarının bile böyle davrandığını söylüyor. Oysa İbn Rusta ve Gardezi böyle iğrenç âdetlerden hiç söz etmiyor. Ne var ki, onların satırları da aynı derecede çelişkili ve kuşku verici. İbn Rus-

ta şöyle yazıyor:

Konuklarına saygı gösteriyorlar. Kendilerine sığınan yabancılara iyi davranıyorlar. İçlerinden birinin böylelerine eyiyet etmesine iyin vermiyorlar. Kusur işleyen, eyiyet eden çıkarsa, onu bulup aralarından hemen atıyorlar.[14]

Oysa bir iki paragraf sonra, Rus toplumunu bize bambaşka bir biçimde anlatıyor:

Hiçbiri doğal gereksinimlerini görmeye tek başına gitmiyor. Yanına iki üç arkadaşını alıyor. Hepsi kılıçlarını alıp birlikte gidiyorlar. Çünkü aralarında güvensiylik, hilekârlık çok yaygın. Bir adamın birkaç kuruş serveti olmaya görsün, kendi kardeşi ya da arkadaşı bile onu öldürmeye kalkabiliyor.[5]

Ama iş, askeri yeteneklerine gelince, kaynakların hepsi aynı görüşte birleşiyor:

Bu insanlar çok ateşli ve cesur insanlar. Savaşmaya kalktıkları yaman karşılarında durmak olanaksıy. Karşı gelen canından oluyor, kadınları yabancıların eline geçiyor, kendisi de ölmemişse esir ediliyor."

4

Demek, o sıralarda Hazarların karşısına çıkan koşullar bunlardı.

Sarkel tam zamanında yapılmıştı. Bu sayede Rus filolarının Don'un güneyinde, Don-Volga kanalında, yani Hazar Geçidi'nde, gidiş gelişlerini denedm altına alabildiler. Görünüşe bakılırsa Ruslar, buralara gelişlerinin ilk yüzyılında* akınlarını daha çok Bizans'a yöneltmiş bulu-

' **Aşağı yukarı 830-930 arası.**

nuyorlardı. Bunun nedeni de herhalde orada yağma edilecek daha değerli malların bulunmasıydı. Hazarlarla ilişkileri daha çok dcariydi. Sık sık çıkan çatışmalar ve çekişmeler önlenemiyordu. Bununla birlikte Hazarlar, Rus ticaret yollarını denedm altında tutmayı, Bizans'a ve Müslüman ülkelere gitmek üzere kendi ülkelerinden geçen bütün mallardan yüzde on vergi almayı başardılar.

Ayrıca kuzeyliler üzerinde çok büyük ölçüde kültürel etkileri oldu. Kuzeyliler, bütün hırçın davranışlarıyla birlikte, karşılaştıkları kişilerden bir şeyler öğrenmek konusunda saf bir istek ve heves taşıyorlardı. Bu isteğin en belirgin örneklerinden biri, ilk Novgorod yönedcilerinin, krallarına kağan demeleridir. Bu durum hem Bizans, hem de Arap kaynakları tarafından belirdlmektedir. Örneğin İbn Rusta, Novgorod'un bulunduğu adayı bize iyice tarif etdkten sonra şöyle demektedir: "Kağan Rus dedikleri bir kralları vardır." İbn Fadlan, Kağan Rus'un ordusunu yöneten ve onu temsil eden bir de komutanı olduğunu söylemektedir. Zeki Velidî bu konuda yapüğı yorumda, kuzeyin Germanik kavimlerinde daha önce böyle askerî yetki dağılımının hiç görülmediğini belirtir ve kralın özellikle en kahraman asker olması gerektiğine değinir. Velidî bu noktadan çıkarak, Rusların büyük bir olasılıkla Hazar çift yönetim sistemini uygulamaya çalıştıkları sonucuna varmaktadır. Bu olmayacak şey değildir. Çünkü o sıra çevrede yaşayan toplumlar arasında en zengin, kültürel bakımdan en ileri halk, Hazar halkıdır. Ruslar da fetihlerinin başlangıç dönemlerinde onlarla sık sık karşı karşıya gelmiş, toprak yakınlığı nedeniyle ilişkileri olmuştur. Bu ilişkilerin epey yoğun olduğunu da düşünebiliriz. Çünkü İtil'de Rus tüccarlarının bir kolonisinin, Kiev'de de, Hazar Yahudilerinin bir topluluğunun olduğu-

nu bilmekteyiz.

Bu konuyla ilgili olarak, aradan bin yıl geçdkten sonra Hazarların tarihte oynadığı rolün ve kültürel düzeylerinin izlerini silmek için Sovyet rejiminin elinden geleni yaptığını söylemek zorunda kalmak, oldukça üzücüdür. 12 Ocak 1952 tarihli *The Times* gazetesinde şöyle bir haber çıkmıştır:

ESKİ RUS KÜLTÜRÜNÜ KÜÇÜMSEYEN SOVYET TARİHÇİSİ YERİLDİ

Pravda gayetesiyine bir Sovyet tarihçisini Rus halkının eski kültür ve gelişimini küçümsediği gerekçesiyle yermiştir. Söy konusu tarihçi, Prof Artamonov'dur. SSCB Bilim Akademisi Tarih ve Felsefe Bölümü'nde bir konunun tartışılması sırasında, Artamonov, 1937yılında yayımlanan kitabında savunduğu teyiniyineleyerek, tarihi Kiev kentinin Hayar halkına çok şey borçlu olduğunu öne sürmüştür. Hayarlan, Rusların hırçın saldırılarına kurban gitmiş ileri bir topluluk olarak göstermiştir.

Pravda, 'Bütün bu söylerin, tarihsel gerçeklerle hiçbir ilişkisi yoktur" demektedir. 'Hayar Krallığı birçok kabilenin bir araya gelmesinden oluşmuş ilkel bir topluluktu ve doğu S lavlarının kendilerine devlet kurması üyerinde hiçbir olumlu rol de oynamış değildi. Eski kaynaklar, doğu Slavlannın Hayarlardan çok önce de devletler kurduklarına tanıktır."

"Hayar Krallığı, eski Rus Devleti'nin kurulmasını hıylandırmak bir yana, doğu Slav kabilelerinin ilerlemesini de geciktirmiştir. Arkeologlarımıyın bulguları, eski Rusya 'nın kültürel açıdan gelişmişliğini kanıtlamaktadır. Hayar kültürünün üstünlüğünü ifade etmek, ancak tarihsel gerçekleri çarpıtmak ve görmeyden gelmekle mümkündür. Hayar Krallığı'nıyüceltmek, Rus halkının gelişmesini her yaman küçümseyen burjuva tarihçileri-

nin hatalı görüş ve tutumlarından artakalmış bir davranıştır. Bu tutumunyanlışlığı ortadadır. Böyle bir düşünüş Sovyet "histori-ografi"si tarafından asla kabul edileme?."

Daha önce sık sık atıfta bulunduğum Artamonov'un çeşitli dergilerde çıkan yazıları dışında, ilk kitabı 1937 tarihinde basılmıştır. Bu kitapta, Hazarların tarihine değinilmektedir. Görünüşe göre, *Pravda'mn* tokadı indiği zaman, Artamonov'un en kapsamb eseri olan *Hararların Tarihi* henüz hazırlık devresindedir. Sonuç olarak kitap ancak on yıl sonra, yani 1962'de yayımlanabilmiş ve kitabın sonuna, sayfalar boyunca anlatılanları reddeden, daha doğrusu yazann yaşamının ürününü reddeden bir iki paragraf eklenerek yayımlanmıştır. Bu paragraflar şöyledir:

Hayır Krallığı dağılmış, parçalanmış, çoğu başka toplumlara katılmış, küçük bir aynlığı ise itil boyunda yerleşerek milliyetini yitirmiş, Yahudi dinine inanan asalak bir topluluk olup kalmıştır.

Ruslar, hiçbir yaman doğunun kültürünü küçümsemekler. Ama itil Hayarlan Ruslara hiçbir şey öğretmemiştir. Militan Hayar Yahudiliği'ne karşı öteki toplumlann tutumu da aynıdır. Macarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Alanlar ve Polovstianlar gibi... ltil'in sömürü amaçlı eylemlerine karşı savaşmak yomnluluğu, gerek Oğuylann, gerek Slavlann, Kiev'in altın tacı çevresinde birleşmesine yol açmış ve bu birleşme sonucu yalnıyca Rus devlet sisteminin dev adımlarla gelişmesi değil, eski Rus kültürünün ilerlemesi de gerçekleşmiştir. Bu kültür her yaman için öygündür. Hayarlann etkisiyle hiçbir ilişkisi yoktur. Rus kültüriindeki o önemsiy tek tük doğu etkilerini Rus-Hayar ilişkilerini incelerken genellikle göy önüne almaktaysak da, bu etkiler, Rus kültüriinün çekirdeğine sokulamamış, yüyeyde kalan, kısa ömürlü ve önemleri sınırlı niteliktedir. Rus kültür tarihinde bir 'Hayar"

dönemi yaratacak kadar önemli değildirler.

Parti'nin unutturma politikası, Sarkel kalıntılarının baraj gölü altında bırakılmasıyla tümüyle uygulanmış bulunmaktadır.

5

Yoğun ticaret ve bunun sayesinde gelişen kültürel alışveriş, Rusların yavaş yavaş Hazar İmparatorluğu içine sokulmalarına, kendilerine Slav tebaalar ve vasallar edinmelerine sebep oldu. İlk Rus tarihlerinden 859 yılında yani Sarkel'in yapılmasından 25 yıl kadar sonra yazılmış olan birinde, "Slav halkın ödediği haraç Hazarlarla Baltık'dan gelen Varangianlar arasında paylaşılmaktaydı," denilmektedir. Varangianların vergilendirdiği topluluklar arasında Chudlar, Krivicnianlar vb. bulunmaktaydı. Yani kuzey yörelerinde yaşayan Slavlar, onlara vergi veriyordu. Hazarlar ise, Viatiçi, Seviane gibi topluluklardan vergi almayı sürdürüyor ve en önemlisi, Kiev'in orta bölgesindeki Polyane'den haraç alıyorlardı. Ama bu uzun sürmedi. Üç yıl sonra (tabiî eğer bu Rus kaynağındaki tarihe inanmak doğruysa) Dinyeper üzerindeki kilit kent olan Kiev, Hazarlardan Rusların eline geçd.

Bu olay kansız bir biçimde gerçekleşmiş olduğu hâlde, Rus tarihinde çok önemli bir dönüm noktası sayılmaktadır. Aynı kaynağa göre, o sırada Novgorod'u yöneten, yan efsaneleşmiş Prens Rurik'dr. Bu prens, bütün Vikinglerin kuzeydeki Slav topluluklarının ve bazı Finlerin başıdır. Rurik'in adamlarından ikisi, Oskold ile Dir, Dinyeper Nehri boyunca aşağı doğru inerken bir yer görmüş ve orayı beğenmişlerdir. Sorduklarında ora-

nın Kiev olduğunu, Hazadara haraç ödediklerini öğrenmişler ve ailelerini de getirerek ikisi birlikte o kente yerleşmişlerdir. Sonra yanlarına birçok kuzeyliyi getirmiş, Rurik'in Novgorod'u yönetmesi gibi, onlar da, çevredeki Slavları yönetmeye başlamıştır. Yirmi yıl kadar sonra Rurik'in oğlu Ogel (Helgi) gelip Oskold ile Dir'i öldürmüş, Kiev'i kendi topraklarına katmıştır.

Kiev, önem bakımından Novgorod'u çok gerilerde bırakmıştır. Kısa zamanda Varangianların başkenti, Rus kentlerinin anası sayılmış, kentin adım taşıyan prenslik, ilk Rus devletinin çekirdeğini oluşturmuştur.

Joseph'İn mektubu, Rusların Kiev'i ele geçirmesinden aşağı yukarı yüz yıl kadar sonra yazılmıştır. Mektupta kentin adı, Hazar kenderi arasında sayılmamıştır. Bununla birlikte, o kentte de etkin bir Hazar-Yahudi topluluğu yaşamaktadır, imparatorluk yıkıldıktan sonra, o yana akan bir sürü göçmen de onlara katılmıştır. Rus tarihi sık sık Zemlya Zhidovskaya'dan, yani "Yahudiler Ülkesi"nden gelen kahramanlardan söz etmektedir. Kiev'deki "Hazarlar Kapısı" da bu eski yöneticilerin anılarını modern çağlara kadar taze tutmaya yaramıştır.

6

Şu anda IX. yy.'ın ikinci yarısına gelmiş bulunuyoruz. Rusların gelişme sürecini anlatmaya bir süre ara vererek, bu sırada steplerde yaşayan insanların, özellikle Macarların durumuna bir göz atmak yerinde olacaktır kanısındayız. Bu olaylar, Rusların güçlenmesiyle birlikte gelişmiştir ve Hazarları ve Avrupa haritasını doğrudan doğruya etkileyen bir öneme sahiptir.

Macarlar, Hazarların müttefiki ve anlaşıldığına göre

onların istekli yasallarıdır. Bu durum, Hazar güneşinin parlamasından başlayarak böylece sürüp gitmektedir. Macarların kökeninin ne olduğu, nerelerden geçerek geldikleri sorunu tarihçileri her zaman şaşırtmış, çaresizlikler içinde bırakmıştır.[17] Macartney buna, "tarihin en karanlık bilmecelerinden biri," demektedir.[18] Kökleriyle ilgili tam olarak bildiğimiz tek şey, Finlerle akraba oldukları, dillerinin de Fin-Uygur dil grubuna girdiğidir. Aynı gruba, Uralların ormanlık yörelerinde yaşayan Vogullar ile Ostyaklar da girmektedir. Demek ki, başlangıçta Macarlar, içinde yaşadıkları Slavlardan da, Türklerden de ayrı bir topluluktur. Bu durum da bugüne kadar etnik bir bilmece olagelmişdr. Modern Macaristan'ın, öteki ülkelerden farklı olarak, komşularıyla dil bağlantıları yoktur. Tek yakınları, kendilerinden pek uzakta yaşayan Finler gibi görünmektedir.

Hrisdyanlığın başlangıç dönemlerine kadar uzanan, bilinmeyen bir tarihte, bu göçebe kavim, Urallar yöresindeki yerinden batıya doğru kovalanmış, stepler arasından güney-batı doğrultusunda ilerlemiş, sonunda Don ve Kuban nehirleri arasına yerleşmişdr. Böylelikle, daha Hazarlar güçlenmeden önce onlara komşu olmuşlardır. Macarlar bir süre yarı-göçebe bir topluluğun federasyonu içinde yaşamışlardır. Bu topluluk, Onogurlar (On ok ya da On kabile) olup, Hungarian sözcüğünün de "Onogur"un Slavlaşmış hâli olduğu öne sürülmektedir.[19] "Macar" ise, bu halkın kendini bildi bileli kendisine verdiği addır.

VII. yy.'ın ortalarından IX yy.'a kadar, Macarlar daha önce de söylediğimiz gibi Hazar egemenliği altında, Hazar İmparatorluğu'nun halkı arasında yaşamışlardır. Bu süre içinde bütün kavimler birbirleriyle kanlı çarpışmalar yaptıkları hâlde, Macarlarla Hazarlar arasında bir tek ça-

uşmanın bile adı geçmemesi ilginçtir. Oysa her iki topluluk da sık sık uzak ya da yakın komşularıyla savaşa tutuşmuş kavimlerdir. Örneğin Volga Bulgarlarıyla, Tuna Bulgarlanyla, Oğuzlarla, Peçeneklerle ve tabiî bu arada Araplarla ve Ruslarla. Rus ve Arap kaynaklarını genel olarak yorumlayan Toynbee, bu süre içinde Macarların Slavlardan, Finlerden, kendi kuzeylerinde kalan yerlerde yaşayanlardan, Hazarlar adına vergi topladıklarım öne sürmektedir. Macar adının bu sıralarda kullanıldığına işaret eden örnekler, Rusya'nın bütün kuzey bölgesinde sık sık karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca birçok yerleşim birimine de Macarca adlar verilmiştir. Bunun nedeni, herhalde bu yerlerin o sıra Macar garnizonu ve ileri karakolu olarak kullanılması ya da o amaçla kurulmasıdır.[20] Yani Macarlar, Slav komşularından daha güçlü ve üstündür. Toynbee bu konuda yaptığı yorumda, "Hazarlar, Macarları bu vergi işinde aracı olarak kullanıyorlardı. Öte yandan, Macarların da bu aracılığı kendileri için kârlı hale getirdiklerine kuşku yok," demektedir.[21]

Sahneye Rusların çıkması, bu kârlı düzeni kökünden değiştirmiş bulunmaktadır. Sarkel'in kuruluş yıllarında Macarların sürekli olarak Don Nehri'nin karşı kıyısına (batı kıyısına) doğru kaydıkları dikkati çekmektedir. 830 yılından sonra Macar halkının büyük kısmı Don ile Dinyeper arasında yerleşmiş gözükür. Bu yöreye sonradan Lebedia adı verilmiştir. Bu yavaş göçün nedenleri, tarihçiler arasında sıkça tartışılmaktadır. Toynbee'nin bunu açıklayış biçimi, yorumların hem en yenisi, hem de akla en yakın olanıdır:

Macarların Don Nehri'nin batısına geçmek için Hayar efendilerinden iyin almış olduklarını düşünmek gerekir... Daha önce

bu stepler Hayırlara aitti. Macarlar da, Hayırların egemenliği altında olduklarına göre, bu Hayır toprağına onların iyii olmadan gelip yerleşmeleri pek olağan gözükmemektedir... Öteyandan, Hayırların oraya yerleşmek için Macarlarayalnıy iyn vermekle kalmayıp, onların oraya yerleşmesini kendi çıkarları açısından öyilikle istedikleri sonucuna da varabiliriy Emirleri altındaki toplulukları bir yerden kaldırıp başka bir yere yerleştirmek, göçebe imparatorlukların öteden beri uyguladığı bir yöntemdir. Bu yeni yerleşim yerinde Macarlar, Rusların güneydoğuya ve güneye ilerleyişlerini Hayırlar hesabına denetleyebilecek duruma gelmiş bulunuyorlardı. Macarlan Don Nehri'nin batısına yerleştirmek ve Sarkel Kalesi'ni Don Nehri'nin doğu kıyısına kurmak aynı plânının birer parçası olabilir.[27]

7

Bu yeni ayarlama, yarım yüzyıl kadar iyi işledi. Bu süre içinde Macarlarla Hazarlar arasındaki ilişkiler daha da yakınlaştı ve özellikle iki olay, Macar ulusu üzerinde bir daha silinmeyecek izler bıraktı. Bunlardan birincisi, Hazarların Macarlara bir kral vermesi oldu. Bu kral, ilk Macar hanedanını kurdu, ikinci olay ise, Hazar kabilelerinin Macarlar arasına karışıp onların etnik özelliğini büyük ölçüde değiştirmesidir. Birinci olay, Constantine'in *De Administrado'sunda* anlatılmakta, verdiği adlar, Macar kronolojik sıralamasında da geçtiği için belgelenmiş sayılmaktadır. Constantine bize, Macarların eskiden -yani Hazarlar işe karışmadan önce- bir kralları bulunmadığını, yalnızca kabile başkanlarının olduğunu söylemektedir. Bunlardan en ünlüsü Lebedias'dır. (Lebedia sonradan onun amsına adlandırılmıştır.)

Macarlar yedi gruptan oluşurdu. O sıra bir yöneticileri yoktu. Ne kendilerinden biri, ne de bir yabana. Yalnıyca kabilelerin başları vardı. Bunların en önemlisi, yukarıda adı geçen Lebedias'dı... Hayarya'nın yöneticisi olan kağan, Macarların cesareti ve askerî yardımları karşılığında Lebedias adındaki bu adama soylu bir Hayar kadınını eş olarak verdi, o kadının ona çocuklar vermesini istedi. Ama Lebedias her nasılsa o Hayar kadınından bir aile sahibi olamadı.

Böylelikle hanedanlar arası evliliklerden biri daha başarısızlığa uğramış oluyordu. Ama Kağan, Lebedias'ın ve kabilelerinin Hazar Krallığı'na olan bağlarını güçlendirmekte kararlıydı:

Ardından bir süre geçince, Hayarya'nın yöneticisi olan Kağan, Macarlara haber gönderip birinci başkanlarını istetti. Lebedias, Hayar Kağanı 'ntn buyuruna geldi ve kendisini niçin çağırttığını sordu. Kağan da ona şöyle söyledi: "Seni şu nedenle çağırttık. Soylusun, akıllısın, cesursun, Macarların birinci adamısın. Buyüyden seni kendi ırkının yöneticisi olarak yükseltiyoruy. Biyim yasalarımıya ve düyenimiye uyarak onları sen yöneteceksin. "

Ama anlaşılan Lebedias çok onurlu bir kimseydi. Şükran duyduğunu belirttikten sonra, kendisine sunulan bu kukla krallık önerisini reddetti ve bu onurun, başkanlardan Almus'aya da Almus'un oğlu Arpad'a verilmesinin daha uygun olacağını söyledi. Kağan bu konuşmadan memnun kaldı, Lebedias'ıyanına adamlar katarak geri yolladı. Macar halkı kendilerine kral olarak Arpad'ı seçti. Arpad'ın tahta çıkma töreni Hayar geleneğine göre yapıldı. Yeni kralı, kalkanları üyerine oturtup havaya kaldırdılar. Ama Arpad'dan önce Macarların hiçbir yaman kralı olmamıştı. Bugüne kadar Macar kralları hep onun soyundan gelmiştir.

Constantine'in "bugün" dediği tarih, MS 950'dir. Yani tahta çıkma olayından yüz yıl sonradır. Arpad, Maçadan Macaristan'ın fethinde yönetmiş olan kraldır. Sülalesi 1301'e kadar tahtta kalmıştır. Macar çocuklarının okula başlar başlamaz öğrendiği ilk adlardan biri onunkidir. Tarihin nice sayfasında Hazarların parmak izini görmek mümkündür.

8

Az önce sözü edilen ikinci Hazar etkisi ise Macarların ulusal özelliği bakımından daha da önemli sayılmaktadır. Constandne'in bize söylediğine göre[21] bilinmeyen bir tarihte Hazar ulusunun bir bölümü yönedcilerine karşı ayaklanmıştı. İsyancılar üç kabileden oluşuyor ve Kavar (ya da Kabar) diye anılıyordu. Hazarlarla soydaştılar. Yönedciler onları yendi, isyancıların kimi öldürüldü, kimi de ülkeden kaçarak Macarlarla birlikte yaşamaya başladı. Birbirleriyle dost oldular. Macarlara Hazarların dilini öğretuler. Kabarlar, bugün de hâlâ Hazarcamn aynı lehçesini konuşurlar, ama Macarların dilini de bilirler. Çok iyi savaşçı oldukları için, sekiz kabilenin (yedi Macar kabilesi, bir de Kabarlar) en yiğidi ve savaş önderi oldukları için, Macar kabilelerinin birincisi olarak seçildiler. Kabileleri üç gruptan oluşur ve bunlardan biri önder grup durumundadır.

Constandne her bilgiyi noksansız vermek amacıyla bundan sonraki bölüme Kavar ve Macar kabilelerinin listesini vererek başlar. Listenin başında Hazarlardan ayrılan ilk kabile vardır.[24] Kendisine "Macar" diyen kabile ancak üçüncü sırayı alabilmektedir.

Görünüşe göre, Macarlara Hazarlardan mecazî an-

lamda, hattâ belki de gerçek anlamda kan nakli yapılmıştır. Bu durum, onları birkaç yönden etkilemiş bulunmaktadır. Bizi ilk şaşırtan nokta, X. yy.'ın ortasına kadar Macaristan'da Macar ve Hazar dillerinin bir arada kullanılmasıdır. Modern tarihçilerin birçoğu bu nokta üzerinde yorumlar yapmaktadır. Örneğin Bury şöyle demektedir: "Bugünkü Macarcamn karışık niteliğinin ve Macarların etnik kökenleri konusunda birbirinden çok ayrı iki tezin bulunmasının nedeni de yine budur."[25] Toynbee[26] ise, "Macarlar çoktan beri çift dil kullanmıyorlar, ama devlederinin ilk günlerinde kullanıyorlardı." diyor. "Bunun böyle olduğu Hazarların dili olan Türkçenin Çuvaş lehçesinden alınmış iki yüz kadar sözcüğün tanıklığıyla doğrulanmaktadır." (Bkz. 1. Bölüm, I. Kısım/3).

Macarlar da, Ruslar gibi, Hazarların çifte krallık sisteminin bir çeşidini kabullenmiş bulunmaktaydı. Gardezi şöyle yazıyor: "... önderleri 20.000 adıyla yola çıkar. Ona Kanda (Macarcada Kende) derler. Bu, büyük krallarının adıdır. Ama gerçekte yönetici durumunda olan kişi 'Jula'dır. Macarlar jula ne emrederse onu yapar" Macaristan'ın ilk julalarının Kabarlar olduğunu düşünmek için her türlü neden vardır.[27]

Ayrıca, Macarların önderi durumuna geliveren bu Kabar grupları arasından bir bölümünün de Yahudi dininden olduğunu, ya da hiç değilse Yahudileşmekte olan bir dine bağlı bulunduğunu düşünmek de pek olağandır.[2"] Artamonov ve Bartha'nın öne sürdüğü gibi[2'] Kabarların isyanı belki de Obediya'nın reform girişimine karşı olmuş olabilir. Haham edebiyatı, sıkı perhizler, Talmud eğitimi, pırıl pırıl zırhlı bu step savaşçılarına belki biraz fazla gelmiştir. Eğer bir temel ilke Yahudiliğine inanıyorlarsa, o zaman dinleri, bilinen Yahudilikten çok, bir çeşit çöl İb-

ranîliğine benziyor demektir. Hattâ belki de bu insanlar, Karaiderin mezhebinden bile olabilir. Bu yüzden, öteki Yahudiler tarafından inançsız olarak nitelendiriliyor olabilirler. Ama bütün bunlar yalnızca düşünceden ibarettir.

9

Hazarlarla Macarlar arasındaki yakın işbirliği MS 896 tarihinde, Macarlar steplere veda edip Karpat Dağları'nı aşarak son vatanlarına yerleşince sona erdi. Bu göçün nedenleri üzerinde çeşitli görüşler vardır. Bu görüşlerden hiç değilse biri oldukça kapsamhdır.

IX. yy.'ın sonlarına doğru yeni bir göçebe kavim daha ortaya çıkıp kovalamaca oyununa katılmıştı. Bunlar Peçeneklerdi.* Bu Türk kabilesiyle ilgili bütün bildiklerimiz, Constantine'in şu birkaç cümlesinden ibarettir: *"Bunlar, çok aç göuçlii barbarlar olup, para karşılığı öteki barbarlarla ve Kuşlarla savaştınlabilirler."* Yaşadıklan yer Volga ile Ural Dağları arasındaydı. Hazarların egemenliği altındaydılar. İbn Rusta'ya[30] göre, Hazarlar, her yıl onlara saldırır, haraçlarını zorla alırlardı.

IX. yy.'ın sonlarına doğru Peçeneklerin başına pek sık rasdanan bir felaket geldi. Doğudaki komşuları (ibn Fadlan'ın hiç sevmediği) Oğuzlar tarafından vatanlarından sürüldüler. Oğuzlar da, Orta Asya dağlarından kopup batıya yönelen, ardı arkası gelmez Türk kabilelerinden biriydi. Peçenekler kovalanınca, Hazarya'ya yerleşmek istediler, ama Hazarlar onları geri püskürttü." Pe-

' 'Paccinaklar' ya da Macarcada olduğu gibi 'Besenyök'.

Constantine'in "Hazarlar ve Oğuzlar, Peçeneklerle savaştı" biçimindeki ifadeleri, belki de bu olayların yorumudur.

çenekler batıya doğru yollarına devam ettiler, Don Nehri'ni geçip Macarların topraklarım zapt ettiler. Macarlar da, bu yüzden daha batıya kayarak Dinyeper ile Sereth nehirleri arasındaki alana yerleşmek zorunda kaldılar. Buraya Etel-Köz, yani "iki nehir arası" diye ad takılmıştı. 889 yılında oraya yerleştiler, ama 896'da Peçenekler yeniden saldırdı. Bu kez Tuna Bulgarlarıyla işbirliği yapmışlardı. Macarlar da, bunun üzerine, bugün Macaristan'ın kurulduğu bölgeye çekilerek oraya yerleştiler.

Macarların doğu steplerinden ayrılışının kısa hikâyesi bu olsa gerektir. Bu olay aynı zamanda Hazar-Macar ilişkilerinin de sonunu noktalamaktadır. Ayrıntılar üzerinde görüş birliği yoktur. Bazı tarihçiler[12] inatla, Macarların Peçenekler karşısında yalnızca bir kez yenilgiye uğradığını, iki kez yenilmediğini savunur, Etel-Köz'ün Lebedia'mn ikinci adı olduğunu öne sürerler. Ama biz bu tartışmaları konunun uzmanlarına bırakabiliriz. Bizi daha çok ilgilendiren nokta, Macarların bütün o büyük savaşçı ünlerine rağmen, birçok yerden geri çekilmek zorunda kalmalarıdır. Hinkmar Rheims kronolojisinden öğrendiğimize göre[33] 862 yılında Macarlar, Doğu Frank İmparatorluğu topraklarını yağmalamışlardı. Yani bir yüzyıl boyunca Avrupa'yı titreten vahşi saldırıların ilkini onlar gerçekleştirmiştir. Öte yandan, Slavların Havarisi Aziz Kiril'in 860 yılında bir Macar grubuyla karşılaşmasının korku verici hikâyesini de bilmekteyiz. Hazarya yolunda ilerleyen aziz, bir gün dua etmekteyken, Macarlar, kurtlar gibi uluyarak saldırır. Azizi bu güç durumdan ancak kutsallığı kurtarmıştır.[34] Başka bir kaynağa göre[35] Macarlarla Kabarlar 881 yılında Franklarla anlaşmazlığa düşerler. Constantine'in anlattığına göre bundan on yıl kadar sonra Macarlar, Simeon'a (Tuna Bulgarlarına) savaş ilân

etmiş, onu büyük bir yenilgiye uğratarak Preslav'a kadar ilerlemiş, Simeon'u Mundraga adında bir kaleye kapattıktan sonra geri dönmüşlerdir.[36]

İnsan, onların bunca atak ve cengâverce davranışlarını, peş peşe geri çekilerek bugünkü Macaristan'a gelmeleriyle nasıl bağdaştırabilir? Özellikle bu olayların aşağı yukarı aynı çağ içinde yer alması nasıl açıklanabilir? Herhalde bunun tek cevabı, Constantine'in az önce not ettiğimiz satırlarından sonraki paragrafta bulunmaktadır:

...Ama Bulgarların Kralı Simeon, Yunanlıların imparatoruyla barışa varıp güvenliğini sağladıktan sonra, Geçeneklere haber gönderdi. Ve onlarla, Macarlara karşı savaşıp onları yok etme üstüne bir anlaşmaya vardı. Macarlar bir sefere çıktığı sıra Simeon 'la Peçenekler onların yurdunu basarak, geride kalan ay sayıdaki nöbetçiyi kovaladılar, ailelerini öldürdüler. Macarlar döndüklerinde yurtlarını öyle yıkılmış ve harap olmuş görünce, bugünkü yaşadıkları yere çekildiler, oraya yerleştiler.

Yani anlaşılan, yurda ve ailelere saldırıldığında, ordunun büyük bölümü savaşa gitmiş bulunuyordu. Yukarıda sözünü ettiğimiz tarihî kaynaklara bakıldığında, Macar ordularının sık sık böyle seferlere çıktığı doğrulanmış oluyor. Bu seferler sırasında yurtlarını iyice savunmasız bırakmış olmaları olasılığı vardır. Bu tehlikeyi, Hazarların ve barışsever Slav kabilelerinin arasında yaşadıkları sürece göze almak kolaydı. Ama ortaya, toprağa susamış Peçeneklerin çıkması bu durumu büyük ölçüde değiştirmiştir. Belki Constantine'in anlattığı olay, buna benzer bir dizi olayın en sonuncusudur. Ama bu olay, Macarlara, dağların gerisinde, akınlar sırasında tanıdıkları yerlerde kendilerine daha güvenli bir vatan edinme kararını verdirmiş olabilir.

Bu tezi kuvvedendiren başka bir düşünüş daha vardır. Macarlar akıncılık alışkanlığını IX. yy.'ın ikinci yarısında edinmiş gibi görünmektedir. Bu zaman, Hazarlardan kan nakli yaptıkları zamana rasdamaktadır. Demek ki, bu işlemin, iyi ve kötü etkileri bir araya gedrilmiş olabilir. Kabarlar "daha savaşçı ve daha yiğit" kişiler oldukları için baş kabile durumuna gelince, herhalde serüvenci ruhlarını Macarlara da aşılamışlardır. Böylelikle Macarlar, kısa zamanda Avrupa'nın kabusu hâline gelerek, daha önce Hunların doldurduğu yere geçmişlerdir. Kabarlar, Macarlara aynı zamanda tarihin başlangıcından beri her Türk toplumu tarafından uygulanan (Hunların da, Avarların da, Türklerin de, Peçeneklerin de, Kumanların da bildiği) savaş taktiğini öğretmişlerdir. Bu taktiğe göre, hafif süvariler sahte bir kaçışa geçip, arkalarına ok atarak kaçar, sonra kanadar iki yandan kurtlar gibi uluyarak bastırınca, kaçanlar da geri dönüp kovalayanları kuşatırlar."

IX. ve X. yy.'larda bu taktik, Macarlar tarafından Almanya topraklarında Balkanlar'da, İtalya ve hattâ Fransa'da büyük başarıyla uygulandı. Ama sıra Peçeneklere geldiğinde pek işe yaramadı çünkü Peçenekler de aynı taktikleri uyguluyor ve onlar da Macarlar kadar korkunç biçimde uluyabiliyordu.

Böyle olunca, tarihin kalleşliğini bir kez daha gösterdiği ortaya çıkıyor. Hazarlar dolaylı olarak Macar Devleti'nin kurulmasını sağlarken, bu arada, kendilerinin sisler içine karışıp yok oldukları anlaşılıyor. Macartney buna benzer bir düşünce sistemi uygulayarak Hazar kan naklinin etkileri konusunda daha da ileri sonuçlara varabiliyor:

Macar ulusunun çoğunluğu, Fin - Uygur ırkından olanlar-

dı. bunlar barışçı ruhlu, tarımla uğraşan kişilerdi. Tuna'nın batı yamacındaki topraklara yerleşmiş, yaşıyorlardı. Alföld Ova-sı 'nda ise, göçebe bir topluluk olan Kabarlar yaşamaktaydı. Ka-barlar gerçek Türklerdi. Hayvan yetiştiriyor, ata biniyor, dövüşü-yorlardı. Ordunun ve ulusun güçlü bir unsuruydular, işte Cons-tantine'in yamanında "Macar kabilelerinin ilki"diye onurlu bir yer kayanan ırk bunlardı, bence, steplerden gelerek S lavlara ve Kuşlara saldıranlar, daha çok Kabarlardı. 895yılında Bulgar savaşma önderlik edenler de yine onlardı. Bundan sonra gelenya-rımyüyyıl boyunca Avrupa'nın büyük korkusunu oluşturanlar gerçekte Kabarlardı."

Bununla birlikte, Macarlar, etnik kimliklerini koru-mayı yine de bildilcr. "Altmış yıl süren aralıksız akınla-rın ve savaşların acısını çekmek yine Kabarlara düştü. Sayıları bu savaşlar nedeniyle bir hayli azaldı. Öte yan-dan gerçek Macarlar, onlara oranla daha barış içinde bir yaşam sürebildikleri için, sayıca arttılar.'"[9] Çift dil döne-mi bittikten sonra kendi bin **kökenli** dillerini sürdürerek, Germen ve Slav dillen konuşan toplumların orlasında yaşadıkları halde, kendi dillerinden kopmamayı başardı-lar. Oysa komşuları olan Tuna Bulgarları kendi dilleri olan **Türk** dilini ninniyle yitirmişlerdir ve bugün bir Slav lehçesi konuşmaktadırlar.

Bununla birlikte, Kabar **etkili** Macaristan'da kendi-ni hissettirmeyi sürdürdü. Hazar-Macar ilişkisine gelin-ce, aralarına Karpat Dağları girdikten sonra bile, bu iliş-kinin tümüyle sona erdiği söylenemez. Vasilüev'e göre[40] X. yy.'da Macar Dükü Taksony, bilinmeyen sayıda bir **grup** Hazar'ı kendi topraklarında yaşamaya çağırmıştı. Bu göçmenler arasında çok sayıda Hazar Yahudisi'nin de bulunması pek olağandır. Gerek Kabarların, gerek

daha sonra gelen bu göçmenlerin, yanlarında büyük ün yapmış bazı mahir ustaları gedrmiş oldukları düşünülebilir. Bu ustalar, Macarlara kendi sanatlarım öğretmiş olabilir (Bkz. 1. Bölüm, I. Kısım/13).

Yeni yurtlarına yerleşebilmek için Macarların daha önce burada yaşayanları yerlerinden çıkarmaları gerekiyordu. Orada daha önce oturanlar ise, Moravyalılar ile Tuna Bulgarlarıydı. Onlar yaşadıkları bölgeyi terkederek bugün yaşadıkları yerlere göçtüler. Öteki Slav komşuları, yani Sırplar ve Hırvadar zaten oradan uzaklaşmış bulunuyorlardı. Yani ta uzaktan başlayıp buraya kadar etki yapan zincirleme bir dalga gibi, Ural Dağları'ndan gelen Oğuzların Peçenekleri kovalaması, Peçeneklerin Macarları kovalaması, Macarların Bulgarları ve Moravyalıları yerlerinden etmesiyle modern çağın Orta Avrupa haritası da yavaş yavaş biçimlenmeye başlamış oldu. O güne kadar durmadan renk değişdren görünüm artık durulma yoluna girmekteydi.

10

Şimdi Rusların güç kazanması hikâyesine bıraktığımız yerden devam edebiliriz. Bıraktığımız yer, Kiev'in MS 862 yılı dolaylarında Rurik'in adamları tarafından kansız bir şekilde ele geçirilişiydi. Aynı tarih, Macarların da Peçenekler tarafından batıya doğru sürüldüğü sıralara rastlamaktadır. Bu durum, Hazarların batı kanadım bir savunma kalkamndan yoksun bırakmaktadır. Rusların Kiev'i nasıl böyle kolayca alabildiğinin bir açıklaması da burada gizli olabilir.

Ama Hazar askerî gücünün zayıflaması, Bizanslıları da tehlikeyle karşı karşıya gedrmiş oluyordu. Kiev'e

yerleşme tarihine yakın zamanlarda Rus gemileri, Dinyeper'den aşağı inmiş, Karadeniz'i geçmiş, Constantinopolis'e saldırmıştı. Bury bu olayı çok renkli bir biçimde anlatmaktadır:

MS 860 yılının Hayran ayında imparator (III. Michael) bütün kuvvetleriyle Sarasenlerin üstüne yürüyordu. Kendisini çok şaşırtan haber kulağına ulaştığı yaman Contantinopolis 'ten epey uyaklaşmış bulunmaktaydı. Gelen haberde imparatorun derhal ve son hıyla Constantinopolis'e dönmesi gerektiği belirtiliyor, Rus'un ikiyüy kadar gemiyle Euxine'i (Karadeniy) geçip Boğayiçi'ne girdiği, Boğay kıyılarındaki manastır ve köyleri yağmalayıp, Adalar'a çıktığı anlatılıyordu. Kent halkı apansty karşılarına çıkan bu tehlike karşısında çaresiylikten paniğe kapılmıştı. Genellikle kent yakınlarında bulunan askerler (Tagınata) o sıra imparatorla birlikte çok uyaklardaydı, donanma da limanda değildi. Çevre köyleri talan edip bitiren barbarlar, şimdi de kente saldırmaya haytrlanıyorlardı. Bu kriy sırasında... Bilge Patrik Photius duruma bir çare düşündü, kentlilerin, moralini yükseltme görevini üstlendi. Dünya kentlerinin kraliçesi olan bu imparatorluk başkentinin, böyle barbar bir topluluğun elinde oyuncak olamayacağını söyledi. Patrik, daha önce de çeşitli olaylarda başvurulmuş olan kilise büyüsüne yöneldiğinde, kentlilerin avunmaktan yiyade etkilendiğini söylemek yerinde olur. Meryem Ana'nın değerli elbisesi ortaya çıkarıldı ve kentin surları önünde dolaştırıldı. Elbisenin deniy sularına batırılmış olduğu, hemen bir fırtına çıkaracağı, söyleniyordu. Fırtına falan çıkmadı ama ay sonra Ruslar kendiliklerinden çekilmeye başladılar. Kent halkı arasında, bu kurtuluşu kutsal bakirenin gücüneyormayanlar herhalde oldukça ayınlıktaydı.[4]'

Burada, işe biraz tat kazandırmak için, İmparatorluk başkentini mahvolmaktan kurtaran Patrik Photius'un

Aziz Kiril'i Hristiyanlaştırma misyonuna gönderen "Hazar SurauY'dan başkası olmadığını eklemek yerinde olur. Rusların çekilmesine gelince, bunun nedeni o sıra çarçabuk geri dönen Yunan ordu ve donanması olsa gerek. Ama yine de, o acı bekleyiş günlerinde kent halkına güvenlerini kazandıranın Hazar Suratlı olduğu bir gerçektir

Toynbee de bu olay üzerine bir iki ilginç söz söylemiştir. Ona göre, "Belki de 860 yılında Ruslar, Constantinopolis'i almaya bir daha görülmeyecek derecede yaklaşmışlardı."[42] Ayrıca Toynbee, birçok Rus tarihçisinin öne sürdüğü görüşe kaülarak, Dinyeper ve Karadeniz yoluyla gelen bu kuzey saldırısının, Akdeniz ve Çanakkale yoluyla gelmekte olan bir Batı Viking saldırısıyla aym zamana denk düşünülmeye çalışıldığını savunmaktadır:

Vasiliev, Pasykievcy ve Vernadsky'ye göre, Marmara Deniyi'ne iki yandan giren bu filolar, yalnıyca aynı yamana rastlamakla kalmayıp, birbirleriyle ilişkilidir de. Bu uymanlar, soy konusu büyük stratejik planı yaratan beynin kimin beyni olduğu konusunda da tahmin yürütmektedir. Onlara göre, Novgorod'lu Kurik ile Jutland'lı Rurik aynı insandır.[4']

Bu durum, Hazarların ne tür bir düşmanla boy ölçüşmek zorunda kaldığı konusunda bize daha iyi bir açıklama verebiliyor. Zaten Bizanslılar da bunu anlamakta gecikmemiş, ara sıra, başka çare kalmayınca savaşarak, geri kalan zamanlarda iyi niyede Rusların elbet bir gün Hrisdyan olacaklarını sabırla bekleyerek, ikili politika gütmeye başlamışlardı. Hazarlara gelince, Bizans'ın gözünde onlar hâlâ önemli dost sayılıyorlardı, ama çıkacak ilk uygun (ya da uygunsuz) fırsatta onları satmak işten bile değildi.

11

Bundan sonra gelen iki yüzyıl boyunca Bizans-Rus ilişkileri silahlı çatışmalar ve dostluk antlaşmaları arasında dalgalandı durdu. Constantinopolis'in 860 yılında kuşatılması sonrasında 907, 941, 944, 969, 971 yıllarında savaşlar padadı, barış antlaşmaları da sırasıyla 838, 839, 861, 911, 945, 957 ve 971 yıllarında yapıldı. Bu yarı gizli antlaşmaların içinde neler yazılı olduğu konusunda bildiklerimiz pek azdır, ama bu kadarı bile oynananın pek karışık bir oyun olduğunu anlamaya yetmektedir. Constantinopolis'e yapılan saldırıdan birkaç yıl sonra, Rus'un elçiler göndererek vaftiz isteğini imparatora bildirdiğini, bize Patrik Photius (yine aynısı) anlatmaktadır. Bury'nin yorumuna göre: "Rus yerleşim yerlerinden kaçının ya da hangilerinin bu elçilik heyeti tarafından temsil edildiğini bilme olanağımız yoktur. Amaçları herhalde geçmiş saldırının izlerini silmek, belki de kentte kalan esirleri geri almaktı. Gerçi birtakım Rusların Hristiyan olmayı kabul ettiği kesindir, ama bu düşünüş pek verimli topraklar üstünde tohumlanmamış olmalı, çünkü bundan sonra yüzyıl boyunca bir daha Rusların Hristiyanlığıyla ilgili tek sözcük işitmiyoruz. Oysa 860-866 yılları arasında imzalanan andaşmanın doğurduğu sonuçlar çok daha değişikti."[44]

Bu sonuçları saymaya, Bizans donanmasına İskandinav askerler alınması olayını not ederek başlayalım. 902 yılında Bizans donanmasında tam yedi yüz İskandinav denizcisi bulunmaktaydı. Bir başka gelişme, ünlü Vareng (Varangian) alayının kurulmasıdır. Bu alay, seçilmiş Ruslardan ve başka kuzeyli paralı askerlerden kurulmuştu. Aralarında İngilizler bile vardı. 945 ve 972 ant-

taşmalarında Kiev'deki Rus Prensliği, Bizans İmparatoru'na istediği zaman asker verme yükümlülüğünü kabul ediyordu.[45] Constantine Porphyrogenitus'un zamanında, yani X. yy.'ın ortalarında, Boğaziçi'nde Rus gemileri görmek pek olağan bir durumdu. Bu gemiler artık kente saldırmak amacıyla değil, mallarını satmak amacıyla geliyorlardı. Ticaret oldukça dikkatli biçimde planlanmıştı ve silahlı çatışmaların baş gösterdiği zamanların dışında, iyi uygulanıyordu. Rus tarihçilerine göre 907 ve 911 tarihli antlaşmalarda Rus konukların Constandnopolis kendne yalnızca bir tek kapıdan ve en çok ellişer kişilik topluluklar hâlinde girebilecekleri, başlarında da subayların bulunacağı kararlaştırılmıştı. Kentte bulundukları süre içinde onlara istedikleri kadar tahıl verilecek, bundan başka, altı aylık gereksinimlerini karşılayacak malzemeler de aydan aya teslim edilecekd. Bu malzeme arasında ekmek, şarap, et, balık, meyve ve gerekirse banyo malzemeleri de olacaktı. Bütün alışverişlerin usulüne uygun ve düzenli biçimde yapılmasını sağlamak amacıyla, karaborsa mal satanlar bir elleri kesilerek cezalandırılacaktı. Bu arada Hristiyanlaştırma çabalan da ihmal edilmiyordu, çünkü güçlü Ruslarla barış içinde bir arada yaşamanın tek yolu, onları er ya da geç kendi dinlerinin nüfuzu altına almaktı.

Yine de işler kolay yürümüyordu. Rus tarihlerine göre Kiev Prensi Oleg 911 andaşmasını imzaladığı zaman, Bizans'ı bir arada yöneten İmparator Leo ile İmparator AIexander andaşmaya sadık kalacaklarına yemin edip haçı öpmüş, sonra Oleg'in de, aynı biçimde yemin etmesini istemişlerdi. Rusların kendi dinine göre, Oleg, silahı üstüne yemin etmiş, inandığı tanrı olan Perun'un ve sığır tanrısı olan Volos'un adını söylemiş, andaşma-

yı böyle bitirmişti.[46]

Yarım yüzyıl geçtikten birkaç savaş sonra Hristiyan Kilisesi'nin zaferi de gözle görülecek kadar yaklaşmışa benzemekteydi. 957 yıbnda Kiev Prensesi Olga (Prens Igor'un dul eşi) Constantinopolis'e yaptığı resmî ziyaret sırasında vaftiz edilmişti. (Yola çıkarken vaftiz edilmiş olduğu ortaya atılmışsa da, bu konu biraz tartışmalıdır.)

Olga'nın onuruna verilen şölenler, düzenlenen şenlikler, *De Caerimonüs'de* enine boyuna anlatılmamakta, yalnızca konuk kadının, örneğin taht odasında gösteriye çıkarılan kocaman mekanik oyuncaklara, bu arada korkunç gürültüler çıkaran içi saman dolu aslanlara nasıl tepki gösterdiği belirtilmektedir. (Bizans'ın bir başka seçkin konuğu olan Patrik Liutprand, ziyareti sırasında soğukkanlılığını korumayı başardığını, çünkü daha önceden taht odasında kendisini ne gibi sürprizlerin beklediği konusunda uyarıldığını söylemiştir.) Bu tür konuklar, Bizans'ın şölen ve şenlik görevlisi için oldukça büyük dert olsa gerek, (ama bu görevli Constandne'in kendisinden başka biri değildir), çünkü Olga, bir kadın hükümdar olmakla kalmayıp, yanındakileri de hep kadınlardan seçmiş bulunuyordu. Bu yüzden erkek diplomatlar ve danışmanlar seksen iki kişilik bir topluluk hâlindeki Rus delegasyonunun arkasında yürümek zorunda kalıyorlardı.[47]"

Şölenden hemen önce, Bizans-Rus ilişkilerinin ne derece nazik durumda olduğunu ortaya koyan küçük bir hadise yaşandı. Bizans sarayının kadınları salona girdiklerinde hemen imparator ailesinin önünde yere kapa-

' Dokuzu Olga'nın akrabası, yirmisi diplomat, kırk üçü ticari danışman, biri papaz, ikisi çevirmen, altısı diplomadann hizmetkarları, biri de Olga'nın özel çevirmeniydi.

nıp onları selamlayarak protokol gereğini yerine getirirler. Fakat Olga ayakta kalır, başını çok az, ama fark edilebilecek kadar eğerek selam verir. Onun bu davranışına karşı ağzının payı verilir ve Olga tıpkı Müslüman resmî konuklara yapıldığı gibi ayrı bir masaya oturtulur.[48]

Rus tarihleri bu resmî ziyared çok daha değişik, çok daha ince işlenmiş bir biçimde anlatırlar. Epey hassas bir konu olan vafdz konusu açıldığında Olga, Constanune'e eğer kendisini vafdz etmek istiyorsa, bu işi bizzat yapması gerektiğini söyler. Aksi takdirde vaftiz olmayı kabul etmeyeceğini belirtir, imparator razı olur ve Patrik'ten Olga'ya dinin gereklerini öğretmesini ister. Patrik, konuğa duaları, oruçları, sadaka vermeyi, bekaretin kutsallığını uzun uzun anlatır, Olga da başını öne eğip bütün bunları bir sünger gibi içer...

Vaftizden sonra İmparator, Olga'yı yanına çağırtıp ona karısı olmasını istediğini söyler. Ama Olga buna şöyle karşılık verir: "Beni kendiniz vaftiz ettikten, kızım diye çağırdıktan sonra, benimle nasıl evlenebilirsiniz? Hristiyanlar arasında böyle bir şey yasak ve günahtır. Bunu sizin de bilmeniz gerekir." O zaman imparatorun ona "Olga, sen benden daha baskın çıktın," dediği rivayet edilir.[49]

Olga Kiev'e dönünce Constantine ona bir mesaj gönderir: "Ben sana armağanlar verdiğim zaman, sen de bana yurdundan balmumu, esir, kürk göndereceğini, askeri yardım yollayacağım söylemiş, söz vermiştin," der. Olga elçilere cevap olarak, "Eğer imparator da Poçayna'da benim Boğaziçi'nde kaldığım kadar uzun süre kalırsa, o zaman istediğini yaparım," diyerek elçileri geri yollar.[50]

Bu Olga-Helga herhalde yaman bir İskandinav amazonu idi. Daha önce de belirtildiği gibi, kendisi Prens

Igor'un dul eşidir. Igor'un da, Rurik'in oğlu olduğu söylenmektedir. Rus tarihleri Igor'u açgözlü, budala, zalim bir yönetici olarak tanımlar. 941 yılında Bizans'a büyük bir donanmayla saldırmış, "Esir aldığı insanların kimini kesmiş, kimini hedefgibi asıp üstüne ok atmış, kiminin elini ayağını bağladıktan sonra kafasına demir çiviler çakmış, kutsal kiliselerin birçoğunu da ateşe vermiştir."[51] Sonunda Bizans donanmasının attığı Rum ateşi sayesinde uzaklaştırılabilmiştir. Gemilerine düşen yanar topları görünce, Ruslar kendilerini şaşkınlık içinde denize atmış, kurtulanlar yurtlarına dönüp orada Bizanslıların yıldırımları silah olarak kullandığını, bu yüzden Rusların orayı asla alamayacağını anlatmışlardır.* Bu olayı, birkaç yüllk barış sağlayan yeni bir antlaşma izler. Denizci bir ulus olan Ruslar, Rum ateşini görünce, Bizans'a saldıran öteki uluslardan daha fazla etkilenmişlerdir. Bu "yıldırım silahı" Hristiyan kilisesinin büyük reklam aracı olarak kullanılmıştır. Ama bununla birlikte, o tarihte Ruslar din değiştirmeye henüz hazır değildir.

945 yılında İgor, çok fazla vergi yüklediği bir Slav ulusu olan Derevlianlar tarafından öldürülünce, Olga dul kalmış ve Kiev tahtına konmuştur. Yönetimine önce Derevlianlardan öç alarak başlamış, kendisine gönderilen barış elçileri topluluğunu diri diri yaktırmış, bundan sonra gelen soylular delegasyonunu hamama kapatıp diri diri yaktırmış, daha sonra bir katliama girişmiş, en sonunda da, Derevlianların başkentini yakıp yıkarak yerle bir etmiştir. Olga'nın kana susamışlığı gerçekten, vaf-

Toynbee, Bizanslılar'ın bu ünlü silahına "napahn" adını yakışurmakta bir an bile duraksamamaktadır. Ateş topları, bilinmeyen bileşimde kimyasal bir maddedir. Belki de petrolde ıslatılmıştır. Suya değer değmez ateşlenmekte, suyla asla söndürülememektedir.

tizine kadar, dinmek bilmemişdr. Ama o günden sonra tarihler bu kadının değiştiğini, Hristiyan Rusya'nın öncüsü hâline geldiğini anlatmaktadır. Güneş doğmadan önce şafak sökmesi gibi. Geceleri mehtap gibi parlayan, inançsızlar arasında dolaştıkça taşlar arasındaki inci gibi ışık saçan biri olmuştur. Çok sonra, Ortodoks kilisesinin ilk Rus azizesi olarak ilân edilmiştir.

12

Olga'nın vaftizi ve Constantine'in sarayına yaptığı resmî ziyarede ilgili koparılan bütün patırtı bir yana, Bizans kilisesiyle Ruslar arasındaki fırtınalar bu olayla son bulmamıştır. Olga'nın oğlu Svyatoslav yeniden putperestliğe dönmüş, annesinin sözlerini hiç dinlememiştir. Derhal büyük bir ordu toplamış, "leopar gibi çevik adımlarla" peş peşe seferlere çıkmış[52] bu arada bir kez Hazarlarla, bir kez de Bizanslılarla savaşmıştır. Ancak 988 yılında Svyatoslav'ın oğlu Aziz Vladimir'in zamanında, Ruslar Ortadoks mezhebini sürekli olarak kabul etmişlerdir. Bu tarih Macarların, Polonyalıların ve İskandinavlar ile İzlandalıların da Katolik dinini kabul ettiği yıllara rasdamaktadır. Dünyayı parçalara ayıran farklı dinî yapılar yavaş yavaş biçimlenmeye başlamıştır. Bu arada Yahudi Hazarlar, yanlış yüzyılda yaşıyormuş gibi bir görünüme bürünmüşlerdir. Constantinopolis ile Kiev arasındaki güçlenen yakınlaşma, ara sıra dalgalanmalar göstermesi yanında, İtil'in önemini azaltmaya başlamıştır. Rus-Bizans ticaret yolları üzerinde, gelip geçen her mala yüzde on vergi uygulayan Hazarların varlığı, hem Bizans hazinesine, hem Rus tüccar-savaşçılarına ağır gelmeye başlamıştır.

Bizans'ın bu eski müttefiklerine karşı tavrının ne kadar değiştiğini ortaya koyan bir olay da, Chersonae'nin Ruslara teslim olmasıdır. Yüzyıllardan beri Bizanslılarla Hazarlar, bu önemli Kırım Limanı'nın kimin elinde kalması gerektiği konusunda bir türlü anlaşamıyor, bu yüzden ara sıra ciddi biçimde çatışıyorlardı. Oysa 987 yılında Vladimir bu kenti işgal ettiğinde, Bizanslılar itiraz bile etmediler. Çünkü Bury'nin de ifade ettiği gibi, "Artık büyük bir güç hâline gelmeye başlayan Rus Devleti'yle sürekli bir barış ve dostluk sağlayabilmek için bu fedakarlık fazla büyük bir kayıp sayılmazdı."[53]

Evet, belki Chersonae'nin gözden çıkarılması yerinde bir davranıştı, ama Hazar dostluğunun feda edilmesi, uzun vadede pek isabetsiz bir karar oldu.

YIKILIŞ

1

IX. ve X. yy.'lardaki Rus-Bizans ilişkilerini tartışırken iki kaynaktan bol bol bilgi verme olanağına sahip bulunmaktaydım. Bunlardan biri Constandne'in *De Administrado'su,* ikincisi de ilk Rus tarihidir. Ama konu aynı dönemdeki Rus-Hazar ilişkilerine gelince ne yazık ki elde böyle kaynaklar bulunmamaktadır. İdi arşivlerinin, eğer gerçekten vardıysa, artık yerlerinde yeller esmektedir. Hazar İmparatorluğu'nun son yüzyıllık tarihi için yine Arap tarih ve coğrafyacılarının kopuk, dolaylı ve parça parça anlatımlanna başvurmak zorundayız demektir.

Sözü geçen dönem, 862 yılında Rusların Kiev'i ele geçirmesinden 965 yılında İtil'in Svyatoslav tarafından yıkılmasına kadar olan süredir. Kiev'in yitirilmesinden sonra Macarların bugünkü Macaristan topraklarına doğru çekilmesiyle, Hazar İmparatorluğu'nun batı yörelerindeki (Kırım dolayları dışında) denetiminin Kağan'ın elinden çıkmış olduğunu biliyoruz. Böylece Kiev Prensi de bundan böyle rahatlıkla Dinyeper kıyılarındaki Slav kabilelerine "Hazarlara beş kuruş bile vermeyin!" diye feryat etme olanağına kavuşmuş bulunuyordu.[1]

Hazarlar belki de batı bölgelerindeki egemenliklerini yitirmeye razıydılar. Ama öte yandan, doğu sınırlarında da gittikçe artan bir Rus baskısı vardı. Volga yoluyla

Hazar Denizi'ne inen Ruslar, doğu sınırlarına ulaşmıştı. Hazar Denizi'nin güney kıyılarında bulunan Azerbaycan, Jilan, Şirvan, Tabaristan, Gürcistan gibi topraklar Viking filoları için gerek yağma, gerek Müslüman halifenin de içinde bulunduğu bir dcaret merkezi olma açısından epeyce çekici hedeflerdi. Ama Hazar Denizi'ne inebilmek için geçmek zorunda oldukları İdi Yolu ve Volga Deltası, Hazar denetimindeydi; Kiev'in Hazarlar elinde olduğu sıralarda, Karadeniz çıkışını onların denetlemesi gibi. Üstelik bu "denedm" sözcüğünün anlamı da, her geminin geçişi için Rusların izin almak zorunda kalması ve yüzde on vergiyi ödemesi demekti ki, bu durum hem onurlarına, hem keselerine ağır gelen bir darbe sayılmaya başlamıştı.

Bu dönemde "idare-i maslahat" polidkası güdüldü. Ruslar gümrüğü ödeyerek Hazar Denizi'ne çıktılar ve o kıyılarda yaşayanlarla dcaret yaptılar. Ama bu dcaret, daha önce de gördüğümüz gibi, kolaylıkla bir yağma hâline gelebiliyordu. 864-884 yılları arasında bir ara Rus filolarından biri Tabaristan'daki Abaskun'a saldırdı ve yenildi. 910 yılında oraya geri dönerek kend yakıp yıktılar, çevreyi yağmaladılar, birçok Müslümanı da esir ederek sattılar. Bu durum Hazarları pek utandırmış olmalı, çünkü o sırada Halife'yle dostça ilişkilerini sürdürmekteydiler. Öte yandan, ordularında paralı Müslüman askerlerinin varlığını da biliyoruz. Üç yıl sonra, yani 913 yılında işler kızıştı ve silahlı çatışmaya dönüştü. Bunun sonunda pek çok kan döküldüğü bilinmektedir.

1. Bölüm, III. Kısım/3'te sözü edilen bu büyük olay bize Masudi tarafından ayrıntılı bir biçimde tarif edilmektedir. Rus tarihi ise, bu konuda sessiz kalır. Masudi'ye göre, Hicri 300 yılında (MS 912-913) her birinde

100 kişi bulunan 500 Rus gemisi Hazar topraklarına yaklaşmaktaydı:

Rus gemileri Hararların boğaya koyduğu nöbetçilerin önüne gelince... Hayar Kağanı'na mektup gönderdiler ve nehirden geçip Hayarların deniyinegirmek için ondan iyin istediler... Buna karşılık kıyılarda yaşayanlardan elde edecekleri kayancın yarısını ona vereceklerini belirttiler. Kağan iyin verince, nehre girerek İtil'den geçtiler ve nehrin Hayar Deniyi'yle birleştiği yere geldiler. Burada körfey çok genişliyor, derinleşiyordu. Rus gemileri yayıldı.]Han'a, Gürcistan'a, Tabaristan'a Abaskun'a ve Bakü'ye ayrı ayrı gruplar saldırdı... Ruslar çok kan döktüler, kadınları ve çocukları öldürdüler, malları yağmaladılar ve her şeyi yaktılar.. .[2]"

Bu olaylar sırasında Rusların kıyıya üç gün uzaklıkta olan Ardabil kentini bile yağmalamış olmaları ilginçtir. Bölge halkı ilk şaşkınlığın etkisinden kurtulunca silaha sarılmış, Ruslar da hemen klasik stratejilerini uygulayarak oradan uzaklaşmış, Bakü dolaylarındaki adalara çekilmişlerdir. Yerliler küçük teknelerle onları tedirgin etmeye çalışınca;

Rus, bu key onlara saldırdı, binlerce Müslüman öldürüldü ya da boğuldu. Rus bu deniyde aylarca kaldı... Yeterli ganimeti topladıkları yaman ya da bu işten bıktıklarında Hayar Nehri'nin ağyına doğru yola çıktılar, Hayar Kağanına haber göndererek, daha önce varılmış anlaşmaya göre elde ettiklerinin yarısını ona yolladılar... Arsiyaltlar (Hayar ordusundaki Müslüman paralı askerler) ve Hayarya'dayaşayan öteki Müslümanlar Rus'un yaptıklarını öğrenince, Hayar Kağanına, "Bırak bunların ağytnın payını biy verelim," diye yakardılar. "Onlar Müslümanların, biyim din kardeşlerimiyin topraklarını yağmaladılar, kan döküp kadın ve çocukları esir ettiler," dediler. Kağan onların bu

isteğine karşı duramadı. Kuşlara haber gönderip, Müslümanların onlarla savaşmakta kararlı olduklarını bildirdi.

Hayar Müslümanları toplanıp Kuşları aramaya koyuldu. O sıra Kuşlar, nehrin aşağı bölgelerine doğru inmekteydi. (îtil'den Volga ağyına doğru.) iki ordu birbirini görünce Kuşlar gemilerden inip savaş düyenlerine geçtiler, Müslümanlarla dövüşmeye hasırlandılar. Müslümanların arasında İtil'deyaşayan bayı Hristiyan lar da vardı. Buyüyden sayılan 15.000 'i buluyordu. Atlan ve malyemeleri de vardı. Savaş üç gün sürdü. Tann Müslümanlarayardım etti. Kuşlar kılıçtan geçirildi. Kimi öldü, kimi de boğuldu. Hayar Nehri üstünde Müslümanlann öldürdüğü Kus cesetlerinin sayısı 30.000 kadardı...[2h] *Beş bin Rus kurtulmuştu, ama bunlar da, Burtalar ve Bulgarlar tarafından öldürüldüler.*

Rusların 912-913 yıllarında Hazar Denizi'ne yaptığı saldırıyı Masudi bize işte böyle anlatmaktadır. Tabiî bu anlatım taraflıdır. Hazar Kağanı bu hikâyede ikiyüzlü bir kalleş gibi görünmektedir. Önce Rus yağmacılarının işbirlikçisi olmakta, sonra Ruslara yapılacak bir saldırıya izin vermekte ve aym zamanda emri altındaki Müslümanların kuracağı tuzağa karşı Rusları uyarmaktadır. Masudi bize Bulgarların bile Müslüman olduğunu söylemektedir. Oysa Bulgarları on yıl sonra ziyaret eden İbn Fadlan'dan bu halkın henüz din değiştirmekten pek uzak olduğunu öğreniyoruz. Ama ne kadar dinî yandaşlık etkisinde olursa olsun, Masudi Hazar yöneticilerinin ne gibi güç durumlarla karşı karşıya geldiğiyle ilgili bir görüş verebilmektedir. Belki Hazarlar, Hazar Denizi kıyılarında yaşayan insanların uğradıkları zararlara fazla üzülmemiş olabilirler. Ne de olsa, yaşadıkları çağ duygusal bir çağ değildir. Ama ya Rus, Kiev'i ve Dinyeper'i ele geçirdikten sonra Volga'da da ayağına yer bulursa? Ay-

rica, Hazar kıyılarına yapılacak ikinci bir saldırı Halife'yi de öfkelendirebilirdi. Halife belki öfkesini çok uzaklarda olan Ruslara değil, yanı başında olan masum, yani, oldukça masum Hazarlara yöneltecekti.

Halife'yle ilişkiler barış içindeydi. Ama yine de hassas ilişkilerdi. Bunu, İbn Fadlan'ın anlattıklarından da anlıyoruz. Masudi'nin söz ettiği Rus baskını 912-913'te gerçekleşmiştir. İbn Fadlan'ın Bulgarları ziyareü ise 921-922 tarihine rasdamaktadır. O, bu olayı şöyle anlatır:[1]

Bu kentin (İtil) Müslümanlarının cuma günleri dua ettikleri büyük bir camileri var. Eskiden bu camiin yüksek bir minaresi ve birkaç müeypjni bulunuyormuş. Hicri 310 (MS 922) yılında Hayar Kağanı'na, Der al-Rabunuj'daki (Müslüman topraklarında, yeri iyice bilinemeyen bir kent) bir sinagogu Müslümanların yıktığı söylenince o da minarenin yıkılması ve müeyyinlerin öldürülmesi için emir vermiş. Ve demiş ki, "Eğer İslam topraklarında bir tek sinagogu bile ayakta bırakmayacaklarından korkmasam, camiyi deyıktırırdım."

Bu olay, stratejik bir uzak görüşlülüğün varlığını, misillemelerin durumu daha da kötüye götürmesinden çekinildiğini gösteren iyi bir örnektir. Ayrıca bu olay, Hazar yöneticilerinin dünyanın başka yörelerinde yaşayan Yahudilerin kaderi konusunda da sorumluluk duyduklarını göstermektedir.

2

Masudi, 912—913 Rus Baskını'nın hikâyesine şu sözlerle son vermektedir: "O yıldan sonra Rus bir daha bu yörelerde buna benzer bir eyleme girişmemiştir." Ne rasdantıdır ki, Masudi'nin bu satırları yazdığı 943 yılı,

Rusların daha büyük bir donanmayla Hazar Denizi'ne ikinci kez geldiği yıl olmuştur. Ama, tabiî, Masudi bunun böyle olacağını bilemezdi. 913 faciasından sonra otuz yıl boyunca Ruslar bu bölgeye sokulmamışlardı. Anlaşılan artık kendilerini bir deneme daha yapabilecek kadar güçlü görüyorlardı. İgor'un Bizans'a yaptığı saldırıyla bu girişimin, arada bir iki yıllık bir fark olsa bile, aşağı yukarı aynı zamana rastlaması ilginçtir.

Bu ikinci saldırı sırasında Ruslar, Hazar Denizi'nde kendilerine bir üs kazanmayı başardılar. Bardha kentini alıp bir yıl **boyunca** ellerinde tuttular. Sonunda Ruslar arasında salgın hastalık çıktı, Azerbaycanlılar da geri kalanları kaçırmayı başardılar. Arap kaynakları, yağma edilen mallarda Hazarların payı olduğundan söz etmemektedir. Savaşlarda da, Hazarların katkısı bulunduğunu ifade etmezler. Ama Joseph söyler. Hasdai'ye yazdığı mektupta şöyle der: "Nehrin ağzını tutuyor, gemileriyle Arap topraklarını yağma etmeye gelen Rus'u aşağıya bırakmıyorum... Onlarla zorlu savaşlar yapıyorum."

Bu olayda Hazar ordusu savaşa katıldı mı, yoksa katılmadı mı bilemeyiz, ama birkaç yıl sonra Ruslara artık 1 lazar Denizi'ne inme izni vermemeyi kararlaştırdıklarını, 943'den idbaren de, Rusların Hazar Denizi'nde olay çıkardığını bir daha duymadığımızı belirtmek yerinde olur.

Bu âni karar, belki de Hazarların içinde yaşayan Müs-

' Aynı mektubun uzun versiyonunda (Bkz. III. Ek), kopya eden kişi tarafından eklenmiş başka bir cümle vardır: "Onlara bir saat izin verseydim, Bağdat'a kadar bütün ülkeyi yakıp yıkarlardı..." Ruslar Hazar'da bir saat değil, bir yıl kaldıklarından, bu oldukça boş bir övünme gibi görünüyor. Gerçi bunun geçmişe değil, geleceğe gönderme yaptığını kabul edersek, bunun pek de 'boş' olduğu söylenemez.

lümanların etkisiyle alınmıştı ve Hazarları Ruslarla zorlu savaşlara sürükleyen nedenlerden biri olmuştu. Ama bu konuya değinen tek kaynak Joseph'İn yazdığı mektuptur. Bu çatışmalar zorlu savaştan çok, küçük çatışmalar niteliğinde de olabilir. İçlerinden yalnız 965 olayı Rus tarihlerine geçmiştir. Bu da, Hazar İmparatorluğu'nun parçalanmasına yol açan olaydır.

3

Bu savaşta Rusların önderi, İgor ile Olga'nın oğlu olan Kiev Prensi Svyatoslav'dı. Daha önce Svyatoslav'ın "adımım leopar gibi hafif atüğını görmüş, "birçok savaş yaptığım" okumuştuk. Gerçekte, tüm yaşamı savaşlarla geçmişti denilebilir. Annesinin sürekli yakınmalarının yanında, vaftiz olmayı kabul etmemiş, çünkü bunun "kendisini adamlannın gözünde gülünç düşüreceğine" inanmıştı. Rus tarihi bize onunla ilgili başka şeyler de söylemektedir. Örneğin sefere çıktığında yanına ne araba ne de eşya alır. Yiyeceği ed asla haşlamaz. Av ya da sığır ednden ince dilimler keser, kömür ateşi üzerine tutarak kızartüktan sonra yer. Çadırı da yoktur. Atın eyerini altına serip öylece uyur. Yanındaki adamlar da öyle yaparlar.[4] Düşmana saldırılarını baskın biçiminde yapmaktan hoşlanmaz, önceden haber gönderip "Üstünüze geliyorum," diye onları uyardıktan sonra saldırır.

Hazarlarla olan savaşa bu tarih kitabında pek kısa yer ayrılmıştır:

Svyatoslav, Oka'ja ve Volga'ja gitti. Vyatiçi'lerle (bugünkü Moskova'nın yerinde yaşayan bir Slav kabilesi) karşılaşınca, onlara "Kime vergi veriyorsunuz?" diye sordu. Hararlara her

saban payı için bir güm üç verdiklerini söylediler. Hararlar bu olup bitenleri duyunca, başlarında prensleri olan Kağan'la birlikte Svyatoslav'ı bulmaya çıktılar. Ordular karşı karşıya geldi. Savaşta Svyatoslav, Hararları yendi ve onların kenti Biela Vieyba'yı aldı.[4]"

Biela Viezha, Beyaz Şato anlamına gelmektedir ve Sarkel'in Slavcası olmaktadır. Yani söz konusu kent, Hazarların Don Nehri üzerindeki ünlü kalesidir. Ama burada dikkati çeken bir nokta, Rus tarihlerinde başkent İtil'in yıkılışıyla ilgili tek satırın bile bulanmayışıdır. Bu konuya daha sonra yeniden değineceğiz.

Kaynak, bundan sonra Svyatoslav'ın Yasianları ve Karugianları (Osetyanlar ve Çerkezler) da ortadan kaldırdığını, Tuna Bulgarlarını yendiğini, ama Bizans'a yenildiğini, sonra Kiev'e dönerken yolda Peçeneklerden oluşmuş bir grup tarafından öldürüldüğünü anlatmaktadır. "Başını kestiler, kafatasını fincan yapıp altınla kaplayarak içinden içki içtiler."[5]

Bazı tarihçiler, Svyatoslav'ın zaferini Hazarya'nın sonu olarak değerlendirmektedir. Oysa az sonra göreceğimiz gibi, bu görüş doğru olamaz. Sarkel'in 965 yılında yok edilmesi gerçi Hazar imparatorluğu'nun sonu olmuştur, ama Hazar Devled'nin sonunu gedrmiş değildir. Tıpkı 1918 tarihinin Avusturya İmparatorluğu'nun sonu oluşu, ama Avusturya ulusunun sonu olmayışı gibi. Çok dağınık yaşayan Slav kabilelerinin denedmi artık Hazarların elinden çıkmış bulunuyordu. Yine de Kafkaslar, Don ve Volga arasındaki esas Hazarya, yerli yerindeydi. Hazar Denizi'ne iniş yolu Ruslar için yine kapalıydı. Bu yolu zorladıklarına ilişkin bir kayıt da yoktur. Toynbee'nin üstüne basa basa yinelediği gibi, "Ruslar, Hazar Bozkır İmparatorluğu'nu

yıkmayı başardılar, ama gerçek anlamda ele geçirdikleri tek yer Taman Yarımadası'ndaki (Kırım'ın karşısı) Tmutorakan'dı ki, bu kazanç pek önemsiz sayılır. Mukoviderin Volga Nehri'ni Ruslar adına gerçek anlamda ele geçirmesi ve bu nehrin Hazar Denizi'ne açılan ağzının denetimini kazanmaları ancak XVI. yy.'ın sonlarında olmuştur."[6]

4

Svyatoslav'ın ölümünden sonra oğulları arasında taht kavgası başladı ve sonunda en büyük oğul olan Vladimir hepsini yenip tahta çıkmayı başardı. O da önceleri, babası gibi putperestd, daha sonra büyükannesi Olga gibi günahlarından pişmanlık duyarak vaftiz olmayı kabul etd ve yine onun gibi aziz ilân edildi. Yine de Aziz Vladimir'in, gençliğinde Aziz Augusdne gibi düşündüğünü kabul etmek gerekir: "Tanrım beni günahsız yap... Ama hemen değil." Rus tarihi bu konuda hayli sert bir tutum takınıyor:

Vladimir'in kadınlara karşı şehvet duyguları çok güçlüydü. Vişgorod'da üçyüy Belgorod'da üçyüy Berestovo 'da da iki yüy metresi vardı. Günahlarının sonu gelmiyor, evli kadınları bile baştan çıkarıp, genç kızlara düşkünlük gösteriyordu. Çünkü, o da Hazreti Süleyman gibiydi. Hazpeti Süleyman'ın da yedi yüz kamı ve üç yüz metresi olduğu söylenir. Akıllıydı, ama sonu kötü geldi. Oysa Vladimir, önceleri gözü kamaşmış gibi davranmakla birlikte, sonradan kendini kurtarmayı bildi. Tanrı büyüktür, gücünün ve aklının sonu yoktur.[7]

Olga'nın 947 yılındaki vafdzi, Rusların genel havasını pek değişdrememişd, hattâ kendi oğlunu bile etkileyememişd. Oysa Vladimir'in 989 yılında vafdz olma-

sı, dünya tarihi üzerinde azımsanmayacak izler bırakan bir olaydı.

Vaftizin önü sıra birtakım diplomatik manevralar ve teolojik tartışmalar gelip geçti. Bu tartışmalar, dört dinin temsilcileri arasında yapılan tartışmalardı ve bir bakıma, Hazarların Yahudi dinini kabulünden önce yer alan görüşmelere benziyordu. Rus tarihinde bu olayları anlatan satırlar, akla Kral Bulan'ın güttüğü mantığı getirmektedir, ama sonuç biraz daha değişik gelişir.

Bu kez yarışmaya üç değil dört aday katılmaktadır. Çünkü Latin Kilisesi'yle Bizans Kilisesi'nin ayrılığı artık daha da belirginleşmiştir. (Bu ayrım XI. yy.'da resmîleşmiştir, ama X. yy.'da bu olaylar gelişirken de yeterince bellidir.)

Rus tarihi, Vladimir'in din değiştirmesini anlatmadan önce, Volga Bulgarlarına karşı kazandığı zaferden söz eder. Bunun ardından bir dostluk antlaşması gelir. Bulgarlar, "dostluğumuz taşlar yüzünceye, samanlar baüncaya kadar sürsün," derler. Vladimir bundan sonra Kiev'e döner, Bulgarlar da peşinden onu Müslüman yapmak amacıyla bir heyet gönderirler. Bu kişiler ona cennetin güzelliğini, orada nasıl her erkeğe yetmiş güzel kadın verileceğini anlatırlar. Vladimir bu sözleri çok hoşlanarak dinler, ama söz domuz yememeye, şarap içmemeye gelince daha fazlasını dinlemek bile istemez. "İçmek Rusların zevkidir. O zevk olmadan yaşayamayız," der.[8]

Bundan sonra Katolik Germen bir grup gelir. Bunlar Latinlerin inandığı dini temsil etmektedirler. İnançlarını anlatırken, insanın kuvvetine göre perhiz yapması gereğine geldiklerinde, Vladimir şöyle cevap verir: "Artık gidebilirsiniz... Atalarımız böyle bir ilkeyi hiç kabul etmemiştir."[9]

Üçüncüsü Hazar Yahudilerinin heyetidir. En büyük başarısızlığı bunlar tadar. Vladimir onlara, neden Kudüs'ü kendilerinin yönetmediğini sorar. Onlar da, "Tanrı atalarımıza kızmıştı ve günahlarımıza karşılık bizleri Hrisdyanların arasına serpiştirdi," diye karşılık verirler. O zaman prens, "Siz tanrının eliyle dağıtılmışken, nasıl başkalarına inancınızı öğretmeyi umabiliyorsunuz? Bizim de aynı kadere boyun eğmemizi mi bekliyorsunuz?" der.[10]

Dördüncü ve son heyet, Bizanslılar tarafından gönderilendir. Sözlerine Müslümanları kötüleyerek başlarlar. Onların herkesten fazla lanetlenmiş olduklarım, tanrının ateş yağdırdığı Sodom* ve Gomora'nın halkı kadar günahkar olduklarını söylerler... Çünkü dışkılarını ıslatıp, ağızlarına su alıp, sakallarını onunla sıvazlamaktadırlar. Vladimir bunu duyunca yere tükürüp "Bu çok kötü bir şey!" diye bağırır.

Bizanslı bundan sonra Yahudileri, tanrıyı çarmıha germekle suçlar; Katolikleri ise dini değiştirmeye çalışmak gibi çok daha hafif bir suçla lekeler. Bu girişlerden sonra İncil'in eski ve yeni kitabını uzun uzadıya anlatmaya koyulur, ta en başından, dünyanın yaratılışından başlayıp sonuna kadar anlatır. Ama o sözünün sonuna vardığında Vladimir ancak yarı yarıya ikna olmuş durumdadır... Vaftiz olması için ısrar edince, o, "Biraz daha beklemek istiyorum" der. Bundan sonra kendi adamlarından iyi ve akıllı on kişiyi seçerek, çeşitli ülkelerdeki inançları incelemek üzere yola çıkarır. Zamanı gelin-

' Erkekler arasında cinsel ilişki kurulduğu için tanrı tarafından cezalandırdığına inanılan Ürdün kenü... Tevrat'a göre (Tekvin, XIX, 23) aynı nedenden ötürü Gomara kentiyle birlikte bir volkanla yerle bir edilmiş. (Ed. n.)

ce bu heyet, ona "Bizans ibadetinin öteki ülkelerdeki ibadetten çok daha güzel olduğunu, onları seyrederken kendilerinin dünyada mı yoksa cennete mi bulunduğunu bilmediklerini" söylerler.

Vladimir hâlâ kararsızdır. Rus tarihi anlatmayı sürdürür:

"Aradan bir yıl geçdkten sonra, 988 yılında Vladimir, ordusunun başına geçip, bir Bizans kend olan Chersonae'ye doğru ilerler..."[11] (Bu önemli Kırım Limanı'nın sahipliği konusunda Hazarlarla Bizanslıların yıllardan beri bir türlü anlaşamadığını zaten bilmekteyiz.) Cesur Chersonaeliler teslim olmaya yanaşmazlar. Vladimir'in askerleri kendn surlarına doğru dehlizler kazar, ama Chersonaeliler de surun altında bir tünel kazıp çıkan toprağı çalarak kentin içine taşır, oraya yığarlar. O sırada bir hain, Rus kampına bir okla, okun ucuna bağlı bir mesaj gönderir. Bu mesajda şunlar yazılıdır:

"Gerinizde, doğuya doğru kaynaklar göreceksiniz. Oradan borularla su gelir. Kazıp boruları kesin." Vladimir bu haberi alınca gözlerini gökyüzüne kaldırıp, eğer umutları doğru çıkarsa vaftiz olacağını söyler.[12]

Kendn suyunu kesmeyi başarır, bunun üzerine de, Chersonae teslim olur. O zaman Vladimir adağım unutarak Bizans'ı bir arada yönetmekte olan Basil ve Constandne adlı imparatorlara mesaj gönderir ve onlara, "Ünlü kendnizi ele geçirdim. Bir de bekar kız kardeşiniz olduğunu duydum. Eğer onu bana eş olarak vermezseniz, sizin kendnize de Chersonae'ye yaptığımı yaparım," der.

imparatorlar cevap olarak, "Vafdz olursan kardeşimizi sana eş olarak veririz. O zaman, tanrının krallığı içinde sen de hak sahibi olursun ve din kardeşi olu-

ruz," derler.

Ve sonuç da öyle olur. Vladimir bunca serüvenden sonra vaftiz olmayı kabul eder ve Bizans Prensesi Anna ile evlenir. Birkaç yıl sonra Bizans Ortodoks mezhebi yalnızca yöneticilerin değil, tüm Rus halkının resmî dini hâline gelir ve 1037'den bu yana Rus Kilisesi Constantinopolis'teki Patrik tarafından yönetilir.

5

Bu olay Bizans diplomasisinin kazandığı ani ve büyük zaferi simgelemektedir. Vernadsky, "tarih okumayı böylesine ilginç kılan o inanılmaz rastlantılardan biri" demektedir. "Rus prenslerinin Ortodoksluk yerine öteki iki dinden (Yahudilik ya da Müslümanlık) birini seçmesi hâlinde olaylann nasıl gelişeceğini düşünmek çok ilginçtir." Herhalde öteki dinlerden birinin seçilmesi Rusya'nın gelecekteki kültürel ve siyasî gelişmesini çok büyük ölçüde etkilerdi. İslâmiyet'in kabulü Rusya'yı Arap kültürünün, yani Asya-Mısır kültürünün çemberi içine alırdı. Germenlerin önerdiği Katolikliğin kabulü ise, Rusya'yı Larin-Avrupa kültürü içine katardı. Yahudi dini ile Ortodoksluk arasında bir din seçmekle Ruslar, hem Avrupa'da hem de Asya'da bir kültürel özgürlük kazanmış olacaklardı.[13]

Ama Rusların özgürlük kadar, belki ondan daha çok, yeni müttefiklere gereksinimleri vardı. Doğu Roma İmparatorluğu bütün çürümüşlüğünün yanında, yine de parçalanmakta olan Hazar İmparatorluğu'na oranla hem güç, hem kültür, hem de dcaret bakımından daha üstün bir dost durumundaydı. Bu kararın elde edilmesinde Bizans devlet adamlannın diplomadk yetenekleri-

nin, yüz yılı aşkın bir süredir bu konuda ddzce direnmelerinin payı da büyüktür. Rus tarihinin bize Validimir'in vafdz olmaya nasıl karar verdiğini böyle saf bir biçimde, üstünkörü anlatması, karardan önce kesinlikle yer almış olması gereken diplomadk manevralarla ilgili bilgi edinmemizi olanaksız kılmıştır. Herhalde Chersonae, bu karar için Bizans'ın ödediği bedellerden biridir. Prenses Anna'nın gelin olarak verilmesi gibi... Ama yine de bu kararın yarattığı sonuçlar arasında en önemlisi, Ruslara karşı geçerli olan Bizans-Hazar ittifakının sona erip, yerini Bizans-Rus ittifakına bırakmasıdır. Bu yeni ittifak, kuşkusuz, Hazarlara karşıdır. Birkaç yıl sonra, 1016'da Bizans-Rus birleşik orduları Hazarya'yı işgal etmiş, Kağanı yenmiş ve ülkeyi yönetimleri altına almıştır (Bkz. 1. Bölüm, IV. Kısım/8).

Yine de Hazarlara karşı soğukluğun, daha önce gördüğümüz gibi, Constantine Porphyrogenitus zamanından beri var olduğunu bilmekteyiz. Bu tarih, Vladimir'in vaftizinden elli yıl öncesine rastlar. Constantine'in "Hazarlarla kimler, nasıl savaşabilir?" başlıklı düşüncelerini daha önce (11/7) okumuştuk. O satırları aşağıdaki ifadeler izlemektedir:

Eğer Alania'nın yöneticisi Hararlarla barış istemez de Roma Imparatoru'nun dostluğunu daha değerli bulursa ve Hararlar imparatorla dost kalmak istememene, Alanların Hararlara büyük yararı dokunabilir. Yollarına tuyaklar kurabilir, onları Sarkel'e giderlerken, "dokur bölgeye giderlerken ya da Chersonae'ye giderlerken vurabilirler... Kara Bulgarlar (Volga Bulgarları) da Hararlarla savaşabilecek durumdadır.[14]

Toynbee yukarıdaki bölümü kendi metni içine aldıktan sonra bize şu dokunaklı sözleri söylemektedir:

Eğer Constantine Porphyrogenitus'un Doğu Koma İmparatorluğu dışişlerini nasıl yönettiğine dair yaydığı bu el kitabı, Hayar Kağanı'nın ya da yardımcılarının eline geçseydi, herhalde bundan çok alınırlardı. O günlerde Hayarya'nın dünyanın en barışsever ülkelerinden biri olduğunu, daha önce savaşp bir kavim olmuşlarsa bile, silahlarını hiçbir yaman Doğu Koma İmparatorluğu üyerine çevirmediklerini söylerlerdi. Gerçekte de, bu iki büyük devlet hiçbir yaman birbiriyle ciddi biçimde savaşa girmemiş, tersine, Hayarlar sık sık Doğu Koma İmparatorluğu 'nun düşmanlarıyla, o İmparatorluğun yararına savaşmak yorunda kalmışlardır. Doğu Koma İmparatorluğu, Pers Sasani imparatoru 'nun saldırılarına ve Müslüman Araplara karşı durabilmiş olmasını da Hayarlar a borçludur... Arapların bundan sonraki saldırıları da Kafkaslarda Hayarlar tarafından yenilgiye uğratıldığı için yararsıy hâle gelmiştir. Biyans ile Hayarların dostluğu, iki hanedan evliliğiyle de simgelenmiştir. O hâlde, Constantine 'in Hayarlar üyerine komşularını saldırtmaktan ne gibi bir çıkarı olabilir?'

Toynbee'nin bu karşılıksız kalmaya mahkum sorusuna karşı ancak bir tek şey söylenebilir: O da bu devletin *Realpolitik* uygulama eğilimidir. Çünkü yaşadıkları çağ, duygusal bir çağ değildir. Bizim çağımız da duygusal değildir.

6

Ama her şey bir yana, bu politikanın dar görüşlü bir politika olduğu kanıtlanmıştır.

Bir kez daha Bury'nin satırlarına göz atalım:

İmparatorluğun güttüğü siyasetin ilk ilkesi, Hayarlarla olan barışın sürdürülmesidir. Bunun nedeni, Hayar topraklarının coğrafî yeridir. Hayarlar Dinyeper ile Kafkaslar arasındaki

alanda yaşamaktadır. VII. yy.'da Heraclius'un Perslere karşı Hararlardan yardım istemesiyle başlayarak, X.yy. 'da İtil'in gücünün eksilişine kadar, imparatorların politikası her yaman bu olmuştur. Kağanın, barbar komşularını denetim altında tutması imparatorun yararınadır. [6]

Bu "denetim", artık Hazar Kağanının elinden çıkıp, Rus Kağanının, yani Kiev Prensinin eline geçmektedir. Ama her nasılsa, bu yeni kurgu iyi işlemez. Hazarlar bozkırlarda yaşayan bir Türk kabilesidir. Dalga dalga kopup gelen Türk ve Arap işgalcileriyle başa çıkabilecek kişilerdir. Bulgarları, Burtalan, Peçenekleri, Oğuzları ve başkalarını boyundurukları altına almayı bilmişlerdir. Ruslar ve onların egemenliğinde bulunan Slav kabileler ise, bozkırların göçebe savaşçılarıyla ve onların gerilla taktikleriyle başa çıkabilecek yetenekte değildir.* Sürekli, göçebe baskısıyla yaşamak zorunda kalan Rusların kuvvet merkezi zamanla güney steplerinden kuzey ormanlarına doğru kaymış, Galiçya, Novgorod ve Moskova'ya doğru uzaklaşmaya başlamıştır. Bizanslılar başlangıçta bu politikayı tercih ederken İtil'den boşalan yeri Kiev'in dolduracağını varsaymışlardır. Bu durumda ticaret merkezi olarak kalacak olan Doğu Roma İmparatorluğu, yeni bir paravanaya sahip olacaktır. Oysa Kiev, çok kısa süre içinde, hızla gerilemeye başlamıştır. Bu olay, Rus tarihinde "1. Bölüm"ün sonu niteliğindedir. Bunu, büyük bir boşluk, bir sürü prensliğin birbiriyle sonu gelmez savaşlara girmesi izler.

Doğan kuvvet boşluğuna yeni yeni göçebe dalgaları doluşmaya başlar. Daha doğrusu, eskiden tanıdığı-

' Zamanın en ünlü kahramanlık destanında Ruslar'ın Oğuzlar'a karşı yaptığı bir savaş anlatılmaktadır.

mız Oğuzların yeni bir kolu çıkagelmiştir. Bu Oğuzlar İbn Fadlan'ın ziyaret etmek zorunda kaldığı göçebe kavimler arasında en çok nefret çekenlerdir. Yeni gelenlere Rus tarihleri "Polovtsiler" derken; Bizanslılar onları "Kuman", Türkler ise "Kıpçak" diye adlandırmaktadır. Bu insanlar, XIII. yy.'a dek Macaristan'a kadar uzanan toprakları yönetmiş, ancak o zamanki Moğol isülası sonucu ellerinden kaçırmışlardır." Bizanslılarla da birçok savaş yapmışlardır. Yine Oğuzların başka bir kolu olan Selçuklar (bu ad hanedan sülalesinden gelir), çok büyük bir Bizans ordusunu 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nda yenmiş ve İmparator IV. Romanus Diogenes'i esir almışlardır. Bu olaydan sonra Bizanslılar, Türklerin Anadolu'nun denetimini ele geçirmelerine engel olamamışlardır. Bugün Türkiye toprakları olan o yöreler, o sırada Bizans İmparatorluğu'nun anavatanı sayılmaktaydı.

İnsanın aklına, eğer Bizans eski politikasını değiştirmeseydi, yüzyıllardan beri yaptığı gibi, yine Hazar dostluğunu, Müslüman, Türk ve Viking akınlarını önlemekte Hazarların yardımını istemeyi sürdürseydi, acaba tarih nasıl biçim alırdı diye bir soru geliyor. Nasıl bir biçim alırsa alsın, imparatorluğun güttüğü *Rea/po/ttik'in* hiç de gerçekçi bir politika olmadığı açıkça kanıtlanmış bulunuyor.

7

Kumanların yönetiminde geçen iki yüz yıldan sonra sıra Moğol istilasına gelmiş bulunmaktadır. Bu istilayla doğu stepleri bir kez daha karanlıklara gömülmüş ve

" Kumanların Moğollardan kaçan dikkate diğer bir koluna 1241'de Macaristan tarafından sığınma hakkı verildi. Bu kol, zamanla ülke nüfusuyla kaynaştı. 'Kun' Macaristan'da hala sık rasdanan bir soyadıdır.

Hazar tarihinin son bölümleri, başlangıç bölümlerinden daha gölgeli hâle gelmişdr.

Hazar Devled'nin son günlerinden söz eden kaynaklar hemen hemen yalnızca Müslüman kaynaklardır. Ama az sonra göreceğimiz gibi bu kaynaklarda geçen her ad, her tarih, her coğrafi yer tartışmaya ve yoruma açıktır. Gerçeklere susayan tarihçiler bu karanlık ima kırıntılarını, önlerine yığılı keçi boynuzu kümelerine benzetmektedir.

Bu söylenenlerin ışığında, Hazarların gücüne son veren olayın Svyatoslav'ın zaferi olmayıp, Vladimir'in din değişdrmesi olduğu sonucuna da varılabilir. XIX. yy. tarihçilerinin Hazarların sonu saydıkları bu son zafer acaba gerçekte ne kadar önemlidir?' İlk Rus Tarihinin Sarkel'in yıkılmasını söz konusu etdğini, ama başkent İdl'in ortadan kalkışına hiç değinmediğini biliyoruz. İdl'in yıkıldığını, yağmalandığını, tümüyle ortadan kaldırıldığını ise, birçok Arap kaynağından öğreniyoruz. Bu kaynaklar bu konuda inanma zorunluluğu doğuracak kadar ısrarlı gözükmektedir. Ne var ki, kendn ne zaman ve kimler tarafından yok edildiği açıkça belli değildir. İbn Havkal bu konudaki en belli başlı kaynaklardan biridir. Görünüşe göre, Hazaran ile İdl'in iki ayrı kent olduğuna inanmaktadır. Oysa biz, bu adlann aynı kendn parçaları için kullanıldığını bilmekteyiz. İbn Havkal, Hazaran, Samandar ve idl'in Ruslar tarafından tümüyle yok edildiğini söylemekte, ancak olaya verdiği tarih, Rus tarihinin Sarkel'in yıkılışı için verdiği tarihi tutmamaktadır. İbn Havkal, Sarkel'in yıkılışına hiç değinmez. Bu durumda Marquart, belki de İdl'in Svyatoslav'ın emrindeki Ruslar tarafından yıkılmadığını, onların yalnızca Sarkel'e kadar geldiğini, İdl'e ge-

' XIX. yy. tarihçilerini bu konuya iten, 1882 yılında Fraehn'in yazdığı Rus Akademisi'nin Anıları adlı eseridir.

lenlerin yeni bir Viking dalgası olabileceğini öne sürmektedir. İşleri daha da karıştıran bir ayrıntı, İbn Miskavayh adlı ikinci bir Arap tarihçisinin 965 yılında Hazarlara Türklerin saldırdığını söylemesidir. Belki de, Barthold'un dediği gibi, yazar "Türk" deyimini "Rus" deyimi yerine kullanmışur. Belki de gelenler bir Peçenek grubudur. Bu varsayımları ne kadar zorlarsak zorlayalım, İtil'i kimin yıktığını belki de hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz.

Kentin ne ölçüde tahrip edildiği de bilinmemektedir. Ana kaynak olan İbn Havkal önce "İdl'in tümüyle imhası"ndan söz etmekte, ama birkaç yıl sonra da, "Hazaran hâlâ Rus ticaret merkezlerinden biri olarak kullanılıyor," demektedir. "Tümüyle imha" deyiminin biraz abartılı kullanılmış olması mümkündür; çünkü aynı yazar, Volga Bulgarlarının başkenti olan Bulghar kentinin de tümüyle imha edildiğini söylemiştir. Oysa Rusların Bulghar'a verdiği zarar pek de büyük olamaz. Çünkü elimize 976 -977 yıllarında o kentte basılmış paralar geçmektedir. Bu tarih, Svyatoslav'ın saldırısından on yıl kadar sonradır. XIII. yy.'da ise, Bulghar'ın hâlâ çok önemli bir kent olduğunu biliyoruz. Dunlop bu konuda şunları yazmaktadır:

Kuşların X.yy. 'da Hayarya'yı mahvettiği yolundaki yayların tümünün kaynağının ibn Havkal olduğuna kuşku yoktur... İbn Havkal ayrıca, Volga boylarındaki Bulgarların da imha edildiğini yaymaktadır. Oysa XIII. yy. 'daki Moğol saldırıları sırasında Bulghar'ın bir refah toplumunu barındırmakta olduğunu çok iyi biliyoruy. Acaba Hayarya'nın imhası da bunun gibi geçici bir olay mıdır?[7]

Herhalde öyledir. Hazaran-İtil ve öteki Hazar kenderi genellikle çadırlardan, ahşap evlerden ve kerpiçten yapılmış yuvarlak yapılardan kurulu kentlerdir. Bunlar, çok kolay imha edildiği gibi, çok kolay da onarılabilir. Kentte

tuğladan yapdan, yalnızca kral sarayı ile resmî yapılardır.

Yine de verilen zarar oldukça büyük olmab. Çünkü birçok Arap tarihçisi, o sıralarda halkın kend terk edip Hazar kıyılarına ya da adalarına geçtiğinden söz etmektedir. İbn Havkal, İtil Hazarlarının Bakü açıklarındaki bir adaya geçtiklerini, ama daha sonra Şirvan'ın Müsbm Şahinin yardımıyla Hazaran'a geri döndüklerini yazmaktadır. Bu da olabibr, çünkü Şirvan halkının, kendi topraklarını daha önce yağmalayan Ruslara bir sevgi beslemesi pek beklenemez. İbn Miskavayh ve Mukaddesi gibi başka Arap tarihçileri de Hazarların bu göçünden ve daha sonra Müslümanlar yardımıyla Hazaran'a geri dönüşlerinden söz etmektedirler. İbn Miskavayh'a göre bu yardım karşılığında, kağan dışında Hazarların tümü, İslâm dinini kabullenmişlerdir. Mukaddesi ise, başka şeyler söylemektedir. O, Rus saldırısından söz etmez. Yalnızca Hazar kenti halkının deniz kıyısına inip İslâmiyeti, kabul ederek geri döndüğünü anlatır. Bu sözlerin inanılırlığını bozan bir diğer nokta da, yazarın Bulghar kentini Hazar Denizi'ne İtil'den daha yakın olarak tanımlamasıdır ki, bunun da, Londra'nın Glasgow'dan daha kuzeyde olduğunu söylemekten farkı yoktur.'

Bu kaynakların bütün karmaşıklığı ve taraflılığı yanında, bazı gerçekleri de dile getirdiklerini düşünmek doğaldır. Saldırının psikolojik etkisi, deniz kıyısına kaçış, Müslümanların yardımına başvurma zorunluluğu, Hazarya'daki Müslüman topluluğuna, devlet işlerinde daha büyük söz hakkı verilmesine yol açmış olabibr. Daha önce Marvan'la yapılan benzer bir anlaşma da unutul-

' Bununla birlikte Barthold adlı bir uzman onu dünyanın en büyük coğrafyacısı olarak nitelemektedir. Dipnot 18.

mamahdır. O olayda Kağanın kendi inancını değiştirmesi de söz konusudur. Yine de, o bile Hazar tarihinde fazla iz bırakamamıştır.

Biruni (Beynini)* adlı başka bir Arap yazar ise (1048'de ölmüştür), yaşadığı çağda İtilin bir yıkıntı hâlinde olduğunu, daha doğrusu, bir kez daha yıkınü hâline geldiğini yazmaktadır.[19] Kent daha sonra onarılmış ve Saksin adını almıştır." XII. yy. ortalarına kadar olan tarihlerde Saksin "Volga üzerinde büyük bir kent olup, bunun Türkistan'da bile benzeri yoktur,"[20] diye anlatılmaktadır. Bir kaynağa göre, kent sonradan sel baskınlarıyla yok olmuş, Moğol işgali sırasında Batu Han kendi başkentini bu yöreye kurmuştur.[21]

965 felaketine ilişkin Rus ve Arap tarihlerinin bize söylediklerini özedemeye çalışırsak, İtilin Ruslar ya da daha başka saldırganlar tarafından bilinmeyen bir ölçüde harap edildiği, sonradan yeniden onarıldığı sonucunu çıkarabiliriz. Bu felaketten Hazar Devleti'nin oldukça zayıflamış olarak sıynldığını da anlamak güç değildir. Yine de, küçülmüş sınırları içinde, bu devletin daha en az iki yüzyıl yaşadığını, yani XII. yy. ortalarına kadar varlığım koruduğunu biliyoruz. Ömrü bundan da uzun, XIII. yy. ortalarına kadar sürmüş de olabilir.

' Biruni ya da Beyruni (ebu Reyhan Muhammed bin Ahmet-ül) çok yönlü bir bilgindir. Biruni'nin matematik, astronomi, tıp, trigonometri, fizik, doğabilim, eczacılık, jeodezi, yerbilim, sosyoloji, tarih, coğrafya, felsefe, etnoloji, dinler tarihi ve dilbilim konularında yüzden fazla kitabı vardır. Batı dünyasında Alibaron olarak tanınır. Doğumunun 1000. yıldönümü dolayısıyla UNESCO'nın ön ayak olmasıyla bütün dünyada anıldı (1973).

" Saksin'in Hazaran-İtiPle aynı kent olması ya da hiç değilse bu kentten pek uzak olmaması, adının ise daha önceki Sarisshin'den gelmesi büyük bir olasılık taşımaktadır.

8

965 yılından sonra Hazarlardan söz eden ve Araplar dışında kalan tek kaynak, bir İspanyol Yahudisi olan ve Büyük Otto'ya elçi olarak gönderilen İbrahim İbn Yakub'un notlarıdır. Bu notların 973 yılında yazılmış olması gerekmektedir. Bunlarda yazar, Hazarya'nın hâlâ zengin bir ülke olduğunu belirtmektedir.[22] Tarih sırasına göre onu izleyen kaynak, Rus tarihidir. Yahudilerin 986 yılında Hazarya'dan Kiev'e geldiklerini, Vladimir'i kendi dinlerine çekmeye çalışıp başarısızlığa uğradıklarını anlatmaktadır.

XI. yy.'a girdiğimizde, daha önce de değindiğimiz 1016 tarihli Bizans-Rus ortak saldırısının Hazarya'ya yönelmesi olayı karşımıza çıkmaktadır. Bu olayda ülke bir kez daha yenilgiye uğrar. Bunları öğrendiğimiz kaynak, epeyce güvenilirdir. Olayı bize anlatan, XII. yy. Bizans tarihçilerinden Cedrenus'dur." Hazarya'ya saldırmak için herhalde oldukça büyük bir kuvvet gerekmektedir; çünkü Cedrenus, büyük bir Bizans donanmasının, Rus ordusunun desteğiyle yola çıktığını söyler. Anlaşılan, Hazarların belki başka Türk boylarından, belki Yahudi dininden gelen bir dokuz canlılığı vardır. Cedrenus, bu olayda yenilgiye uğrayan Hazar önderinin adını da Georgius Tzul olarak vermektedir. Georgius adı, Hristiyan adıdır. Daha önceki kaynaklardan da bildiğimize göre, Kağanın ordusunda Müslümanlar da, Hristiyanlar da bulunmaktadır.

Bundan sonra Hazarların adı Rus tarihinde 1023 olayını anlatırken geçmektedir. Prens Mdslavin, kardeşi Prens Yaroslav üzerine yürürken Hazarlar ve Kaso-

gianlardan kurulu bir ordu götürdüğü söylenmektedir. Mdslav, kısa ömürlü Tmutorakan Devled'nin yöneticisidir. Bu devledn başkenti Tamatarkha (şimdiki Taman) adlı Hazar kentidir ve Kerch'in doğusuna düşmektedir. Daha önce belirtildiği gibi, 965 zaferinden sonra Rusların işgal ettiği tek Hazar bölgesi, burasıdır. Buna göre, Mtislavin ordusundaki Hazarlar, bölge halkı arasından Rus prensinin çekip topladığı askerler olabilir.

Yedi yıl sonra (1030'da) bir Hazar ordusunun bir Kürt ordusunu püskürttüğünü, saldırganların 10.000'ini öldürüp silahlarını ele geçirdiğini okumaktayız. Eğer bu satırları da olduğu gibi kabul edersek, bu yıllarda Hazarların varlığını pekâlâ sürdürdüğünü ve hattâ canlılığını da koruduğunu kabul etmek zorunda kalırız. Ama bu olay bize yalnızca bir tek Arap kaynağı tarafından (ibn al-Atir XII. yy.) anlatıldığı için, pek de güvenilir sayılmamaktadır.

Kronolojik kayıdar arasında bize ışık tutacak olayları arayıp dururken, birden karşımıza adı az duyulmuş Hristiyan azizi Eustratius'un hikâyesi çıkmaktadır. 1100 yılı dolaylarında bu aziz, Kırım'da Chersonae kentinde mahkumdur. Yahudi efendisi kendisine kötü davranmakta, ona geleneksel "hamursuz" yemekleri yedirmektedir.[24] Gerçi bu hikâyenin gerçekliğine inanmak pek yerinde olmayabilir (çünkü çarmıha gerildiğinde onun on beş gün canlı kaldığı da söylenmektedir), ama bundan bizim için ilginç bir nokta belli olmaktadır, o da, o sıralarda kentte geçerli bir Yahudi nüfusun varlığıdır. Üstelik Chersonae kentinde... Oysa Chersonae, Hristiyanların yönetiminde

Kasogianlar ya da Hashaklar, Hazar egemenliği alanda yaşayan Kafkasyalı bir kabiledir ve belki de çok iyi tanıdığımız Kazaklar'ın atalarıdır.

bir kenttir. Bizanslıların bir türlü Hazarlara vermek istemediği, sonradan Vladimir tarafından fethedilen ve 990 yılında yeniden Bizanslılara geri verilen kenttir.

Yahudiler, Tmutorakan'da da aynı derecede güçlüdürler. 1079 yılındaki olayları sıralarken Rus tarihinde yine bazı karanlık satırlar göze çarpar. (Tmutorakanlı) Hazar, Oleg'i esir alıp gemiye bindirerek Tsargad'a (Constandnopolis) yollar. Anlaşılan, Bizanslılar yeni bir entrika peşindedir. Bir Rus prensini rakiplerine karşı koruma çabası içindedirler. Bununla birlikte, eğer Hazarlar bir Rus prensini esir edip dışarıya kaçırabiliyorlarsa, o kentte oldukça güçlü durumda oldukları düşünülebilir. Aradan dört yıl geçtikten sonra Oleg, Bizanslılarla anlaşmaya varır, yeniden Tmutorakan'a dönmesine izin verilir. Döndüğünde, kardeşinin ölümüne yol açan ve kendisine yönelik plânlar yapan Hazarları öldürtür. Oleg'in kardeşi Roman, gerçekte Oleg'in yakalandığı yıl, Kıpçak-Kumanlar tarafından öldürülmüştür. Bu cinayeti planlayanlar da acaba Hazarlar mıdır? Yoksa Bizanslıların kurnaz hilelerinin kurbanı mı olmuşlardır? Ne olursa olsun, XI. yy.'ın sonlan sayılan bu yıllarda hâlâ sahnede oldukları bir gerçektir.

Birkaç yıl sonrası için (1106 dolayları), Rus tarihi daha değişik olaylar anlatmaktadır. Polovtsi, yani Kumanlar, Kiev'in batısındaki Zaretsk'e saldırırlar. Rus prensi, saldırganları izlemek üzere üç komutanın yönetiminde bir ordu yollar. Bu komutanlar, Yan, Putyata ve Hazartvan'dır. Eski Rus tarihinde Hazar adımn son geçişi bu olaydadır ve kitap da zaten on yıl sonra, 1116'da kesilmektedir.

Ama XII. yy.'ın ikinci yarısında iki Acem şairi, Khakani (1105-1190) ve daha ünlü olan Nizamî (1141-

1203), kendi yaşadıkları yıllarda Şirvan'ın Hazar-Rus ortak kuvvetlerince işgal edildiğini söylemektedir. Gerçi bu kişiler şairdir, ama ömürlerini Kafkasya yöresinde çeşitli memuriyetlerde geçirdikleri ve Kafkas kabilelerini iyi tanıdıkları için sözlerini ciddiye almak gerekir. Khakani "Derbend Hazarları"ndan söz etmektedir. Derbend, Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki topraklarda bulunan bir geçittir. Bilindiği gibi, Hazarlar VII. yy.'da buradan geçerek Gürcistan'ı sık sık yağmalamıştır. Sonraları durmuş oturmuş bir devlet kuran Hazarlar, son yıllarda acaba yeni baştan eski göçebelik âdetlerine mi döndüler?

Bu Pers kaynaklarından sonra, hattâ belki de önce, ünlü Yahudi gezgini Regensburg Hahamı Petrachia'nın notları yazılmıştır. Daha önce (11/6) bu gezginin, Hazar Yahudilerinin Talmud eğitiminden yoksun olmasına çok hırslandığım, hattâ Hazar ülkesini bir baştan bir başa geçtiği halde kulağına yalnız köpek havlamasıyla kadın ağlaması seslerinin geldiğini yazdığını görmüştük. Bu sözler, gezginin bu insanlardan hoşlanmadığının belirtisi midir; yoksa Kuman saldınsından yeni kurtulan yörelerin geçici koşullarını mı yansıtmaktadır? Gezinin tarihi 1170 ile 1185 arasına rastlamaktadır. Bu sıralarda steplerin en güçlü hakimi ise Kumanlardır.

XIII. yy.'a girdiğimizde karanlığın daha da yoğunlaştığım görüyoruz. Ama hiç değilse çok inanılır bir tanığın yaptığı bir atıf elimizdedir. Hazarların bir ulus olarak son kez anılmaları 1245-1247 tarihlerine rastlamaktadır. Bu sıralarda Moğollar, Kumanları çoktan Avrasya'dan çıkarmış, tarihte gelmiş geçmiş en büyük göçebe imparatorluğunu, sınırları Macaristan'dan Çin'e kadar uzanan o koca imparatorluğu, kurmuş bulunmaktadır.

1245 yılında Papa Innocent, Cengiz Hanin torunu olan ve Moğol İmparatorluğu'nun batı bölgelerini yöneten Batu Han'a elçiler göndererek, olanakları araştırmak ve bu yeni oluşan gücün büyüklüğünü ölçmek ister. Elçilik heyednin başı, altmış yaşındaki Papaz Joannes de Plano Carpini'dir. Bu papaz, Aziz Francis d'Assisi'yle aynı dönemde yaşamış olmasının yam sıra, tecrübeli bir gezgin, bir kilise diploman ve hiyerarşide yükselmiş bir din adamıdır. Elçilik heyeti 1245 yılının Paskalya günü Kolu kentinden yola çıkar, Almanya topraklarını geçer, Dinyeper'i ve Don'u aşar, yola çıktığından bir yıl sonra da, Batu Hanin oturduğu, Altınordu Devleti'nin Volga üzerindeki başkentine varır. Bu kentin adı Saray-Batu, yani Saksin, yani İtil'dir.

Yolculuk bitip ülkesine döndüğü zaman Carpini ünlü *Historica Mongolorum* adlı eserini yazmıştır. Bu eserde zengin tarihî, etnografik ve askerî bilgilerden başka, ziyaret ettiği bölgelerde yaşayan toplumların bir listesi de bulunmaktadır. Kafkasların kuzey yöresinde yaşayan insanları sıralayan bu listede yazar, Alanlar ve Çerkezlerden başka, "Yahudi dinine inanan Hazarlar'i da saymaktadır. Az önce de söylediğimiz gibi, perde büsbütün kapanmadan önce Hazarlara bir ulus olarak yapılan son aüf budur.

Bununla birlikte, adlarının anılardan silinmesi için epey zaman gerekmiştir. Cenevizli ve Venedikli tüccarlar Kırım'dan hep "Gazarya" diye söz etmektedirler. Bu sözcük, XVI. yy.'daki İtalyan dokümanlarında da geçmektedir, ama o çağda, artık yalmzca bir coğrafî terimden ve silinmiş bir ulusun bıraktığı bir yadigardan başka bir şey değildir.

9

Siyasî güçleri tükendikten sonra bile Yahudi Hazarları birçok toplum üzerinde ve en umulmadık yerlerde, etki ve izler bırakmayı sürdürmüşlerdir.

Bunlar arasında, Müslüman Türkiye'nin gerçek kurucuları diye nitelendirebileceğimiz Selçuklular başta gelir. X. yy.'ın sonlarına doğru, yine Oğuzların bir kolu olan bu topluluk güneye, Buhara dolaylarına inmiş, kısa zamanda buradan Bizans topraklarına ilerleyip Anadolu'yu kolonileşdrmeye hazırlanmıştır. Bu ulus, bizim konumuza doğrudan doğruya girmese de, konumuzla çok önemli bir ilişkisi vardır, çünkü Büyük Selçuklu hanedanının Hazarlarla içli dışlı olduğu bilinmektedir. Bu Hazar yakınlığını bize anlatan Bar Hebraeus Ebui Ferec (1226-1286), Suriyeli bilge ve yazarların en büyüklerinden biridir. Adından anlaşılacağı gibi Yahudi asıllı olmakla birlikte, sonradan Hrisdyanlığı kabul etmiş, yirmi yaşındayken bir piskoposun hizmedne girmişdr.

Bar Hebraeus'un anlattığına göre, Selçuk'un babası Tukak (Timür-yaylı), Hazar Kağanının ordusunda komutandır. Onun ölümünden sonra, hanedan sülalesinin kurucusu olan Selçuk, kağanın sarayında büyütülmüştür. Selçuk dik başlı bir gençdr. Kağanla konuşurken kafa tutar gibi davranmaktadır. Katun, yani kraliçe bu işten hiç hoşlanmaz. Bunun sonucu olarak Selçuk saraydan uzaklaşır ya da uzaklaştırılır.[25]

Bu kaynakla aynı zamanlarda yazılmış başka bir kaynak da, Kemaleddin İbn ül-Adim'in *Tarihi Hakb, Histoire d'Alep* adlı eseridir, burada yine Selçuk'un babasının Hazar Türklerinin önde gelenlerinden biri olduğu söylenmektedir.[26] İbn Hassul adlı tarihçi ise[27] Selçuk'un, kı-

hanı çekip Hazar Kağanına vurduğunu ve elindeki kamçıyla onu dövdüğünü anlatmaktadır. (Burada insan ister istemez İbn Fadlan'ın satırlarını düşünüyor ve Oğuz Türklerinin Hazarlara karşı ne büyük düşmanlıklar duyduklarını anımsıyor.)

Böylelikle Hazarlarla Selçuklu sülalesinin kurucuları arasında yakın ilişkiler olduğu, sonradan bu yakınlığın bozulduğu belli olmakladır. Bunun nedeni belki de Selçukluların İslam dinini kabul etmesidir. Oysa bu sırada Kuman ve öteki ()ğuz boylan putperest kalmışlardır. Ne olursa olsun, uzaklaşmadan sonra bile, Hazar etkisi bir zaman sürmüş olmalı ki, Selçuk'un dört oğlundan biri, ancak Yahudilere özgü bir ad olan İsrafil' adını taşımaktadır. Torunlarından biri ise Davut'tur (David)."

Genellikle pek ihtiyatlı bir yazar olan Duıılop şöyle demektedir:

) ukanda ***söylenenlerin ıstğtnda, bu adların, önde gelen*** *Oğusr* ***aileleriyle I lagarlar arasındaki*** *ilişkinin sonucu olduğu* ***düşünülebilir.*** *Oayi'iıii'nin'" Oğnyların tapınağı diye anlattığı yer, pe-*

' Selçuk'un söz konusu oğlunun genel kaimi görmüş adı Arslan Yal> gıı'dıır. Selçuk'un oğullarının Tevrat isimleri taşıması türlü iddialara neden olmuştur. Örneğin Zckerıya Kazvini, Sultan Sancar'a ayaklanan Oğuzları Hristiyan (Nasara) addeder, Barthold da bu görüşü destekler. Bu kanı, /.eki Vtiidi'nin eleştirisi sonucu değişir. Minosky ise Hazar menşci'ni varid kökenini geçerli görmekte, fakat Sclçuklular'ın Yahudi olduklarına ihitmal vermemektedir. (Ed. n.)

Davın, tarih kitaplarında ilaha çok Kulan Arslan olarak geçer ve 2. Kılıç Arslan'ın (1092-1107) kardeşidir. (Ed. n.)

Burada sözü edilen Qaz\vini'nin, Zekeriyn Kazvini mi, yoksa I l.ıınılullah Kazvini mi olduğu belli değildir. Zekeıiva Kazvini, daha çok *AfarUİ-bilad*adil çalışması ile bilinir, I lamdullah Kazvini ise *Nu\-bel iıl-kıılib* adlı eserini 'maliye nazırı' sıfatıyla kaleme alır ve bu eser genellikle "çok kifayetsiz ve eksik bilgiye sahip" bulunur. (Koesıler, bazı ver ve özel adları, yararlandığı kaynak(lar)daki yazımına sadık kalarak kullanmış, gerekçesini ise Ek I'dc açıklamıştır.) (Ed. n.)

kâlâ bir sinagog olabilir.[2*]

Burada Artamonov'a dayanarak, Yahudi adlarının Oğuzlann bir başka kolu olan Kumanlarda da kullanıldığını söylemek yerinde olur. Kuman Prensi Kobiakin oğullarının adları İzak ile Daniel'dir.

10

Tarihçilerin elindeki kaynaklar tükendiğinde, efsaneler ve folklor zaman zaman onlara yararlı ışık tutmaktadır.

İlk Rus Tarihini derleyenler, rahiplerdir. İçi dinî düşüncelerle, İncil'den alınma satırlarla doludur. Bundan başka, yine kilise literatürüne dayanmakla birlikte Kiev döneminin de kendine özgü bir literatürü vardır. Bilina diye bilinen kahramanlık destanlarından, halk şarkılarından oluşan, yarı efsaneleşmiş kahraman prenslerin serüvenlerini anlatan bu literatür içinde, İgor'un Kumanlara yenik düşmesine ilişkin bölüme daha önce de değinmiştik. Bilina, sözlü bir gelenek halinde kuşaktan kuşağa geçmekte ve Vernadsky'nin dediğine bakılırsa, XX. yy.'ın başlarında bile, Kuzey Rusya'nın ıssız köşelerinde hâlâ söylenmektedir.[29]

Rus tarihinin tersine, bu epiklerde Hazar adı geçmemekte, Hazar ülkesi diye bir ülkeden söz edilmemektedir. Bunun yerine destanlar 'Yahudiler Ülkesi"ne (Zemlya Jidovskaya) değinip durmaktadır. Sık sık Yahudi bahadırlarından (Jidovin Bogatir), onların stepleri nasıl yönettiğinden, Rus prenslerinin ordularını nasıl bozguna uğrattığından söz etmektedir. Destana bakılırsa, bu kahramanlardan biri de, Zemlya Jidovskaya'dan gelen dev

bir Yahudidir. Sorochin Dağı eteklerindeki Tsetsar steplerine yerleşen bu kahramanla başa çıkabilen tek kişi Vladimir'in komutanı İlya Murometz olmuş ve Vladimir'in askerleri Yahudi ordusundan güç kurtulmuştur.[10]

Bu hikâyenin birçok değişik anlatımı vardır. Tsetsarin ve Sorochin Dağı'nın nerede olduğu konusu ise, tarihçiler için eğlenceli yeni bir oyun yaratmıştır. Ama Poliakin da ifade ettiği gibi, bizi esas ilgilendiren nokta, Hazarların bu son dönemlerinde Rus halkı gözünde "Yahudi devlet" olması ve ordusunun da "Yahudiler ordusu" görünümüne bürünmesidir.[11] Rusların hoşuna giden bu görüş, Arap tarihçilerin üstüne basa basa yinelediği bazı noktaları, örneğin Hazar ordusunda çok sayıda paralı Müslüman asker bulunması yolundaki sözlerini, **İdi** kendnde (kaç sinagog okluğuna hiç aldırmaksızın) kaç cami bulunduğunu inada sayışlarını görmezden gelmektedir.

Ortaçağ'da Batılı Yahudilerin arasında dolaşan ef**saneler de,** Rusların bilinasına uygunluk göstermektedir. Şöyle demektedir: "Yahudi halk efsaneleri, Hazar Krallığı'nı hiç anmaz. Ama onun yerine 'Kızıl Yahu**diler** Kıallığı'nı anar" Baron'un eserinde ise şu satırla**ra rastlıyoruz:**

Başka ülkelerin Yahudileri, bağımsıy bir Yahudi devletinin bulunmasından onur duyuyorlardı. Halkın hayal gücü burada çok verimli alanlar bu im uç tu. Nasıl incil kafalı Slav epikleri, Hayırlardan soy etmektense, sık sık "Yahudiler" deyimini kullanıyorsa, batılı Yahudiler de, duydukları romantik hikâyelerden sonra "Kıyıl Yahudiler"le ilgili efsanelere saplanıp kalmışlardı. Bunun bir nedeni de bayı Hayarların Moğol pigmentasyonu taşıması olabilir.[12]

11

Hazarlarla ilgili olan yarı efsane, yan tarihsel bir folklor daha modern çağlara ulaşmışür. Bu hikâye, Benjamin Disraeli'yi öylesine etkilemiştir ki, *Alroy'un Harikulade Hikâyesi* adlı tarihî aşk romanına konu olarak bu hikâyeyi almıştır.

XII. yy.'da Hazarya'da bir Mesih hareketi baş göstermiştir. Bu bir çeşit Yahudi din seferine ya da haçlı seferi ne benzemektedir. Bu mesih hareketinin amacı, Filistin'i silah gücüyle fethetmektir. Hareketi başlatan, Solomon ben Duji (Ruhi ya da Roy) adlı bir Hazar Yahudisidir. Oğlu Menahem ile Filistinli bir yazar da kendisine yardımcı olmuşlardır. "Yakındaki ve uzaktaki tüm Yahudilere mektuplar yazmışlar, çevrelerindeki ülkelere haber salmışlardır. Artık, Tanrının İsrail'i toplama zamanının geldiğini, kendi halkını her yandan Kudüs'e toplayacağını, kutsal kente gedreceğini, Solomon ben Duji'nin Elijah, oğlunun da Mesih olduğunu bildirmişlerdir.*

Bu çağrıların hedefi herhalde Ortadoğu'da yaşayan Yahudilerdir. Oysa çağrılar pek de etki yapmışa benzemez, çünkü bundan sonraki olay ancak yirmi yıl sonra gelişir. Genç Menahem, David al-Roy adını almış, Mesih kişiliğini benimsemişdr. Gerçi hareket Hazarya'da başlar ama merkezi kısa zamanda Kürdistan'a geçer. David burada büyük bir ordu toplar. Orduya orada yaşayan Yahudileri alır, sonra da Hazarlarla destekler. Bu orduyla

' Bu hareketi anlatan esas kaynaklar Yahudi gezgin Tuledalı Benjamin'in notlan (Bkz. 1. Bölüm II. Kısım/8) ile Arap yazan Yahya al-Magribi'nin düşmanca satırlarıdır. Bundan başka Kahire'de ele geçen iki İbrani manüskrisi (Bkz. 1, Bölüm II. Kısım/7) de bu olaya değinmektedir. Bu kitapta Baron'un dikkadi yorumu esas kabul edilmişür.

Musul'un kuzeydoğusunda stratejik bir kale olan Amadie'yi ele geçirir. Niyednin buradan Edessa'ya geçmek, çarpışarak Suriye içinden ilerleyip Kutsal Topraklara girmek olduğu sanılmaktadır.

Gerçekte bu atılım, bugün gözümüze göründüğü kadar Don Kişotvari olmayabilir. O sıra değişik Müslüman toplulukları arasında sık sık silahlı çatışmalar olduğu bilinmektedir. Haçlı Seferleri sonucunda ele geçen üsler de artık zayıflamaya başlamıştır. Ayrıca, bazı Müslüman komutanlar, ortaya çıkan bir Yahudi seferini, Haçlı Seferleri'ne tercih edebilirler.

Ortadoğu'daki Yahudiler arasında David'in, Mesihliğinin epey bir heyecan yarattığına kuşku yoktur. Ulaklarından biri Bağdat'a geldiğinde oralı Yahudilere belirli bir gecede evlerinin yassı damlarına çıkıp beklemelerini, çünkü o gece **damlarından** alınıp bulutların üzerinden Mesih'in yanına uçurulacaklarını söylemiştir. O gece, çok sayıda Yahudi geceyi damların üzerinde geçirmiş, mucizevi uçuşu bekleyerek sabahlamıştır.

Ama Bağdat'taki haham hiyerarşisi, yetkililerin hıncından korktuğu için olacak, bu uydurma Mesih'e karşı çıkmış, onu toplum dışına itmekle korkutmaya çalışmıştır. David al Roy bir gece uyurken öldürülmüş ve hikâye böylece noktalanmıştır. Onu öldürenin kendi kayınbabası olduğu ve bu işi birisinden para aldığı için yaptığı da söylenmektedir.

Anısı uzun süre yaşamış, olaydan yirmi yıl sonra Tudedalı Benjamin, İran'dan geçerken orada yaşayanların önderlerinden hâlâ sevgiyle söz ettiklerini görmüştür. Ama hikâye bitse bile, yankılar orada kalmamıştır. Bir kurama göre, bugünkü İsrail bayrağım oluşturan altı köşeli Davud yıldızı, ilk kez David al-Roy'un seferinde or-

taya çıkmış ve zamanla ulusal bir simge hâline gelmiştir. Baron'a göre, "Daha önce dekoratif bir motif ya da bir uğur işareti olan bu altı köşeli yıldızın, Yahudilerin en ünlü milli-dinî simgesi olma yolundaki gelişimi bu olayla başlar. Başlangıçta Süleyman mührüyle birlikte kullanılan bu simge, XIII. yy.'dan bu yana, Germen yazılarında David'e atfedilmiş ve 1527 yılında Prag'da Yahudi bayrağında kendini göstermiştir."[33]

Baron bu konuya değinirken, al-Roy ile altı köşeli yıldız arasındaki ilişkinin hâlâ kesinlikten uzak olduğunu, kanıt beklediğini söylemektedir. Oysa Baronun Hazarya ile ilgili bölüme son veren satırlarını doğru kabul etmekten daha doğal bir şey olamaz:

Gerek bin yılın yarısı kadar süren yaşamı sırasında, gerekse yıkılmasından sonra doğurduğu etkileri nedeniyle, Yahudi devletçiliğinin bu dikkate değer denemesi, Yahudilik tarihi ürerinde başka hiçbir olayın yaratmadığı kadar büyük etkiler yaratmıştır.

2. Bölüm

Hazarlar'ın Mirası

GÖÇLER

1

Bundan önceki sayfalarda açıklanan kanıtlar, XIX. yy. tarihçilerinin görüşlerinin tersine, Hazarların 965 yılında Ruslar tarafından yenildikten sonra yalnızca imparatorluklarını yitirdiğini, daha küçük sınırlar içinde de olsa, bağımsızlıklarını ve inançlarını sürdürerek, XIII. yy. ortalarına kadar vardıklarını göstermektedir. Hattâ ilk dönemlerinden kalma vahşiliklerinin bazılarını da yeniden edinmişlerdir. Baron şöyle yazmaktadır:

Genel olarak küçülmüş bulunan Hayar Krallığı, yaşamaya devam etti. XIII. yy. ortalarına kadar bütün saldırılara karşı oldukça etkin bir savunma yapmayı başardı ve ancak o yaman, Cengiy Han'ın başlattığı büyük işgale kurban gitti. Onda bile inatla karşı koydu ve ancak bütün komşuları teslim olduktan sonra boyun eğdi. Halkının büyük bölümü Altınordu Devleti içinde eridi. Altınordu Devleti de başkentini Hayar toprakları üyerinde kurmuştu. Ama Hayarlar, gerek Moğol istilasından önce, gerek sonra, egemen Slav topraklarına pek çok göçmen gönderdiler ve sonunda Doğu Avrupa'nın en büyük Yahudi merkeylerini oluşturdular.'

Bugün söz konusu bölgeler Yahudilerin sayıca en ka-

labalık olduğu ve kültürel açıdan en üstün nüfusun bulunduğu alanlardır.

Baron'un sözünü etdği göçmenler, gerçekte Hazar Devleti'nin Moğollar tarafından yıkılmasından çok önce göçmeye başlamışa. Eskiçağ Yahudilerinin Kudüs'ün imhasından önce dağılmaya başlamaları gibi. Ürdün Nehri kıyılarının Sami kabileleriyle, Volga'nın Türk-Hazar kabileleri etnik açıdan elbette birbirlerinden oldukça farklıydılar. Ama hiç değilse aralarında çok önemli bir ortak nokta vardı. Her iki topluluk da doğuyla batıyı, güneyle kuzeyi birbirine bağlayan önemli dcaret yollarının kesiştiği yerlerde yaşıyordu. Bu durum her iki topluluğu da tüccar topluluklar olmaya, çok seyahat etmeye, düşman propagandanın yakıştırdığı gibi "köksüz kozmopolitler" olmaya itmişd. Ama, öte yandan, kendilerine özgü dinleri onları yakınlaştırıyor, toplumlarını oluşturmaya, kendi okullarını, tapınaklarını, mahallelerini kurmaya itiyordu. Yerleşdkleri her ülke ya da kentteki ilk gettolar böyle kendi talepleri doğrultusunda oluşturulmuştu. Bir araya gelmesi güç olan bu gurbet duygusu ile getto kafası, içlerindeki Mesih umudunu besliyor, seçilmiş ırk olma övüncünü kamçılıyordu. İşte bu nitelikler, hem Eskiçağ hem de Ortaçağ Yahudilerinde ortaktı. Birinci grubun kökeninin Şam'a, ikincisinin Yafes'e dayanması bu gerçeği değiştirmiyordu.

2

Bu gelişme, "Macaristan'da Yahudi Dağılımı" diye adlandırabileceğimiz harekette çok daha açıkça görülebilmektedir.

Hazar Devled'nin yıkılmasından çok önce, Kabar-

lar dediğimiz birkaç Hazar boyunun Macarlara kaülarak Macaristan'a göçtüğünü zaten bilmekteyiz. Bundan sonra, X. yy.'da Macar soylularından Dük Taksony ikinci bir grup Hazar kafilesini kendi topraklarına yerleşmeye çağırmıştır (Bkz. 1. Bölüm, III. Kısım/9). İki yüz yıl sonra Bizans tarihçisi John Cinnamus, Dalmaçya'da 1154 yılında Macar ordusu içinde Yahudi dinini uygulayan birliklerin çarpıştığını yazmaktadır.[2] Belki Macaristan'da eski Roma çağlarından kalma birkaç gerçek Yahudinin yaşadığı düşünülebilir. Ama, yine de, günümüz Yahudi kalabalığının büyük bölümünü, Macar tarihinin ilk sayfalarında böylesine önemli bir rol oynayan Kabar-Hazar gruplarının oluşturduğu da, kuşku götürmez bir gerçekdr. Yalnız Constandne'in bize dediği gibi ülke başlangıçta iki resmî dile sahip olmakla kalmamış, aynı zamanda, Hazar sisteminin bir benzeri olan bir çifte yönedm sistemi de uygulamıştır. Bu sisteme göre, kral kendi yetkilerini ordularının başkomutanıyla paylaşmaktadır. Bu başkomutana Jula ya da Gyula adı verilir ki, bu da, bugüne kadar Macaristan'da çok kullanılan bir addır. Bu sistem X yy. sonlarına kadar sürmüş, Aziz Stephenin Katolik dinini benimsemesi ve buna başkaldıran Gyula'yı yenmesiyle son bulmuştur. Açıkça belli olduğu gibi, bu Gyula "kendi inancından gururlanan ve Hrisdyan olmaya yanaşmayan bir Hazar"dır.[3]

Bu olay gerçi çifte yönedm sistemine son vermiştir ama, Hazar Yahudilerinin Macar toplumu üzerindeki etkilerine son vermiş değildir. Bu etkilerin bir örneği, Magna Carta'nın Macaristan'daki örneği sayılabilecek olan "Altın Boğa"da ortaya çıkmaktadır. Bu yasa, 1222 yılında Kral II. Endre (Andrew) tarafından çıkarılmış olup, Yahudilerin para basma, vergi toplama gibi işleri

yürütmesini ve kraliyet tuz tekelinin denetimini ellerinde tutmasım yasaklamışür. Bundan anlaşıldığına göre, bu yasadan önce birçok Yahudi bu önemli görevleri elinde bulundurmaktaydı; hatta daha üst düzeylere de çıkabilmekteydi. Kral Endre'nin hazine gelirleri sorumlusu Kont Teka da, Hazar kökenli bir Yahudiydi. Zengin bir toprak sahibi, aynı zamanda dâhi bir maliyeci ve diplomam. İmzası o çağın birçok barış antlaşmasında ve mali andaşmalarda görülmektedir. Bu antlaşmalara bir örnek, Avusturya Kralı II. Leopold'un Macar Kralı'na 2000 Mark ödeme yükümlülüğünü belgeleyen antlaşmadır. Bu durum insana ister istemez, İspanya'da Cordoba Halifesi'nin sarayında buna benzer bir görevde bulunan başka bir Yahudiyi, Hasdai İbn Şaprut'u anımsatmaktadır. Batı Avrupa'daki Filistin dağılımını Doğu Avrupa'daki Hazar dağılımıyla karşılaştırmak, belki de aralarındaki ayrımları gözümüzde küçültmeye yarayabilir.

Burada belirtilmesi gereken bir diğer nokta da, Kral II. Endre'nin ülke soylularının zorlamasıyla Alun Boğa'yı imzalamakla birlikte, Teka'yı görevinde tutmayı sürdürdüğüdür. Kont Teka daha on bir yıl görevini mutluluk içinde sürdürmüştür. Ancak o zaman, Papanın Krala yaptığı baskı, Teka'ya artık istifa edip Avusturya'ya geçmenin akıllıca bir davranış olduğunu göstermiş, oraya vardığında da sevgiyle karşılanmıştır. Sonradan, Kral II. Endre'nin oğlu Kral IV. Bela, Teka'nın yeniden yurduna dönmesi için Papadan izin almış, Teka dönmüş ve Moğol işgali sırasında kayıplara karışmıştır.*[4]

Hazar literatüründe her nedense ihmal edilmiş olan Teka olayına dikkatimizi çeken Bayan St. G. Saunders'a şükranlarımı sunarım.

3

Böylelikle, Ortaçağ'da gerek sayı, gerek kültür düzeyi açısından üstün gözüken Macar Yahudilerinin Hazar kökenleri, inandırıcı bir şekilde belgelenmiş gibidir. Eskiden beri var olan Hazar-Macar yakınlığı nedeniyle Macaristan'ın durumunun bir isdsna olduğu da düşünülebilir. Ama gerçekte Hazarların Macaristan'a sokulması, Avrasya steplerinden batıya, Doğu ve Orta Avrupa'ya toplu geçişin yalnızca bir parçasını oluşturmaktadır. Macaristan'a insan yollayan tek ulus Hazarlar değildir. Maçadan Don dolaylarından, Karpatlar üzerinden bugünkü yerlerine kovalayan Peçenekler de, peşlerinden Kumanlar geldiğinde Macar topraklarına yerleşmek için izin istemek zorunda kalmışlar, Kumanlar da, Moğollar gelince aynı zorunluluğa düşmüşlerdir. Macar Kralı Bela "Yanlarında kökleriyle birlikte" 40.000 kadar Kuman'a Macar topraklanna yerleşme izni vermiştir.[5]

Batıya doğru akıp duran bu hareket, barış dönemlerinde yalnızca bir dalgadan ibaret sayılabilirse de, zaman zaman bir çığ hâlini almıştı. Özellikle Moğollar sahnede belirdiğinde olay, peşinden toprak kaymalarını gedren bir depreme dönüşmüştü. 'Yeryüzünün efendisi Cengiz Han" adını alan Başbuğ Timuçin öteki kentlere örnek olsun diye kendisine karşı koyan kentlerde yaşayanları tek kişi bırakmamacasına öldürmüş, savaş esirlerini ilerleyen birliklerin önünde canlı kalkan olarak kullanmış, Volga Deltası'ndaki sulama şebekesini mahvetmiş, Hazarlara bol pirinç ve başka ürünler veren verimli toprakları, kıraç araziler (Rusça'da *dikoyehpole)* haline gedrmiş, üzerinde bir tek çiftçi yaşamayan, içinden yalnızca parah askerlerin ve kaçan insanların geçtiği boş alanlar yaratmıştı.[6]

1347-1348 tarihlerine rastlayan veba salgını da Kafkaslarla Don ve Volga arasındaki Hazar topraklarının ıssızlaşmasında rol oynamış, eskiden step kültürünün doruğa vardığı bu yerleri, çevredeki bölgelerden daha derin bir barbarlığa doğru itmişdr. Baron şöyle yazmaktadır:[7] "Çalışkan Yahudi çiftçilerin ve zanaatkarların yok olması ya da göçmesiyle oluşan büyük boşluk ancak son yıllarda yeni yeni dolmaya başlamıştır."

Mahvolan yalnızca Hazar ülkesi değil, aynı zamanda Volga Bulgarlarının ülkesiyle Alan ve Kumanların Kafkaslardaki üsleridir. Güney Rus Prenslikleri ve Kiev de bu arada sayılabilir. XIV. yy.'dan başlayarak Alünordu'nun **dağılması** sırasında durum daha da kötüye gitmişdr. "Avrupa steplerindekilerin yaşamlarını sürdürmeleri için göç etmek, tek çıkar yol hâline gelmiştir."" Daha verimli topraklara göçmek yüzyıllarca sürmüş ve Hazar göçü de bu genel görünümün yalnızca bir parçası olmuştur.

Daha önce de ifade etdğimiz gibi, bu göçten evvel, Ukrayna ve Güney Rusya'da birtakım Hazar kolonileri yerlerini almış, örneğin Ruslar Hazarların başkentini yıkmadan çok önce Kiev'de zengin bir Yahudi topluluğu oluşmuştur. Perislavel ve Çernigov'da da buna benzer topluluklar yaşamaktadır. Kievli Haham Moşeh 1160 yılında Fransa'da eğidm görmüş, Çernigovlu Haham Abraham 1181 yılında Talmud okuluna gitmişdr. Igor'un destanında çağdaş bir Rus ozanı olan Koganin adı geçmektedir. Bu ad, olsa olsa "kohen" (din adamı) ile "kağan'in karışımı olabilir.[9] Hazarların, Rusların Biela Veza dediği Sarkel kendnin tahribinden sonra Çernigov yakınlarında aynı isimde bir kent kurduğunu da bilmekteyiz.[1]" Ukrayna ve Polonya'da "Hazar" ya da "Zhid" (Yahudi) sözcüğünün türevi olan birçok kent adı vardır: Zydowo, Kozarzewek, Kozara, Ko-

zarzow, Zhydowsky, Vola, Zydaücze vb. Bunlar, başlangıçta belki küçük köylerdi veya Hazar Yahudi topluluklarının batıya giderken konakladığı kamplardı." Aynı tür adlara Karpat ve Tatra dağları üzerinde de rastlanmakta, hattâ bunların benzerleri Avusturya'nın doğu yörelerinde bile karşımıza çıkmaktadır. Krakovi ve Sandomierz'in eski Yahudi mezarlıkları da "Kaviory" diye anılmaktadır ve Hazar-Kabar kökenli olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Gerçi, Hazarların asıl göçü batı isdkameündedir, ama bazı topluluklar geride kalmış, özellikle Kırım ve Kafkaslar yöresinde, modern çağlara kadar yaşayan Yahudi topluluklarını oluşturmuşlardır. Eski Hazar kuvvet merkezlerinden Tamatarkha (Taman), bilindiği gibi Kerch Boğazı üzerinden Kırım'ın karşısına rastlamaktadır. Bu yörede bir Yahudi Prensin, XV. yy.'da, Ceneviz Cumhuriyed'nin **egemenliği** altında hüküm sürdüğünü okumaktayız. Daha sonra bu prens Cenevizlilerin hakimiyetinden ürkmüş ve bu kez Kırım Tatarlarının egemenliğine girmiştir. En son prensleri Prenz Zakharia, Moskova Prensiyle ilişki kurmuş, Moskova'ya çağırılmış, Rusya'ya gelip vaftiz olmayı kabul etmesi karşılığında kendisine Rus soylularına tanınan hakların tanınacağı bildirilmiş, ama prens, bu öneriyi reddetmiştir. Poliak'a göre, bu prens, öneriyi reddetmiş olsa da benzer durumdaki başka prenslerin aynı öneriyi kabul etmiş olması ve XVI. yy.'da Rus soyluları arasındaki Yahudilik akımını (Zhidovstbuyushtchik) yaratan etkenlerden birinin bu olabileceğini akla getirir. Ayrıca Kazaklar ve köylüler arasında Sebt' geleneği uygulayanların bir

' Sebt (Şabbat): Tanrının Musa'ya bildirdiği on buyruktan birine göre Yahudilerin **dinlenmek zorunda oldukları haftanın yedinci günü... Yahudiler her yedi yılda bir nadas için tarla çalışmalarını durdurarak Şabbat yılı yaparlar. Ayrıca elli yılda bir yinelenen bir başka Şabbat yılı da vardır ki buna Jübile yılı denir. (Ed. n.)**

mezhebi bulunması da bu olayların sonucu olabilir.[12]

Hazar kalmalarının bir kolunu, Kafkasların kuzey doğu yamaçlarında yaşayan Dağ Yahudilerinin teşkil etmiş olması muhtemeldir. Bunlar, ötekiler giderken asıl yurtlarını terk etmeyip geride kalanlar olmalıdır. Sayılarının sekiz bin kadar olduğu ve Kıpçak ve Oğuzlar gibi eski kabilelerin yakınında yaşadıkları bilinir. Kullandıkları dil, başka bir Kafkas kabilesinden aldıkları Tat dilidir. Kendilerine bu dilde Dagh Chufuty (Dağ Çıfıtı) demektedirler. Haklarında daha başka bir şey bilinmemektedir.*

Kırım'da daha başka Hazar toplulukları da yaşamış ve kuşkusuz aynı durum, bir zamanlar kendi imparatorluklarının sınırları içinde kalan başka yörelerde de sürmüştür. Yine de bunlar, Polonya ve Litvanya'ya doğru çığ gibi akan gerçek büyük Hazar göçünün ve bu göçün tarihçilerin önüne attığı sorunların yanında solda sıfır kalmaktadır.

4

Hazarların yeni yurdarı saydıkları ve bir dereceye kadar güvenliğini sağlayabildikleri Doğu ve Orta Avrupa bölgesi, siyasal önemini birinci bin yılın sonlarına doğru kazanmaya başlamıştır.

962 yılı dolaylarında birçok Slav kabilesi, içlerinden en güçlüleri olan Polanların çevresinde bir birlik kurmuş ve böylece bugünkü Polonya'nın çekirdeğini oluşturmuştur.

' Bu veriler *Encyclopedia Britannica'run* **son Sovyet kaynaklarıyla desteklenen 1973 baskısında bulunmaktadır. Ayrıca George Sava'nın** *Unutulmuş İnsanlar Vadisi* **(Londra, 1946) adlı kitabı da Dağ Yahudilerinin ülkesini ziyaretini anlatan bir melodramdır, ama ne yazık ki içinde yeterli bilgi yoktur.**

Polonya'nın gelişmeye başlamasının, Hazar İmparatorluğu'nun yıkılması sıralarına rastladığı ortadadır (Sarkel 965 yılında yıkılmıştı). Polonya Krallığı'nın kuruluşuna ilişkin destanlarda Yahudilerin çok önemli roller üsdendiği anlatılmaktadır. Bu destanlara göre, birleşen kabileler kendilerini yönetecek bir kral seçmek ister ve Abraham Prokovnik adb bir Yahudiyi bu göreve getirirler.[13] Bu Yahudi, Slav orman halkının yararlanmayı düşündüğü zengin ve tecrübeli bir Hazar tüccarı olabileceği gibi, yalnızca uydurma bir efsane kahramanı da olabilir. Ne olursa olsun, destan bize bu tür Yahudilerin saygı gördüğünü anlatmaya yetmektedir. Hikâye sürer ve bize Abrahamin büyük bir alçakgönüllülük içinde tahtını Piast adb bir köylüye bırakarak çekildiğini anlatır. Piast, Polonya'yı 962-1370 yılları arasında yöneten Piast sülalesinin kurucusudur.

Abraham Prokovnik gerçekten yaşamış olsa da olmasa da, ülke ekonomisine ve yönetimine katkıları nedeniyle Hazar Yahudisi göçmenlerin buralarda hoş karşılandığı ortadadır. Piast sülalesinin yönetimi altındaki Polonyalılar ve bu ülkenin Baltık komşuları olan Litvanyablar* kısa zamanda sınırlarını genişletmiş, yeni top-

Iki ülke bir dizi antlaşmayla yakınlaşmış ve 1386 yılında Polonya Krallığı adı alanda birleşmiştir. Açıklık sağlamak amacıyla her iki ülkenin Yahudilerinden söz ederken Polonya Yahudileri deyimini kullanacağım ve XVIII. yy. sonunda Polonya'nın Rusya, Prusya ve Avusturya arasında bölüşüldüğünü, halkının da bu üç ülkenin halkı durumuna geldiğini dikkate almayacağım. Gerçekte Çarlık Rusyası sınırları içinde çıkarılan ve Yahudilerin yaşayacakları yerleri saptayan "Yerleşme Yasası"nın 1792 yılında yürürlüğe girmesi, Polonya'dan ve Ukrayna'dan alınan toprakların Rusya'ya kaülması sıralarına rastlar. Bu yasaya göre Pale diye anılan eski Polonya toprakları, Yahudilerin yaşayacakları yerdir. Ancak bazı seçme Yahudiler Pale'nin dışında yaşama ayrıcalığını kazanmışlardır. Bunların sayısı 200 000'i geçmezken, Pale'de beş milyona yakın Yahudi yaşamaktadır.

raldarının kolonileştirilmesi için göçmen alma gereksinimi duymaya başlamışlar, kentleşmiş bir uygarlık yaratmak için bunu zorunlu saymışlardır. Önce Alman köylülerinin göçünü teşvik etmişler, burjuvaları ve zanaatçıları çekmeye çalışmışlar, daha sonra Alunordu egemenliği aldndaki toprakların halkına kapılarını açarak, Ermenileri, güney Slavlarını ve Hazarları içeriye almışlardır.*

Bu göçmenlerin tamamının kendi iradeleriyle hareket ettiği söylenemez. Aralarında çok sayıda savaş esiri de vardır. Bunlara örnek, Litvanya ve Polonya toprak sahiplerinin arazilerini işlemek üzere çalıştırılan Kırım Tatarlarıdır. Özellikle yeni fethedilen topraklarda ele geçen araziler, bu Tatarlara işletdrilmişdr. Çünkü XV. yy.'da Bizans'ı fetheden Osmanlı Türkleri kuzeye doğru ilerlemeye başlamışlar ve toprak sahiplerini, sınır yöresindeki halkı içerilere çekmeye zorlamışlardır.[14]

Bu şekilde zorla göç ettirilen topluluklar arasında Karaitlerin oranı hayli yüksektir. Bilindiği gibi Karaitler, haham literatürünü öğrenmeyi reddeden bir temel felsefe mezhebidir. Karaitler arasında yakın çağlara kadar yaşayan bir geleneğe göre, atalarını Polonya'ya getiren, Vytautas (Vitold) adlı bir Litvanya prensidir. Kırım'daki Sulkhat'dan buraya savaş esiri olarak getirilmişlerdir.[15] Bu efsaneyi onaylayan tarihî bir gerçek de, VİtoId'un 1383 yılında Troki Yahudilerinin haklarını belirleyen bir yasa çıkarmasıdır. Ayrıca Fransız gezgini Lanoi, "birçok Yahudinin Almanların ve yerlilerin kullandığı çok daha farklı bir dil kullandığını" söylemektedir.[16]

' Polonya ve Macaristan da 1241-1242 yılında Moğollar tarafından isüla edilmiş, ama işgal edilmemiştir. İşgal edilmemiş olmaları bu ülkelerin ilerideki tarihini biçimlendiren en büyük etkendir.

Bu dil, Türkçenin bir diyalektidir. Altınordu çağında Hazar topraklarında kullanılan lingua cumanica'ya en yakın diyalekt budur. Zajaczkovvski'ye göre[17] Troki, Vilna, Ponyeviez, Lutzk ve Halitch'de yaşayan Karaitler konuşurken ve dua ederken hâlâ bu dili kullanmaktadır. Karaitlerin ayrıca 1710 büyük salgınından önce Polonya ve Litvanya'da otuz iki ya da otuz yedi toplulukları bulunduğunu savunmaktadır.

Eski diyalektlerine "Kedar dili" demektedirler; XII. yy.'da Haham Petachia'nın Karadeniz'in kuzeyinde kalan Karait topraklarını Kedar ülkesi olarak adlandırdığı gibi. Ayrıca, bu gezginin onlara ilişkin olarak anlattığı Sebt günü hep karanlıkta oturmaları ve haham literatürünü bilmeyişleri, mezheplerinin uygulamasına uymaktadır. Ünlü çağdaş Türkolog Zajaczkowski kanıtlara dayanarak, Karaideri, dilleri açısından eski Hazarların torunları olarak nitelendirmektedir.[18] Hazar Yahudilerinin pek çoğu eski dillerini bırakıp (Yiddish) *lingua Jranca"yı* benimserken, bu mezhebin niçin beş yüz yılı aşkın bir süre kendi dilini koruduğuna ise, daha ileride değinilecektir.

5

Polonya Krallığı daha başında, Piast sülalesinin yönetimi altında, Katolik mezhebiyle birükte batıya dönük tutumu benimsemiş bulunmaktadır. Ama batısında kalan komşularına oranla yine de gerek kültürel gerek ekonomik bakımdan geri kalmış bir ülke olarak yaşamıştır. Göçmen çekme politikasının, yani batıdan Almanları, doğudan Ermenileri ve Hazar Yahudilerini ül-

' **Ortak dil, anlaşma dili.**

kelerine alarak gelişmeyi hızlandırma çareleri aramalarının ve onlara yasalarla özel haklar tanımalarının nedeni bu olsa gerektir.

1264 yılında Boleslav tarafından çıkarılan ve 1334'te Büyük Casimir tarafından onaylanan yasa, Yahudilere kendi sinagoglarına sahip olma, okul ve mahkemelerini kurma, gayrimenkullerin mülkiyetine sahip olma, istedikleri mesleğe ya da ticarete atılma haklarını tanımaktadır. Kral Stephen Bathory döneminde (1575-86) Yahudiler, yılda iki kez toplanan bir meclis kurma hakkını da kazanmışa. Bu parlamento, kendi dindaşlarının ödeyecekleri vergiyi saptama yetkisine sahipti. Kendi yurdarının yıkılması Hazar Yahudilerinin tarihinde yeni bir sayfa açmıştı.

Onların bu mudu durumu, XIII. yy.'da Papanın -herhalde Papa IV. Clement'in- adı belli olmayan bir Polonya prensine yazdığı mektupla belgelenmektedir. Bu mektupta Papa, Roma yetkililerinin Polonya kentlerinde çok sayıda sinagogun bulunduğunu bildiklerini, hattâ bu kentlerin birinde beş sinagogun bulunduğunun farkında olduklarını belirtmektedir. Bundan rahatsız olmasının sebebi, sinagogların kiliselerden daha yüksek oluşları, daha büyük ve daha süslü oluşları, renkli levhalarla kaplanmış damlarının, yakınlarındaki Katolik kiliselerini fakir göstermeleridir. (İnsan burada, Masudi'nin İtil'deki cami minaresinin sinagogdan yüksek oluşuna nasıl sevindiğini ammsıyor.) Papanın bu mektuptaki yakınmalarım kanıdayan tarihsel gerçek, 1267 yılında Kardinal Guido'nun "Yahudilerin bir kentte birden fazla sinagogu olamaz..." biçiminde yayınladığı karardır.

Moğolların Hazarya'yı işgal ettiği sıralara rastlayan bu belgelerden anlayabildiğimiz kadarıyla, bir kentte birden fazla sinagoga sahip olmaları, Polonya'da yaşayan

Hazar Yahudilerinin sayısının daha o zamandan epeyce yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca tapınaklan bu kadar büyük ve süslü olduğuna göre, refah düzeyleri de oldukça iyiydi. Bu nokta bizleri, Polonya'ya yönelen Hazar göçünün kalabalıklığını ve bileşimini düşünmeye iter. Sayı söz konusu olduğunda, bize ışık tutacak hiçbir bilgi yoktur. Arapların, Müslüman-Hazar savaşlarında 300.000 kişiyi aşkın Hazar ordularından söz ettiğini biliyoruz (Bkz. 1. Bölüm, 1. Kısım/7). Bu sayının oldukça abartılı olduğunu kabul etsek bile, Hazar nüfusunun hiç değilse yarım milyon kişi kadar olması gerekdği ortadadır. İbn Fadlan Volga Bulgarlarının 50.000 kadar çatlın olduğunu söylemektedir. Bu yalnızca orada 300.000-400.000 kişilik bir nüfus yaşıyor demekdr ki, bunun Hazarlara aşağı yukarı denk sayılması gerekir. Ayrıca XVII. yy.'da Polonya ve Litvanya'da yaşayan Yahudilerin sayısı da günümüz tarihçileri tarafından 500.000 (tüm nüfusun yüzde beşi) olarak tahmin edilmektedir.[19] Bilinen veriler ışığında, yani Sarkel'in yıkılmasıyla bir Hazar göçünün Ukrayna ve Polonya-Litvanya üzerine yönelmesi, bin yılına doğru Piast sülalesinin iş başına geçmesi, Moğol istilası sırasında bu göçün hızlanması ve XV. ve XVI. yy.'larda sona ermesi, o sırada steplerin aşağı yukarı tümüyle boşalmış olması ve Hazarların dünya yüzünden silinmesi gibi bilgilerin ışığında, bu sayıların tutarlı olduğu bir gerçekdr.* Genel anlamda bu halk, beş altı yüzyıllık bir süre içinde yer değiştirmişe benzemektedir. Bizans'tan ve Arap topraklarından Hazarya'ya gelen Ya-

Dinyeper üzerindeki en son Hazar köyleri, Kazak isyanı sırasında XVII. yy.'da Chmelmicky tarafından yıkılmış, canlarını kurtaranlar Polonya-Litvanya'da yaşayan Yahudiler arasına katılarak, oranın Yahudi nüfusunu yine büyük ölçüde arttırmışlardır.

hudileri hesaba katar ve Hazar nüfusunun kendi arasında da biraz arttığını kabul edersek, imparatorluğun ihtişamının doruğuna ulaştığı yıllardaki Hazar nüfusunun, XVII. yy.'da Polonya'da yaşayan Yahudi nüfusu düzeyinde olması -bilgisizliğimizi karşılamak üzere arada birkaç yüz bin kişilik bir fark payı tanımakla birlikte- gerektiğini düşünüyorum.

Bu sayılarda bir ölçüde gariplik ve alay gizlidir. *Encyclopaedia Judaica'da* "İstatistikler" başlığı alündaki yazıya baktığımız zaman, XVI. yy.'da dünya Yahudi nüfusunun bir milyon dolaylannda olduğunu görüyoruz. Poliakin, Kutschera'nın[20] ve diğer bazı yazarların işaret ettiği gibi, bu durumda Ortaçağ'da Yahudi dinine inananların büyük çoğunluğunun Hazarlar olduğu anlaşılmaktadır. Hazarların oldukça büyük bir bölümü Polonya, Litvanya, Macaristan ve Balkanlara yerleşmiş, bir Doğu Avrupa Yahudi toplumu oluşturmuş ve yine dünya Yahudilerinin çoğunluğu teşkil etmeyi sürdürmüşlerdir. Bu toplumun ilk çekirdeği, öteki yörelerden göçen başka Yahudiler tarafından geliştirilmiş bile olsa (ileride açıklanacaktır), Hazar-Türk kökeni kuramım destekleyen belgelerin çokluğu, bu kurama hiç değilse incelenmeye değer bir nitelik kazandırmaktadır.

Polonya ve Doğu Avrupa'da yaşayan Yahudi topluluklarının genişlemesindeki başrolü Hazar unsuruna yüklenip, batıdan gelen göçmenlere tanımayısın diğer nedenleri gelecek bölümlerde incelenecektir. Yine de, Polonyalı tarihçi Adam Vetulani'nin sözlerine burada yer vermekte yarar olduğu kanısındayım:

Araştırmacılar, bu ilk yerleşim yerlerinin Hayar topraklarından ve Rusya'dan gelenler tarafından kurulmuş olduğunda gö-

rüş birliği içindedir. Güney ve Batı Avrupa'dan gelipyerleşen Yahudiler, buraya çok daha sonra gelmişlerdir. Buradaki Yahudi nüfusunun bir bölümü (ilk yamanlarda tümü) doğudan, Hayar topraklarından, daha sonra da Kiev Rusyasındangelmiştir.[2']

6

Sayı konusunu burada bırakabiliriz. Öte yandan, acaba bu Hazar göçmen topluluğunun sosyal yapısı ve karışım oranları üstüne neler biliyoruz?

İlk bakışta dikkat çeken nokta, Macaristan ve Polonya'da ilk zamanlarda seçkin Yahudilere verilen görev ve mevkilerin birbirine çok benzemesidir. Gerek Macar, gerekse Polonya kaynakları Yahudilerin darphanelerde görev aldığını, hazine yönedcisi, tuz tekeli denetçisi, vergi toplama görevlisi ve faizci, yani bankacı olduklarını belirtmektedir. Bu uygunluk bize bu iki göçmen topluluğun aynı kökenden gelmiş olabileceğini düşündürtmekle, **ayrıca** Macar Yahudilerinin kökünü Macar-Hazar yakınlığına kadar izleyebildiğimize göre, vardığımız bu yargının doğru olduğu izlenimini vermektedir.

Eski kaynaklar, her iki ülkenin tomurcuklanan ekonomik yaşamı üzerinde göçmen Yahudilerin oynadığı rolü yansıtmaktadır. Bu rolün önemli bir rol olması bizleri pek şaşırtmaz, çünkü dış ticaretin ve transit mallara gümrük resmi uygulamanın Hazarların en önemli gelir kalemlerini oluşturduğunu zaten bilmekteyiz. Göçmenlerin bu konularda ülke halkından daha tecrübeli olduğu düşünülürse sarayın ve soyluların mali işlerini yüklenmelerini normal karşılamak gerekir. XII. ve XIII. yy.iarda basılan Polonya paralarında Lehçe yazılardan başka, İbranî harfleriyle basılmış yazılar da görülmektedir (Bkz. 1.

Bölüm, II. Kısım/1). Bu paralar, yukarıdaki varsayımların garip birer kanıtı niteliğindedir. Yazıların neye yaradığı ise bir bilmecedir. Bazıları bir krabn adını verir (Leszek, Mieszko gibi), bazıları ise "Prens Abraham ben Joseph'İn evinden" gibi yazılardır. Bu büyük olasılıkla parayı bastıran şahıs ya da bankacı olabilir. Birtakım paralarda "Şans" ya da "Mukaddes" gibi sözcükler okunmaktadır. Ayrıca günümüz Macar kaynaklarının da, Yahudilerden alınan gümüşlerden para basıldığını belirtmesi ilginçdr.[22]

Ama Batı Avrupa'da görülen durumun tersine, bu ülkelerde yaşayan Yahudilerin tek uğraşı maliye ve dcaret değildir. Macaristan'da Kont Teka'nın durumu gibi, Polonya'da da birçok zengin Yahudi göçmen toprak sahibi olmuştur, örneğin 1203'den önce Breslav yakınlarında Yahudi toprak sahiplerinin oluşturduğu birliklerden kurulmuş kasabalar belirmiştir.[21] Ayrıca bu yörelerde birçok Hazar köylüsünün yerleşmiş olduğu, Hazar dilindeki köy adlarından da bellidir.

Bu köylerin ve kasabaların nasıl oluştuğu konusunda bize ışık tutan Karait kaynakları vardır. Bu kaynaklardan birinde Prens Vitold'un bir grup Karait savaş esirini "Krasna"ya yerleştirmesi, onlara evler yapmışı, birbir buçuk millik topraklar verişi anlaülmaktadır. (Krasna'nın Polonya'daki Krasnoia adlı Yahudi kasabası olduğu sanılmaktadır.)[24]

Yahudi toplumu için çiftçilik yine de sağlam bir gelecek sayılamamışür. Bunun nedenleri çeşitlidir. XIV yy.'da feodalitenin güçlenmesi, Polonya çiftçilerini serf durumuna getirmiş, köylerinden çıkmalanm yasaklamış, onları hareket özgürlüğünden yoksun bırakmışUr. Daha sonra, kilise hiyerarşisiyle derebeylerinin ortak baskı-

sı sonucu, 1496 yılında Polonya parlamentosu Yahudilerin tarım arazisine sahip olmasını yasaklayan bir yasa çıkarmıştır. Yine de, Yahudileri topraktan uzaklaşdrma akımının bundan çok önce başladığı sanılmaktadır. Yukarıda sayılan nedenlerin, yani din ayırımının, köylülerin serfleşmesinin dışında, gerçekte bir tarım toplumu olan Hazarların yavaş yavaş bir kent toplumu hâline dönüşmesi, göçler tarihinin en belirgin özelliklerinden biridir. Değişik iklim koşulları ve çiftçilik yöntemleriyle karşılaşma gibi güçlükler bir yana, yeni geldikleri ülkede kent yaşamının sunduğu daha kolay yaşam şardarı, bir iki kuşak içinde yaşayış biçimlerini değiştirmelerine yol açmışur. Abruzzi köylülerinin yeni dünyada lokantacı ve garson olarak çalışması gibi, Polonya çiftçilerinin torunlarının da mühendislik ya da psikanalizm gibi uğraşlar seçmeleri olağandır.'

Bununla birlikte, Hazar Yahudilerinin Polonya Yahudileri hâline gelmesi, geçmişle aralarındaki bağların sarsıntılı bir biçimde koparılmasını ya da bu kişilerin kimliklerini yitirmesini gerektirmemiştir. Bu yavaş yavaş beliren organik bir değişim olmuş, Poliakin çok inandırıcı biçimde ortaya koyduğu gibi, Hazar toplumuna yeni ülkede birçok geleneğini uygulama olanağı tanımışur. Bunun nedeni, Yahudilerin dağıldıkları diğer ülkelerin hiçbirinde görülmeyen bir sosyal yapı, daha doğrusu bir yaşam biçimi elde edebilmeleridir. Yahudi kasabası, yani İbranîcede *ayarah* olarak adlandırılan, Yiddish dilinde *shtetl,* Lehçede *rniastecko* olarak tanımlanan toplum,

' Göçmenlerin boş topraklar üzerine yerleşip çifçilik yolunu seçmeleri, ancak gelişmiş ya da az gelişmiş yörelerden gelenler için geçerli olan bir yoldur.

yalnızca Polonya'ya özgüdür. Bu sözcükderin her biri küçültmeli adlarsa da, bu, hiçbir zaman söz konusu toplumun küçük olduğu anlamına gelmemektedir. Kasabaların bazıları epeyce büyüktür. Adların küçültme oluşu, az da olsa özerkliğe sahip oluşundan, küçük birimler gibi gözükmelerindendir.

Ştetl (shtetl) hiçbir zaman getto ile karıştırılmamalıdır. Getto, Hrisdyan kentlerinde Yahudilerin yaşamaya zorlandığı bir sokaklar topluluğunu ya da mahalleyi tanımlamaktadır. Ancak XVI. yy.'ın ikinci yarısından itibaren, Hristiyan ve bazı Müslüman kentlerinde Yahudilerin evrensel yaşam alanı olarak evrilmiştir. Gettonun çevresi duvarlarla çevrilidir, geceleri kilidenen kapıları vardır. Bu durum, içeride yaşayanlarda boğulma duy gusu yaratmakta ve içe dönüklüğe yol açmakta ise de, gergin zamanlarda güven vermek gibi bir dereceye kadar yararlar da sağlamaktadır. Gettonun genişleme olanağı olmadığı için evler genellikle dar ve yüksek yapıdadır, içerideki nüfusun sürekli olarak artması ve sıkışması hiç hoş olmayan sağlık koşullarına yol açar. Bu koşullarda yaşayan insanların kendilerine saygı duymayı sürdürebilmesi için ruhsal yönden güçlü olmaları gerekir. Bunda hepsinin başarılı olamadığı ortadadır.

Ştetl ise çok daha değişik bir yerdir. Yalnızca Litvanya-Polonya'da bulunan, dünyanın başka bölgelerinde rastlanmayan bir yerleşme biçimi olduğu daha önce de belirtilmişti. Ştetl, Yahudilerin yaşadığı ya da halkın çoğunun Yahudi olduğu bir kasabadır. Kökeni herhalde XIII. yy.'a dayanmakta ve belki de, Hazarların pazar kentleriyle Polonya'daki Yahudi kasabaları arasındaki bilinmeyen bağlantıyı temsil etmektedir.

Bu yarı-kırsal, yarı-kentsel yerleşim yerlerinin ekono-

mik ve sosyal işlevi her iki ülkede de birbirine benzemektedir. Hazarya'da, daha sonra Polonya'da da olduğu gibi, bu yöreler dcaret merkezi, pazar-kend görevini yüklenmiş olup, büyük kentlerle kırsal yöreler arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Sürekli fuarlarında, koyun, sığır ürünleri, kentlerde üretilen mamuller, kırsal yörelerin aile endüstrisi ürünleri alınıp satılır ya da değiştirilir. Buralar, aynı zamanda, sanatkârların da eserlerini piyasaya sürdüğü yerler olup, çanak çömlekten demirciliğe, gümüşçülüğe, terziliğe, kasaplığa, değirmenciliğe, fırıncılığa, şamdancılık ve mumculuğa kadar her tür işte çalışanların satış merkezidir. Okuma yazma bilmeyenler için mektup yazıcılar, inançlılar için sinagoglar, yolcular için hanlar, çocuklar için okullar (heder: İbranîce oda anlamına) bulunmaktadır. Gelip geçen hikâye anlatıcıları (Velvel Zbarzher gibi bazılarının ismi kalıcı olmuştur)[211] buralarda konaklar ve dinleyici bulur, Polonya içinde bir ştetl'den ötekine geçerek yolculuk yaparlar. Daha önce aynı şeyi Hazarya'da da yaptıkları düşünülebilir. Anlattıkları hikâyelere inanılırsa, bu da bir gerçektir.

Bazı ticaretler Polonya'da yalnızca Yahudilerin tekeline geçmiştir. Bunlardan biri odun ve kereste ticaretidir. Bu durum bize, kerestenin Hazarya'nın bir numaralı ihraç ürünü olduğunu anımsatır. Yahudilere özgü ikinci uğraş nakliyeciliktir. Poliak bize, "Ştediarın sık örülmüş bir ağ biçimindeki dağılımı, malların bütün ülke içinde Yahudilerin sağlam yapılı adı arabalarıyla taşınabilmesi olanağını yaratmıştır" demektedir.[26] Bu tür ulaşım, ülkenin doğusunda öylesine yerleşmiştir ki, İbranîce arabacı anlamına gelen *ba'alagalah* sözcüğü Rusça'ya *balagula* biçiminde girmiş bulunmaktadır. Bu ticaret ancak XIX. yy.'ın ikinci yarısında, demiryollarının hizmete girişin-

den sonra baltalanmış ve gerilemeye başlamıştır.

Araba yapımı ve taşıma işleri gibi uğraşların Batı Yahudilerinin yaşadığı gettolarda doğup geliştiğini düşünmek güçtür. Bu uğraşların Hazar kökenli olması gerekir. Gettoda yaşayanlar bir yerden bir yere gitmeyen kişilerdir. Oysa Hazarlar, öteki yarı-göçebe kavimler gibi, çadırlarını, yiyecek ve eşyalarını taşımak için at ya da öküz arabası kullanmaya alışkın kimselerdir. Sirk çadırı boyundaki büyük kraliyet çadırlarını da bu yolla taşımak zorundadırlar. Yeni ülkelerinin güç aşılan yollarında ulaşım için gerekli teknik bilgi, olsa olsa onlarda bulunabilir.

Öteki Yahudi uğraşları arasında hancılık, un değirmenciliği, kürk ticareti de sayılabilir ki, bu uğraşların hiçbirine batı gettolarında rastlanmamaktadır.

Kaba çizgileriyle bir Polonya /te/Anda yaşamın genel görünümü budur. Bu niteliklerin bazısı herhangi bir ülkedeki eski pazar kentlerinde görülen niteliklerdir. Diğer bazı nitelikler ise, Hazar kenderi üstüne pek de fazla olmayan bilgilerimize tıpatıp uymaktadır. Bu yüzden Hazar kentlerinin, Polonya //W/larının prototipi olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Burada değinilmesi gerekli kendine özgü bir nitelik de, pagoda tipi sinagoglardır. Şted'larda bulunan XV. ve XVI. yy.'lardan kalma bu ahşap sinagoglar, gerek ülkenin mimari stilinden, gerek Batı Yahudilerinin getirdiği, daha sonraki yıllarda uygulanan getto türü sinagoglardan çok daha değişik yapılardır. *Ştetl* sinagogunun duvarları arabesk desenlerle, Acem etkisiyle, Macar-Hazar mimarisine (1/13) giren hayvan figürleriyle kaplı olup, Ermeni göçmenlerin Polonya'ya getirdiği süslü üsluba uymaktadır.[27]

Polonya Yahudilerinin geleneksel giysileri de kesinlikle doğu etkisindedir. Her ne kadar dpik uzun ipek kaftan, Polonya soylularının bir taklidi gibi gözükse de, gerçekte bu giysi de, Altınordu Devleü'nde yaşayan Moğollardan kopya edilmiştir. Modanın siyasî sınırları aşarak yol aldığı bir gerçektir. Ama uzun kaftanların göçebelerden çok önce de giyildiğini biliyoruz. *Yarmolka* adı verilen ve günümüze kadar dindar Yahudilerin giymekte olduğu takke, Sovyeder Birliği sınırları içinde yaşayan Özbek ve Türk toplumları tarafından da giyilmektedir. Polonya'nın Yahudi erkekleri bu takkenin üzerine *streimel* olarak adlandırılan, çevresi tilki kürküyle kaplı, şık ve yuvarlak bir şapka giyerlerdi. Bu şapkayı Hazarlar Kazaklardan ya da Kazaklar Hazarlardan kopya etmiş olabilirler. Daha önce de belirtildiği gibi, tilki ve samur kürkleri Hazarya'nın en belli başlı ticaret mallarından biriyken, sonradan bu ticaretin, Polonya'da Yahudilerin tekelinde olduğu görülmüştür. Kadınlar ise XIX. yy. ortalarına kadar uzun beyaz türban takmaktaydılar. Bu başlık da Kazak ve Türkmen kadınlarının taktığı *jauluk'un* eşidir.[28] (Günümüzde dindar Yahudi kadınlar türban yerine kendi saçlarından yapılmış bir peruk takmaktadır, çünkü saçları evlendikleri zaman tıraş edilmektedir.)

Burada, aradaki ilişki biraz kuşkulu bile olsa, Polonya Yahudilerinin *gefilte* (balık dolması) tutkusuna da değinmek yerinde olur. Sonradan ulusal bir yemek olarak ülkedeki Hristiyanlar tarafından da benimsenen balık dolması için, "Balıksız Sebt olmaz," diye bir atasözü bile vardır. Acaba bu gelenek, balığın esas yemek olduğu Hazar Denizi dolaylarından mı gelmektedir?

Ştetl'de yaşam, Yahudi edebiyat ve folklorunda büyük bir romantik özlemle dile getirilmektedir. Bu yaşa-

ma ve geleneklere[2"] ilişkin çağdaş bir araştırmada, halkın Sebt'i neşeyle kutlayışı şöyle anlatılıyor:

İnsanlar nende olurlarsa olsunlar, bir an önce evlerine ulaşmak ve Sebt'i aileleriyle birlikte karşılamak için acele ederler. Köyden köyege^ip arabasıyla satış yapanı da, teresi de, ayakkabıcısı da, seyahate çıkmış tüccarı da, cuma akşamı güneş batmadan önce evine ulaşmak için çaba gösterir.

Onlar çabucak evlerine koşarken Ştetl sokaklarında, "Yahudiler hamama!" diye bağıran tellallar dolaşır. Hamamlar sinagogun bir parçasıdır. Bağıran kişi, kendi yetkisinden daha büyük bir yetkiyle seslenmektedir, çünkü Yahudileri hamama çağırırken, gerçekte, onları tanrının emirlerinden birine uymaya çağırıyordun

Ştetl yaşamının en canlı biçimde yansıdığı yer, Marc Chagall'ın sürrealist tablo ve baskılarıdır. Buralarda İncil'den simgeler, kaftan giymiş, başları*yarmolkalı* hahamlarla yan yana görülmektedir.

Garip kökenlerinin izlerini yansıtan garip bir toplumdur *Ştetl* toplumu. İlk kasabaların savaş esirleri tarafından kurulmuş olması muhtemeldir. Karaitler ve Trokiler gibi. Polonya soylularının bu toplulukları kendi boş arazilerinde yerleştirmeye heveslendiklerini zaten biliyoruz. Ama yine de, bu kasabaların pek çoğu, çölleşmekte olan yaban bozkırlarından gelen göçün ürünüdür. Poliak'ın ifadesine göre, "Moğol istilası sırasında Slav kasabaları batıya doğru kaymaya başladığında, Hazar ştetl'leri de onlarla birlikte gitmiştir."[30] Yeni kasabaların öncüleri büyük bir olasılıkla, sık sık Polonya topraklarından geçerek Macaristan'a gidip gelen zengin Hazar tüccarlarıdır. "Macaristan'a gelen Magyar ve Kabar göçü, Polonya topraklarına yerleşen Hazarların sayısını

da artırmıştır. Polonya, iki ülke arasında transit yol hâline gelmiş[31] ve bu yüzden gelip geçen Yahudi tüccarlar ülkeyi iyi tanıma fırsatı bulmuş, kiracı arayan toprak sahipleriyle ilişki kurarak kendilerine buralarda yeni yurtlar seçmişlerdir." Abraham Prokovnik'i de anımsamamak elde değildir: "Toprak sahipleri, kendi topraklarına yerleşecek ve arkalarından başkalarını da getirecek zengin ve saygın Yahudilerle anlaşma yaparlardı. Genellikle kendi eski yurtlarından gelenleri seçerlerdi."[12] Demek, bu kimseler, çiftçi, küçük sanatkâr ve benzer topluluklardan oluşan, yani kendi kendini geçindiren bir toplum olabilecek nitelikte kişilerdir. Bunun sonucu olarak Hazar Ştetl'i niteliklerini koruyarak yerini değiştirmiş ve Polonya *Ştett* hâline gelmiştir. Çiftçilik zamanla bir yana bırakılacak, ama o zamana kadar da, değişen koşullara uyum sağlanmış olacaktır.

Günümüz Yahudiliğinin çekirdeğinin de, yine eski ilkeye göre oluştuğu ortadadır: "Yeni ufuklara doğru ilerleyin, ama bir arada ilerleyin."

NEREDEN?

1

Araştırmamız sonucunda ortaya iki gerçek çıkmaktadır: Hazarların eski yurtlarından bir ulus olarak silinmesi ve aynı sıralarda, eski yurda yakın kuzey-batı bölgelerde tarihin en büyük Yahudi toplumlarının gelişmesi. Bu iki olayın birbiriyle ilişkisi ortada olduğu için, tarihçiler Polonya Yahudiliğinin gelişmesine katkıda bulunan unsurun Hazarya'dan gelen göç olduğu konusunda görüş birliği içindedir. Varılan bu sonuç, daha önceki bölümlerde anlatılan verilere dayanmaktadır. Ama tarihçilerin emin olmadıkları nokta, Hazar göçünün bu Yahudi toplumlarının oluşmasına ne oranda ve ne ölçüde katkıda bulunduğudur. Bu gelişmede Hazar oranı yüzde kaç, batıdan göçen Yahudilerin oranı yüzde kaçtır? Günümüz Yahudiliğinin genetiğini oluşturan oranlar nedir?

Başka deyişle, Polonya'ya çok sayıda Hazar'ın göçtüğü kesinlikle bilinmekte ve artık tartışma konusu olmamaktadır. Tartışılan nokta, bu göçmenlerin yeni toplumun çoğunluğunu mu, yoksa küçük bir oranını mı oluşturduğudur. Bu soruya bir karşılık bulabilmek için, batıdan gelen "Gerçek Yahudiler"in ne sayıda ve nasıl göç etdği konusuna eğilmek gerekmektedir.

1000 yılı dolaylarında Batı Avrupa Yahudilerinin en önemli toplulukları Fransa'da ve Ren yöresinde yaşa-

maktadır." Bu toplulukların büyük bir kısmının Roma döneminde teşekkül etmiş olması muhtemeldir. Çünkü Kudüs'ün yıkılmasından Roma İmparatorluğu'nun çökmesine kadar geçen süre içinde Yahudiler, Roma'ya bağlı değişik topraklarda yerleşmiş, sonradan italya ve Kuzey Afrika'dan gelen göçlerle desteklenmişlerdir. Fransa, Normandiya, Provence ve Akdeniz kıyılarına kadar olan alanda, IX. yy.'dan bu yana Yahudilerin yaşamakta olduğunu belirten veriler karşımıza çıkmaktadır.

Bir grup Manş Denizi'ni de geçmiş, Norman çıkarmasından hemen sonra ingiltere'ye gelmiştir. Bunları Fatih William'ın çağırdığı sanılmaktadır.[1] Çünkü ünlü hükümdarın, bu kişilerin sermayesine ve girişim yeteneğine gereksinimi vardır. Olayın tarihi Baron tarafından şöyle anlatılmaktadır:

Zamanla, gerek siyasal, gerek ekonomik atılımlara kredi sağlamak için çalışmaya başladılar. Yüksek faille epeyce bir sermaye biriktirdikten sonra, faizcilere şu ya da bu biçimde baskı yapılarak, paralar bakine adına ellerinden alınıyordu. Yahudi ailelerin utçun süre refah içinde, gü^el evlerde yaşayabilmesi, kamu sorunlarında sö\ sahibi olması, birçoklarının gölünü karartıyor ve bu durum Yahudilerin, borçluların büyüyen nefretini ve yalnızca hükümdarın koruyucu kanatları altına sığınmış olarak yaşamanın tehlikelerim görmelerine engel oluyordu... Gittikçe büyüyen homurtular sonucu, 1189-90yıllarında son trajedi gerçekleşti. Bunun açtığı yol, sonunda 1290yılında Yahudilerin sınır dışı edilmesi kararına vardı. Ingili^ Yahudilerinin kısa samandaki yükselişi ve bundan da kısa gamanda sonuçlanan düşüşü, Batı Yahudilerinin ikinci bin yılın ilkyarısı boyunca sürdürdüğü

' Ayrı bir kategoriye giren ve söz konusu göçe katılmayan İspanyol Yahudileri dikkate alınmamıştır.

yaşam döngüsünü belirgin biçimde çizmektedir.[2]

ingiltere tecrübesi oldukça öğreticidir. Çünkü bu olay, Avrupa kıtasındaki eski Yahudi tarihine oranla çok daha iyi belgelenmiştir. Buradan alabileceğimiz en önemli bilgi, Yahudilerin sosyo-ekonomik etkisinin, sayılarıyla oranlanamayacak ölçüde büyük olduğudur. 1290 yılında dışarı atılmalanna kadajr, herhangi belirli bir tarihte ingiltere'deki Yahudi sayısı asla 2500'ü geçmemiştir.* Oysa, Ortaçağ'ın bu küçük Yahudi topluluğu, ingiltere'nin ekonomik oluşumu üzerinde çok önemli, hattâ Polonya'daki kalabalık Yahudi topluluklarından da önemli bir rol oynamıştır. Yine de, Polonya'daki Yahudilerle karşılaştırıldığında, ingiltere Yahudilerinin bazı avantajlardan yoksun olduğunu görüyoruz. Orada ülkenin her yerine serpilmiş, bir ağ oluşturan Yahudi kasabaları yoktur. Gösterişsiz bir yaşam süren küçük sanatçılar, orta sınıf işçiler, hancılar yoktur. Yani bu topluluğun halk içinde bir kökü yoktur. Dolayısıyla bu tipik olayda Angevin Ingilteresi, bize Batı Avrupa'daki gelişmelerin bir özeti gibi görünmektedir. Fransa ve Almanya Yahudileri de aynı alın yazısına mahkumdur. Onların toplumları da daha çok üst seviyedeki kişilerden kuruludur. Aşağıda kökü yoktur. Bu durum, her yerde aynı acıklı sona yol açmıştır. Bu korkunç hikâye her zaman bir balayıyla başlamış, boşanma ve kanla son bulmuştur. Başlangıçta Yahudilere yüz verilmiş, özel yasalar çıkarılıp onlara ayrıcalıklar tanınmış, ikramlar sunulmuştur. Tıpkı saray simyagerleri gibi, aranan kişiler olmuşlardır. Bunun nedeni, ekonominin çarkını döndürecek sırlan yalnızca onlann bilmesidir. Cecil Roth şöyle

'Joseph Jacobs'un klasik araştırmasında *{Angevin İngilteresi'nin Yahudileri)* **Yahudi ailelerin adları ve öteki ilgili belgeler bulunmaktadır.**

yazmaktadır: "Karanlık çağlarda Batı Avrupa'nın ticareti genellikle Yahudilerin elindeydi. Esir ticareti de buna dahildi. Hattâ Karolenj Fransasında Yahudi sözcüğüyle tüccar sözcüğü eş anlamlı olarak kullanılırdı.[4] Ne var ki, yerli bir tüccar sınıf oluşmaya başlayınca, Yahudiler, yalnız en kârlı işlerden uzak tutulmakla kalmamış, onların alışılmış ticaretlerine bile engel olunmaya başlanmıştır. Bu durumda, onlara açık tek yol, faizle para vermek olmuştur. "...Tedavül eden servet önce Yahudiler tarafından yutulur, sonra belirli aralıklarla hazineye kusturulurdu..."[5] Yani ünlü Shylock karakteri, Shakespeare'den çok önce yerleşmiş bir tipti.

Balayı günlerinde Charlemagne, Bağdat Halifesi Harun el Reşid'e bir heyet göndermiş, 797 yılında bir dostluk antlaşması yapmıştı. Elçilik heyetinde İzak adlı bir Yahudi ile iki Hristiyan soylu bulunmaktaydı. Bu tatlı dönemin sonu 1306'da geldi. O tarihte, Güzel Philip, Yahudileri Fransa topraklarından attı. Daha sonra bazılarının dönmesine izin verildiyse de, baskılar ve eziyet sürdü. Yüzyılın sonunda Fransa'da hemen hemen hiç Yahudi kalmamıştı.*

2

Alman Yahudilerinin tarihine baktığımızda ilk gördüğümüz şey, bu ülke Yahudilerine ait bilimsel bir tarihin yokluğudur... *Germanica judaica* yalnızca 1238 yılına kadar olan süre içinde, tek tek topluluklara ışık tutan bir

Fransa'nın bugünkü Yahudi toplumu, İngiltere'de olduğu gibi, İspanya engizisyonundan kaçan Yahudiler tarafından XVI. Ve XVII. yy.'larda oluşturulmuştur.

kaynak niteliğindedir.[6] Tuttuğu ışık da oldukça soluk bir ışıktır, ama hiç değilse Hazar Yahudilerinin Polonya'ya olan göçü doruk noktasına yaklaştığı sıralarda, Batı Avrupa Yahudi toplumlarının bölgesel dağılımını gösterebilmektedir.

Almanya'da bu tür bir toplumun varlığına işaret eden ilk kaynak, Kalonymous adlı birinin 906 yılında akraba ve yakınlarıyla birlikte İtalya'daki Lucca'dan Mayence'e göçtüğünü anlatmaktadır. Aynı tarihte Spires'de ve Worms'da da Yahudilerin varolduğunu okuyoruz. Treves, Metz, Strasbourg ve Köln gibi yerlerdeki Yahudiler daha sonra ortaya çıkıyor. Bunların tümü Alsas ve Ren yöresinde ince uzun bir şerit üstünde yerleşmişe benziyorlar. Yahudi gezgini Tuledalı Benjamin (Bkz. 1. Bölüm, II. Kısım/8) XII. yy.'ın ortasında bu bölgeyi ziyaret etmiş ve "Bu kentlerde çok akıllı ve çok zengin bir hayli *İsraelit* var," diye yazmıştır.[7] Ama bir hayli dediği, ne kadardır? Az sonra göreceğimiz gibi, pek az.

Daha önce (MS 960-1030) Mayence'de Gershom ben Yahuda adlı bir haham yaşamaktaydı. Bilgeliği kendisine "Diaspora'nın ışığı" adını kazandırmıştı. Fransa ve Ren-Alman yöresi Yahudilerinin dinî önderiydi. 1020 yılı dolaylarında Gershom, Worms'da bir hahamlar konseyi topladı, bazı kuralları onayladı, bu arada birden fazla kadınla evlenmeye yasal olarak son verdi (gerçekte bu uygulama uzun yıllardan beri fiilen ortadan kalkmıştı). Konseyde alınan kararların altında, bunların acilen değiştirilmesi gerektiğinde Burgundy, Normandiya, Fransa ülkeleri ile Mayence, Spires ve Worms kenderinden gelen delege hahamlardan oluşan bir konsey kararının yeteceği yazılıydı. Başka haham belgelerinde de, bu tarihler arasında yalnızca bu üç kentin adlarına rasdamakta-

yız. Bundan çıkarılabilecek tek sonuç, Ren bölgesindeki öteki Yahudi topluluklarının XI. yy. başlarında dikkate alınmayacak kadar önemsiz olduğudur.[8]

Aynı yüzyılın sonunda, yani I. Haçh Seferi'nin tarihi olan 1096'da Alman Yahudi toplumları toplu halde imha edilmekten kıl payı kurtuldular. E. Barker, Haçlıların tutumunu, *Encyclopaedia Britannica'du* ender rasdanan bir duygusallıkla anlatmaktadır:[9]

Kan/ar ayak bileklerine yükselinceye kadar, önüne geleni kesip, gece olunca da, kilisede neşesinden hıçkırarak diy çökmeye hayırdı... Çünkü üstü başı tanrının şarap sıkacağından kıpkırmızı kesilmişti.

Ren Yahudileri de işte bu şarap sıkacağına sıkışmış durumdaydı. Bu pres onları hemen hemen tümüyle yok etti. Ayrıca kendileri de başka bir salgına kapılmış gidiyorlardı. Din uğruna ölme tutkusu. Kendini feda etme, "martir" olma tutkusu, ibranî tarihçisi Solomon bar Simon'a göre, (bu yazar genellikle güvenilir bir kaynak olarak bilinir)'" Mayence Yahudileri, ya dinlerini değiştirip vaftiz edilmeyi kabul etmek ya da saldırganlar güruhunun elinde can vermek gibi korkunç bir ikilemle karşı karşıya gelince, kolektif intihar yolunu seçerek öteki toplumlara örnek olmuştur:"

ibrahim 'in, oğlu Isak 'ı kurban etmeye nasıl hayır olduğunu anımsayan babalar, oğullarını; kocalar, karılarını kestiler, insanın kanını donduran bu ürküntü verici kahramanlıklar için, bıçaklar Yahudi geleneğine göre bileniyor, öldürmeler kurban ritüellerine göre yapılıyordu. Genellikle toplumun bilgeleri, büyükleri, bütün katliamları seyredip, sonra kendi yaşamlarına kendi elleriyle son vermek zorunda kalıyorlardı... Toplumu saran bu he-

pes, din uğruna şehit olmak ve cennette ödüllendirilmek gibi kazançları birlikte getiriyordu. En önemli şey, düşmanın eline düşmeden önce ölebilmek, böyleceyokyere öldürülmekten ya da Hristiyanlaştınlmaktan kurtulmaktı.

Korku hikâyelerini bırakıp daha soğukkanlı istatistiklere döndüğümüzde, Almanya'da yaşayan Yahudi nüfusu hakkında kabaca da olsa bir görüş edinebiliyoruz. İbranî kaynakları Worms'da 800 kurbandan söz ederken Mayence için 900 ya da 1300 sayılarını vermektedir. Yahudilerin bazılarının vaftiz edilmeyi ölüme tercih etmiş olması da hesaba katılmalıdır. Oysa kaynaklar sağ kalanların sayısını vermemektedir, öte yandan, martirlerin sayısının abartılı olmadığından da emin olamayız. Ne olursa olsun, Baron'un yaptığı hesaplamalara göre her iki toplumun nüfusu yukarıda ölüler için verilen sayıyı geçmeyecektir.[12] Yani Worms ve Mayence nüfuslarının yüzlü sayıları aşmasının zorluğu ortadadır. Ama bildiğimiz gibi bu iki kent (bir de Spires'in eklenmesiyle) Haham Gershom'un adını anmaya değer bulduğu en büyük Yahudi toplumlarının yaşadığı kender olmaktadır.

Bundan çıkan sonuç ortadadır. Almanya'nın Ren yöresinde, 1. Haçlı Seferi'nden önce bile, çok az sayıda Yahudi yaşamaktadır. Tanrının şarap presi işlemeye başladıktan sonra sayıları daha da azalmıştır. Ren'in doğusunda, Orta ve Kuzey Almanya'da ise henüz hiç Yahudi yoktur. Uzun süre de olmamıştır. Yahudi tarihçilerin "1096 Haçlı Seferi Alman Yahudilerini süpürgeyle süpürürcesine Polonya'ya attı," biçimindeki geleneksel inancı efsaneden başka bir şey değildir. Daha doğrusu çaresizlikle uydurulmuş bir açıklama biçimidir. O sıralarda Hazar tarihine ilişkin çok az şey bilindiği için, hiç yoktan

Doğu Avrupa'da eşi görülmemiş Yahudi topluluklarının belirmesini bu şekilde açıklamışlardır. Bununla birlikte, çağdaş kaynaklarda Ren dolaylarından Orta Almanya'ya giden iri ya da ufak hiçbir Yahudi göçünden söz edilmemektedir... Nerede kaldı ki, çok daha uzaklarda olan Polonya'ya bir göç olsun.

Eski geleneğin temsilcilerinden sayılan Simon Dubnov adlı tarihçi bize şöyle söylemektedir: "I. Haçlı Seferi Hristiyanları Asya'ya doğru yola çıkarırken, Yahudileri de Doğu Avrupa'ya sürmüştür."[11] Ama aynı yazar birkaç satır sonra ila şöyle deme gereğini duymaktadır: "Yahudi tarihi için çok büyük önem taşıyan bu göçle ilgili hiçbir **bilgimiz yoktur."**[4] Buna karşılık, ilk ve daha sonraki haçlı seferleri sırasında eziyete uğrayan Yahudilerin neler yaptığına ilişkin pek çok bilgimiz bulunmaktadır. Bazıları kentlini öldürmüş, bazıları karşı koymaya çalıştığı için linç edilmiştir. Kurtulabilenler ise bunu tehlike sırasında bazı kimselerin kendilerini korumasına, onlara sı ğınacak bir yer vermesine borçludur. Örneğin kuramsal olarak onları korumakla yükümlü olan Burgrave Piskoposu'nun sağlam şatosuna sığınanlar gibi. Genellikle bu önlem katliama engel olamamıştır ama sağ kalanlar, haçlılar yollarına koyulduktan sonra yine yuvalarına, yağma edilmiş evlerine dönmüş, yeni bir başlangıç yapmaya çalışmışlardır.

Aynı uygulamaya tarihte sık sık rasdamaktayız. Treves'de, Metz'de ve daha birçok yerde, ikinci ve daha sonraki haçlı seferlerinde artık bu iş bir alışkanlık haline gelmişd: "Yeni bir haçlı seferi için kargaşa başladığı aıula, Mayence, Worms, Spires, Strasbourg, Würzburg ve öteki kenderin Yahudileri hemen yakın yerlerdeki şatolara kaçmakta, kitaplarını ve değerli eşyalarını dosda-

rı olan kentlilere emanet etmekteydiler."[15] Bu konudaki ana kaynaklardan biri Ephraim bar Jacob'un yazdığı *Anılar Kitabı*'dır. Yazar, on üç yaşındayken Köln'den nasıl muhacir çıkıp ailesi ve yakınlarıyla birlikte Wolkenburg Şatosu'na sığındıklarını anlatmaktadır.[16] Solomon bar Simon da, II. Haçlı Seferi sırasında Mayence Yahudilerinin Spires'e kaçtığını, sonra yeniden eski kenderine dönüp orada bir sinagog yaptıklarını söylemektedir.[17] Bu hikâyeler tarihte bir nakarat gibidir. Yani başka bir deyimle, Yahudilerin Almanya'nın doğusuna doğru göç ettiklerine ilişkin hiçbir belirti yoktur. Almanya'nın doğusu, Miesses'in deyimiyle[18], o sıralarda Judenrein (Yahudilerden arınmış) durumdadır ve daha birkaç yüzyıl öyle kalacaktır.

3

XIII. yy. bir bakıma toparlanma çağı olmuştur. Ren yöresinde Yahudilerin yaşadığını ilk kez ancak bu yüzyılda duyabiliyoruz. Palatinete (MS 1225), Freiburg (1250), Ulm (1243), Heidelberg (1255) vb. gibi.[19] Ama bu rahatlık da geçici bir süre içindir. XIV. yy. Fransız ve Alman Yahudilerine daha yeni ve değişik felakeder getirmiştir.

İlk felaket, Güzel Philip'in bütün Yahudileri ülkesinden dışarı atmasıyla başlar. Fransa o sıra bir ekonomik krizle karşı karşıyadır. Paranın değeri düşmüş, sosyal tedirginlikler başlamıştır. Philip de bunun çaresini her zamanki gibi Yahudileri soymakta bulur. Onlardan 1292 yılında 100.000, 1295, 1299, 1302 ve 1305 yıllarında da 215.000 altını vergi olarak toplar. Daha sonra, hâlâ acılar içinde kıvranan ekonomisini daha köklü yollardan tedavi etmeye karar verir. 21 Haziran 1306 tarihinde bir emir

imzalayarak, krallığı içinde yaşayan Yahudilerin hepsinin belli bir günde tutuklanmasını, mallarının ellerinden alınmasını ve kendilerinin sınır dışı edilmesini ister. Tutuklamalar 22 Temmuz'da yapılır, sürgün de birkaç hafta sonra başlar. Kovulanlar Fransa'nın krallık sınırları dışındaki bölgelerine geçerler. Provence, Burgondiya, Akitanya ve birkaç başka beylik topraklarına sığınırlar. Ama Miesses'e göre, "Fransız Yahudilerinin bu tedirginliği sırasında Almanya'daki Yahudi nüfusunun arttığını gösteren hiçbir belirti yoktur."[20] Ayrıca hiçbir tarihçi Fransız Yahudilerinin yola koyulup Almanya topraklarından geçerek Polonya'ya vardığını, ne o sıra ne de daha sonraki tarihler için söz konusu etmemiştir.

Philip'ten sonra tahta geçenlerin döneminde Yahudilerin bir bölümü geri çağırılmış (1315 ve 1350), ama yaralar sarılamadığı gibi, toplumun yeniden Yahudilere baskı yapmasına da engel olunamamıştır. XIV. yy.'ın sonlarında Fransa da, tıpkı ingiltere gibi, hemen hemen Judenrein duruma gelmiştir.

4

Aynı yüzyılın ikinci felaketi, 1348 ve 1350 yıllarında yayılan ve Kara Ölüm diye bilinen veba salgınıdır. Bu salgın Avrupa nüfusunun üçte birinin, bazı bölgelerde de üçte ikisinin ölümüne yol açmıştır. Asya'dan Türkistan yoluyla gelen salgının Avrupa'ya yayılması ve orada ortaya çıkardığı zarar, insanoğlunun çılgınlığına en belirgin örnektir. Canibey adlı bir Tatar 1347 yılında Kırım'daki Kaffa (bugünkü Peodosya) kentini kuşatmıştır. Kent o sıra Cenevizlilere ait bir ticaret limanıdır. Hastalık, Canibey'in askerleri arasında çok yaygındır. O da ve-

balı cesetleri mancınıkla kentin içine fırlatmış, kentlilerin de hastalığa tutulmasını sağlamıştır. Ceneviz gemileri fareleri ve öldürücü pireleri batıya, Akdeniz limanlarına taşımış, mikrop buralardan batıya yayılmıştır.

Pasteurella pesus basilinin ırklar arasında bir ayınm gütmesi beklenemezse de, bu olaydan da en zararlı çıkan yine Yahudiler olmuştur. Daha önceleri Hrisdyan çocuklarını dinleri gereğince öldürmekle suçlandıkları yetmiyormuş gibi, bu kez de kuyuları zehirledikleri, hastalığı onların yaydığı söylentisi ortaya çıkmıştır. Bu söylentiler farelerden çok daha hızlı yol aldığı için, kısa zamanda Yahudiler bütün Avrupa'da grup grup yakılmaya başlanmış, bundan kurtulmak için intiharlar bir kez daha çıkar yol sayılmıştır.

Batı Avrupa nüfusunun tekrar vebadan önceki düzeye çıkması XVI. yy.'ı bulmuştur. Yahudilere gelince, onlar hem farelerin hem insanların saldınsına aynı anda uğradıkları için içlerinden kurtulanlar pek azdır. Kutschera bu konuda şöyle yazar:

Halk, kaderin yalim darbesinin ansını onlardan çıkardı, vebadan kurtulanların üstüne kılıçlajürüdü. Salgın ortadan kalkmayayüy tuttuğu yaman Almanya'da hemen hiç Yahudi kalmadığını biye günümüy tarihçileri söylemektedir. Almanya'da Yahudilerin yaten pek iyi yaşama olanağı bulamadığına, geniş topluluklar oluşturmadığına inanmak yorundayıy. O halde bu insanlar, bugün Polonya'da gördüğümüy bu kadar yoğun bir nüfusun temellerini nasıl atmış olabilirler? Polonya Yahudileri bugün (MS. 1909) Almanya Yahudilerinin on katı kadardır. Bu durumda Doğu Yahudilerinin buraya batıdan geldiği, öyellikle Almanya 'dan geldiği inananın nasıl olup da taraftar bulduğunu anlamak güçtür.[21]

Bununla birlikte, I. Haçlı Seferi'yle veba salgını, tarihçilerin Doğu Yahudiliğinin oluşmasına neden olarak ortaya koydukları iki temel olay sayılmaktadır. Veba olayında da, tıpkı haçli seferinde olduğu gibi, toplu göçe ilişkin hiçbir belirti yoktur. Tersine, Yahudilerin bu olayda da kurtulabilmek için birbirlerine sokulduklarını, yakındaki dost şatolara sığınmaya çalıştıklarını biliyoruz. Veba sıralarında bir tek göç olayından söz edilir, o da Mieses'in anlattığı olaydır. Spires Yahudileri, on mil kadar uzakta bulunan Heidelberg'e gitmiş, oraya sığınmışlardır.

Fransa ve Almanya'da Yahudi nüfusunun vebadan önce yok olma durumuna geldiğini göz önüne alarak, Batı Avrupa'nın bundan sonra birkaç yüzyıl Judenrein olduğunu, yalnızca Ispanya'daki Yahudiler dışında, kıtada tek tük Yahudi kaldığını kabul etmek zorundayız. İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın Yahudi nüfusunu XVI. ve XVII. yy.'larda oluşturanlar bambaşka bir soydan gelmektedir. Sephardimler (ispanyol Yahudileri) bin yıldan beri yaşadıkları İspanya'dan kaçmak zorunda kaldıklarından buralara göç etmişlerdir. Onların tarihi, yani çağdaş Avrupa Yahudiliği tarihi, bu kitabın kapsamı dışında kalmaktadır.

Dolayısıyla, batılı Yahudilerin Ren'den kalkıp, düşman topraklar sayılan Almanya'nın içinden geçerek Polonya'ya geldikleri tezini hiç duraksamadan reddedebiliriz. Ren dolaylarında yaşayan bir avuç Yahudinin sayısı, göç etmekteki isteksizlikleri, tersine, oldukları yerde saklanma alışkanlıkları, tarihlerde göç belirtisi ifade eden satırların olmayışıyla birleşince, bu tezi tümüyle çürütmektedir. Bu konuda bazı ek kanıdar da 2. Bölüm VII. Kısım'da, dil konusu incelenirken açıklanacaktır.

KARŞILIKLI AKIMLAR

1

Daha önceki bölümlerde sunulan kanıdar göz önüne alınınca, kaynaklara en yakın durumda olan Polonya tarihçilerinin niçin "Yahudi nüfusunun en büyük bölümünü Hazarlar oluşturmuştur," tezinde birleştiğini anlamak kolaylaşıyor.[1] İnsanın içinden Kutschera gibi durumu biraz abartıp, "Doğu Yahudiliği yüzde yüz Hazar kökenlidir" diyeceği geliyor. Bu kök arama konusunda Hazarların tek rakibi bahtsız Fransız ve Alman Yahudileri olsaydı, böyle bir abartma doğru bile sayılabilirdi. Ama Ortaçağ'ın sonlarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu topraklarındaki Yahudi topluluklarının sosyal konumlarında inişli çıkışlı hareketler olmuştur. Balkanlarda da durum aynıdır. Yalnızca Viyana ve Prag'daki Yahudi nüfusu artmakla kalmamış, Karint Alpleri'nde en azından beş Yahudi kasabası ortaya çıkmış, Stirya Dağlarında da birçok Yahudi kenti, Yahudi devletçiliği belirmiştir. XV. yy.'ın sonlarında Yahudiler bu yerlerin her ikisinden de sürülüp İtalya'ya, Polonya'ya ve Macaristan'a geçmişlerdir. Ama bu insanlar başlangıçta nereden gelmiştir? Herhalde batıdan değil. Mieses bu ülkeleri incelerken şöyle der:

Ortaçağda Bavarya 'dan Iran 'a, Kafkaslara, Ön Asya'ya ve

Biyans'a kadar olan alan içinde Yahudiyerleşimleri bir yincir gibi görülmektedir. Oysa Bavarya'dan batıya doğru baktığımızda, Almanya boyunca bir boşlukla karşılaşırı^... Yahudilerin Alpler yöresine nereden, nasıl göçtüğünü bilmiyorum ama bunda üç büyük ülkenin Yahudilerinin katkısı olmalıdır. Bu ülkeler italya, Biyans ve iran'dır.[2]

Kurulmaya çalışılan bu ilişkide de, zincirin eksik olan halkası yine Hazarya'dır. Daha önce gördüğümüz gibi, gerek Bizans'tan gerek Halifelik topraklarından göçen Yahudilerin ilk yöneldiği yer orasıdır. Mieses gerçi, Doğu Yahudiliğini Ren kökenine dayandırma kuramıyla tarihçiler dünyasında seçkin bir yer kazanmıştır, ama o da, Hazar tarihini pek az bilmektedir. Hele nüfus oluşumu açısından öneminin hiç farkında değildir. Yine de, Avusturya'ya göçen Yahudilerin arasında italya'dan gelme toplulukların bulunduğunu söylerken belki de haklıdır. İtalya'da Roma döneminden kalma Yahudilerin yaşadığı gerçek olduğu gibi, bu ülkeye sonradan Bizans'tan da epeyce Yahudi göçmen gitmiştir. Demek ki, Doğu Yahudileri arasında, gerçekten Sami ırkından gelen bazı küçük topluluklar da bulunabilir. Küçük demek gerekir, çünkü tarihî kaynaklarda İtalya'dan Avusturya'ya çok sayıda Yahudi göçtüğüne ilişkin hiçbir kayıt yoktur. Oysa tersine, Alplerden kovulduktan sonra Yahudilerin İtalya'ya pek yoğun olarak göçtüğünü ve bunun XV. yy.'da yer aldığını tekrar tekrar okumaktayız. Bu tür aynntılar ortaya çıkan görünümü biraz bulandırmaktadır. Keşke Yahudiler Polonya'ya ünlü Mayflower gemisiyle gitselerdi de, Amerika'ya ilk göçenler gibi, bütün soy kağıdarını yanlarında götürselerdi, durum ne kadar kolay aydınlanırdı.

Yine de göç sürecinin ana çizgileri oldukça bellidir.

Alp toplulukları büyük bir olasılıkla Hazarların Polonya'ya olan göçünden daha batıya uzanmış filizlerdir. Ana göç zaten yüzyıllara yayılmış, birçok koldan ilerlemişdr. Ukrayna'dan, Macaristan'ın kuzeyindeki Slav topraklarından geçenler olduğu gibi, Balkanlardan da geçenler olmuş olabilir. Bir Romanya destanında bilinmeyen bir tarihte silahlı Yahudilerin ülkeyi işgal etdği anlatılmaktadır.[3]

2

Avusturya Yahudilerinin tarihini ilgilendiren çok garip bir destan daha vardır. Bunu ilk anlatanlar, Ortaçağ Hrisdyan tarihçileri olmakla birlikte, XVIII. yy. başlarına kadar yaşamış tarihçilerin de ciddi ciddi buna değindikleri görülmektedir. Destana göre, Hristiyanlıktan önceki zamanlarda Avusturya toprakları bir Yahudi hanedanı tarafından yönetilmektedir. Avusturya kaynakları arasında III. Albert (1350-1395) döneminde Viyanalı bir bilginin derlediği notlar, bu sırada tahta çıkmış yirmi iki Yahudi prensin adlarını saymaktadır. Bunların birbiri arkasından tahta çıktığı söylenmektedir. Liste yalnız bu kişilerin kesinlikle Ural-Altay dil grubuna çalan adlarını **vermekle** kalmamakta, ülkeyi yönettikleri süreyi ve öldüklerinde nereye gömüldüklerini de belirtmektedir. Örnek: "Sennan 45 yıl hüküm sürdü, öldüğünde Stubentor'a (Viyana) gömüldü. Zippan 43 yıl hüküm sürdü, Tulln'a gömüldü." Listedeki adların bazıları Lapton, La'alon, Raptan, Rabon, Effra, Samek vb.'dir. Bu Yahudilerden sonra yönetimi putperest prensler devralmış, daha sonra da ortaya Hristiyan yöneticiler çıkmıştır. Aynı destan, Avusturyanın Latince kaynaklarında da ufak tefek değişikliklerle yinelenmektedir. Henricus

Gundelfingus'un 1474'te yazdığı eserde görüldüğü gibi, en son Anselmus Schram'ın *Flores Chronicorum Austriae* adlı ve 1702 tarihli kitabında da savunulmuştur.[4]

Bu inanılmaz masal ortaya nasıl çıkmış olabilir? Şimdi yine Mieses'e kulak verelim: "Böyle bir destanın ortaya çıkıp yüzyıllar boyunca yaşayabilmesi, bize eski Avusturyalıların topraklarında çok sayıda Yahudi'nin bulunduğu günlerin anılannı taşıdığını göstermektedir. Kim bilir, belki de Hazarların Doğu Avrupa'daki dominyonlarından kopan dalgalar Alp eteklerine de varmıştır. O zaman, bu prenslerin adlarında Turani dilinin hakim oluşu da açıklığa kavuşabilir. Ortaçağ tarihçileri bu masalları, az da olsa toplum belleğinde kalmış yansımalarla desteklemeseydi, bu masallar halka mal olamaz, bu kadar uzun süre yaşayamazdı."[5]

Daha önce de değinildiği gibi Mieses, Hazarların Yahudi tarihine katkısını küçümseme eğilimindedir. Bununla birlikte, bu destanın yaşamasını sadece bu yolla açıklayabileceğini kabul etmektedir. Belki bu konuda biraz daha ayrıntıya inebiliriz. 955 yılına kadar, yarım yüzyıldan fazla bir süre, Avusturya'nın Enns Nehri'ne kadar olan bölümü Macaristan egemenliğindeydi. Macarların yeni ülkelerine 896 tarihinde Kabar-Hazar kabileİcriyle birlikte geldiklerini zaten biliyoruz. Ayrıca Macarların, o dönemde henüz Hrisüyanlığı kabul etmemiş olduğunu da biliyoruz. (Bu olay, bir yüzyıl sonra, MS 1000 dolaylarında olmuştur.) Bu yüzden, tek tanrılı dinler arasında Macarların tek bildiği Hazarların dini olan Yahudi dinidir. Herhalde askerler, komutanlar arasında bir çeşit Yahudi dinini kabul edenler de olmalıdır. Bizans tarihçisi John Cinnamus'un Macar ordusunda' Yahudi birlikle-

• Bkz. V/2

rin bulunduğu yolundaki sözünü göz ardı etmemek gerekir. Bu duruma göre, destanın bir dereceye kadar dayanağı bulunabilir; özellikle, Macarların henüz vahşi bir yağmacılık dönemi yaşadığı unutulmazsa. Yani, onların dominyonu durumunda yaşayan Avusturyalıların, kolay unutamayacakları bazı katı deneylerden geçmiş olmalarını düşünmek epeyce olağandır. Bütün bu düşsel kuramlar birbirine iyi de yakışıyor hani.

3

Doğu Yahudiliğine Fransa-Almanya kökenleri yakıştırma tezine ilişkin bazı veriler de, bu yöre Yahudilerinin konuştuğu, eskiden son derece yaygın olan, bugün ise, Sovyetler Birliği'nde ve Amerika'da yaşayan, geleneklerine çok bağlı küçük topluluklar arasında varlığını sürdüren, Yiddish dilinin literatüründe bulunmaktadır.

Yiddish dili, İbranîce, Ortaçağ Almancası, Slav dilleri ve öteki bazı dil ve lehçelerin garip bir karışımı gibi görünmektedir. Ortadan kalkmaya yüz tuttuğu anlaşılınca, gerek Amerika'da gerek İsrail'de geniş araştırmalara konu olmaya başlamıştır. Oysa XX. yy.'ın ortalarına kadar batılı dil uzmanları bu dili acayip bir diyalekt olarak nitelendirmiş, ciddi incelemelere lâyık bulmamışlardır. H. Smith'in dediği gibi, "Araştırmacılar Yiddish diline pek dikkat etmemişlerdir. Birkaç dergide çıkmış tek tük yazı dışında bu dili inceleyen bilimsel sayılabilecek tek çalışma, Mieses'in *Historical Grammar* adını taşıyan ve 1923 yılında basılan kitabıdır. Almancayı çeşitli lehçeleriyle inceleyen *Almamanın Tarihsel Grameri* adlı kitabın son bakısında Yiddish için yalnızca on iki satır ayrılması ilginçtir."[6]

Yiddish dilinde, ilk bakışta göze çarpan Almanca

sözcük bolluğu, Doğu Yahudilerinin kökenlerine ilişkin bizim desteklediğimiz tezi çürütür gibi gözükmektedir. Gerçi, az sonra bu görünüşün doğru olmadığını göreceğiz, ama bu konudaki tartışmaların birkaç aşamada geliştiği ve sürdüğü de bir gerçekdr. Bunlardan birincisi, Almancanın hangi bölge lehçesinin Yiddish diline karıştığıdır. Meises'den önce hiç kimse bu soruna dikkat etmemiştir. Bu yazarın bu konuya eğilmesi ve kesin bir karşılık saptamış olması, yaptığı işlerin belki de en büyüğüdür. Dildeki sözcükleri, sesleri ve cümle kuruluşlarını inceleyip bunları Ortaçağ Almancasıyla karşılaştıran yazar şöyle demektedir:

Yiddish diline, Almanya'nın Fransa sınırına komşu olan yörelerinden hiçbir sözcük girmemiştir. J. A. Ballas'ın derlediği Moselle-Franconian sözcükler listesinden (Beitrage yur Kenntnis der Trierischen Volkssprache, 1903, 28 ff.) bir tek sözcük bile Yiddish sözlüğünde yoktur. Almanya'nın daha orta bölgeleri sayılım I nııkfurt dolaylarının dili de, Yiddish 'e hiçbir katkıda bulunmamıştır...[7] *Bu dilin köklerini araştırırken Batı Almanya'yı tümüyle bir kenara bırakmak yerinde olur.. .* Acaba çoğunluğun kabul ettiği, Alman Yahudilerinin Fransa'dan Ren yoluyla buraya göçmüş olabilecekleri teyi yanlış olabilir mi? Alman Yahudilerinin, Aşkenayi Yahudiliğinin tarihi kesinlikle yeniden gölden geçirilmelidir. Tarihin yaptığı yanlışların yaman yaman dil araştırmaları yoluyla düyeltildiği bir gerçektir. Aşkenayf Yahudilerinin Fransa'dan geldiği inancı da, düyeltme bek-*

' Yafes'in torunlarından birinin adıdır. Ortaçağ haham metinlerindeki bu terim Almanya'yı ve giderek Almanca konuşulan ülkeleri belirtmek için kullanılıyordu. Dolayısıyla aşkenazi terimi, önce aslen bu ülkelerde olan, sonra da, daha ileri tarihlerde bu ülkelerden Doğu Avrupa'ya, oradan da Ban Avrupa, Yeni Dünya, Ortadoğu, Avustralya, ya da Güney Afrika'ya göç eden Yahudileri ifade eder. (Bkz. Aşkenazi için VIII/1)

ley en bu yanlışlar arasında gibi görünmektedir.[9]

Yazar bundan sonra, bu tür tarihsel yanlışlar arasında Çingenelerin durumuna değinmektedir. Çingene halkının Mısır'dan geldiğine uzun süre inanıldığını, oysa sonradan yapılan dil incelemelerinin bu insanların Hindistan kökenli olduğunu açıkça gösterdiğini anlatmaktadır.[10]

Yiddish dilindeki Almanca etkilerinin batıdan kaynaklandığı ihtimalini böylece bir kenara bıraktıktan sonra, Mieses bu dile karışan Almanca'nın "Doğu-Orta Almanya" lehçeleri olduğunu, bu lehçelerin Avusturya ve Bavyera'nın Alpler yöresinde de XV. yy.'a kadar konuşulduğunu anlatmaktadır. Yani başka bir deyişle, bu melez Yahudi diline karışan Almanca, Almanya'nın doğu kesiminde, Doğu Avrupa'nın Slav kuşağına komşu olan yöresinde doğan Almancadır.

Böylelikle, dilbilimin sunduğu kanıtların, Doğu Yahudiliğine Fransa-Almanya kökenleri bulma çabasını büsbütün çürüttüğünü görüyoruz. Oysa, bu olumsuz veriler, Doğu-Orta Almanya lehçesinin İbranîce ve Slavca ile karışarak nasıl Hazar kökenli saydığımız Doğu Yahudileri arasında yaygın bir dil oluşturduğunu açıklamaya yetmemektedir.

Bu soruya karşılık vermeye çalışırken birçok unsuru dikkate almak zorundayız. Önce, Yiddish dilinin oluşumunun çok uzun süren, karmaşık bir süreç olduğu gerçeğini kabul etmemiz gerekir. Bu sürecin XV. yy.'da, hattâ daha önce başladığını, bir süre yalnızca konuşulan dil olarak kalıp, ancak XIX. yy .'da yazılı biçimde görünmeye başladığını biliyoruz. Bundan önce kesin bir grameri olmadığı gibi, dile yabancı sözcükler katmanın da konuşanın dileğine göre serbest bırakılmış olduğu orta-

dadır. Telaffuz ve imlâ için de belirli kuralları yoktur... imlâdaki bu boşluk, *Jüdische Volks-Bibliothek'de.* göze görünür hale gelmektedir: 1) Konuştuğunuz gibi yazın. 2) Hem Polonyalı, hem de Litvanyalı Yahudilerin anlayacağı gibi yazın. 3) Sesi aynı, anlamı değişik olan sözcükleri değişik imlâ ile yazın."

İşte Yiddish, böylelikle yüzyıllar boyu gelişti, kuralsız bir başıbozukluk içinde, sosyal çevresinden bir konuşma dilinin amaçlarına uygun olan her türlü sözcüğü ve deyimi emerek büyüdü. Ama Polonya'daki kültürel ve sosyal alanda hakim olan, Alman etkisiydi. Ülkeye gelen göçmenler arasında ekonomik ve entelektüel açıdan Yahudilerden üstün olan tek topluluk onlardı. Daha önce Piast sülalesi döneminden başlayarak ve özellikle Büyük Casimir'in hükümdarlığı sırasında ülkeye göçmen çekmek, onlara yeni kentler kurdurmak için her tedbirin alındığını zaten görmüştük. Casimir için, "Ahşap bir ülke buldu, taştan bir ülke bıraktı," denmektedir. Ama bu taştan kentler, Krakau (Krakow), Lemberg (Lwow) gibileri, Magdebourg Yasası yönetiminde yaşayan Alman göçmenleri tarafından kurulmuştu. Yani, kendi belediye hükümederi tarafından geniş bir özerklik içinde yönetilirlerdi. Polonya'ya[12] göçen Almanların dört milyondan az olmadığı ve bunların daha önce ülkede hiç bulunmayan kentli bir orta sınıf oluşturduğu söylenmektedir. Poliak'ın dediği gibi, Polonya'ya yönelik Alman göçünü Hazar göçüyle karşılaştırdığımızda, "Ülke yöneticilerinin bu göçmenlerden, gereksinme duyulan girişimci yabancılar olmalarını beklediğini ve onları kendi ülkelerinde alıştıkları yaşamı sürdürebilecekleri yerlere yerleştirmeye dikkat ettiklerini" görürüz. Alman kasabaları ve Yahudi ***Ş terfian*** işte böyle doğmuştur. (Ama bu

kesin ayrımın sonradan karıştığı, batıdan gelmeye başlayan Yahudilerin de, kentlere yerleşip gettolar kurdukları bir gerçekdr.)

Yalnız okumuş kentliler değil, din adamları da genellikle Alman'dı. Polonya'nın Roma Katolikliğini seçmesinin ve batıya dönmesinin olağan bir sonucuydu bu. Tıpkı Vladimir'in din değiştirmesinden sonra Rusya'daki papazların genellikle Bizanslılardan vucüt bulması gibi. Dolayısıyla din kültürü, Polonya'nın batı komşusunun paralelinde gelişti. 1364 yılında Krakow'da Polonyalılar üniversite açtıklarında, burası Alman kenti sayılabilecek nitelikteydi.* Kutschera'nın övünerek belirttiği gibi:

Alman göçmenleri, başlangıçta kuşkuyla, güvensizlikle bakılan kişilerdi. Yine de kendilerine bu toplumda sağlam bir yer bulabildiler. Alman eğitim sistemini ülkeye getirmeyi bile başardılar. Polonyalılar böylelikle daha yüksek bir kültürün avantajlarını fark edip, Almanların yaşamını taklit etmeye başladılar. Polonya soyluları da Alman âdetlerini beğenir oldular ve yamanla Almanya'dan gelen her şeyde güzellik bulmaya başladılar,"

Bunlar belki pek alçakgönüllü sözler değildir, ama genellikle doğru olduklarını kabul etmek gerekir. XIX. yy.'da Rus aydınları arasında "Alman Kültürü"nün ne kadar saygı gördüğünü de bu arada anımsamadan geçemeyiz.

Bu durumda, Ortaçağ Polonyası'na akıp duran Hazarların da, eğer ilerlemek istiyorlarsa, Almanca öğrenmelerinin şart olduğu bellidir. Yerli halkla ilişkisi yoğun olanlar, kuşkusuz bir çeşit kuşdili Lehçesi de öğrenmek

" Bu üniversitenin, kuruluşunun ikinci yüzyılında yetiştirdiği değerli öğrenciler arasında Nicolaus Copernicus sayılabilir. Bilindiği gibi, sonradan bu bilim adamını Polonyalılar da, Almanlar da kendilerinden sayma iddiasına girişmişlerdir.

zorunda kalmışlardır (ya da Litvanya, Ukrayna, Sloven dillerini). Ne olursa olsun, Almanca, kenderde ilişki kurabilmek için esastır. Öte yandan, sinagoglar da vardır, Tevrat da öğrenilmektedir. İnsan bir şted'da yaşayan küçük sanatçıyı gözünde canlandırabiliyor. Alman müşterilerine bozuk bir Almancayla, köylülere ya da arazi komşularına bozuk bir Lehçeyle dert anlatmak zorunda kalırken, evlerine döndüklerinde bu iki dilin en rahat ifade deyimlerini İbranîceyle karıştırarak kendilerine özel bir dil kurmaları epeyce olağandır. Bu karışımın nasıl kamulaştığı ve standardaştığı, bugünkü hâline geldiği konusundaki tartışmaları dil uzmanlarına bırakmak gerekir. Ama en azından, bu süreci kolaylaştıran bazı etkenlerin neler olduğunu anlayabiliriz.

Polonya'ya sonradan göçenler arasında, daha önce gördüğümüz gibi, Alplerden gelen, Bohemya ve Doğu Almanya'dan gelen bazı "gerçek" Yahudiler de vardır. Bunların sayısı oldukça az olsa da, kültür düzeylerinin ve eğitimlerinin Hazarlardan üstün olduğu ortadadır. Hrisdyan Almanların Polonyalılardan üstün olduğu gibi, Katolik din adamları nasıl genellikle Alman oluyorsa, hahamların da batıdan gelen Yahudiler arasından çıkması, Hazarların Almanlaştırılmasında rol oynaması ve böylece Hazarların ısrarlı fakat ilkel Yahudiliğinin yeni bir yöne yönelmesi, akla yakındır. Yine Poüak'ın satırlarına göz atalım:

Polonya - Litvanya Krallığı 'na gelen Alman Yahudileri, doğudan gelmiş olan kardeşleri üzerinde oldukça etkili olmuştur. (Hazar) Yahudilerinin onlara bu kadar bağlanmasının nedenleri, dinî bilgilerine duydukları hayranlık ve Alman kültürünün hakim olduğu kentlerde iş görebilme imkanları olmuştur... Heder'de, yani din bilimleri okulunda konuşulan dil de, Ghevir'in

(yengin sayılan kişi) evinde konuşulan dil de, tüm toplumu elbette etkileyecektir.[14]

XVII. yy.'dan kalan bir duanın sözlerinde şu satırlar dikkad çekecek niteliktedir. "Tanrı ülkeye bilgelik versin ve tüm Yahudiler Almanca konuşmayı öğrensin."[15]

Polonya'daki Hazar Yahudileri arasında Alman dilinin getirdiği gerek ruhanî gerek dünyevî heveslere karşı çıkan tek topluluk Karaitlerdir. Bu insanlar zaten hahamların öğretilerine de, maddesel zenginliğe de önem vermemişlerdir. Dolayısıyla, Yiddish'i de öğrenmemeleri doğaldır. 1897 yılında Rusya'nın tümünde yapılan ilk nüfus sayımında, Çar ülkesinde, 12.894 Karait'in yaşamakta olduğu saptanmış olup, bu sayıya Polonya topraklarında yaşayanlar da dahildir. Bunların arasından 9666'sı, ana dilleri sorulduğunda "Türkçe" demişler (herhalde kendi değişik Hazar diyalektleri olmalı), 2632'si Rusça konuştuklarını ifade etmiş ve yalnızca 383'ü Yiddish dilini kullandıklarını söylemişlerdir.

Karait mezhebinin kuraldan çok istisna niteliği yansıttığı da bir gerçektir. Genellikle yeni bir ülkeye yerleşen göçmenlerin iki ya da üç kuşak sonra kendi dillerini tümüyle bir yana bırakıp o ülkenin dilini benimsediği görülür.* Doğu Avrupa'dan Amerika'ya göçenlerin torunları hiçbir zaman Lehçeyi ya da Ukrayna dilini öğrenmezler, üstelik dedeleriyle nenelerinin konuşmalarını da gülünç bulurlar. Tarihçilerin, beş yüz yıl sonra değişik bir dil konuşuyorlar diye, Polonya Yahudilerinin Hazar kökenini reddetmeye kalkmalarını anlamak güçtür.

' Tabiî, bu kural ülkeyi fetheden ya da sömürgüleştirenler için geçerli değildir. Onlar kendi dillerini yerli halka zorla kabul ettirme eğilimindedirler.

Bu arada İncil'de sözü geçen kabilelerin torunlarının da dil yeteneği konusunda klasik bir örnek oluşturduğunu anımsamak gerekir. Başlangıçta İbranîce konuşan bu insanlar Babil'in sürgünleri oldukları sıra Kaldae dilini, İsa'nın yaşadığı yıllarda Aramaik dilini, İskenderiye'de Yunancayı, İspanya'da önce Arapçayı, daha sonra Ladino dilini, yani bir İspanyolca-İbranîce (Aramca) karışımını konuşmuşlardır. Ladino dilinin yazılışı İbranî harfleriyledir. Yani bu dil, Sephardikler için bir çeşit Yiddish sayılabilir. Sözün kısası, bu insanlar, dinî inançlarını korumakla birlikte işlerine geldikçe dillerini sık sık değiştirmişlerdir. Gerçi, Hazarlar bu soydan gelmemektedir ama daha önce gördüğümüz gibi, dindaşlarına gerek kozmopolit özellikleri, gerek sosyal nitelikleri açısından fazlasıyla benzemektedirler.

4

Poliak, Yiddish dilinin doğuşu konusunda yeni bir tez geliştirmiştir. Oldukça sorunlu bir tez olmakla birlikte, onu da burada söz konusu etmek gerekir. Bu yazara göre, "Yiddish dilinin doğuşu, Hazar Kırımı'nın Gotik bölgelerinde olmuştur. Bu bölgelerdeki yaşam biçimi, Alman ve İbranî unsurlarını, Polonya ve Litvanya krallıklarının topraklarına yerleşmeden yüzyıllarca önce bir araya getirmeyi gerekli kılmıştır."[16]

Poliak kanıt olarak, Tana'da (Don ağzında bir İtalyan ticaret kenti) yaşayan Joseph Barbaro adb Venedikliden söz etmektedir. Bu kişi 1436-1452 yılları arasında yazdığı bir yazıda, kendi Alman uşağının Kırımlı bir Got'la rahatça konuşabildiğini, bir İtalyan, bir Cenevizlinin dilini nasıl anlıyorsa, onu öyle rahatça anlayabildi-

ğini yazmıştır. Gerçekten de Godk dil, yalnızca Kırım'da XVI. yy.'ın ortalarına kadar yaşayabilmiş bulunmaktadır. O sırada İstanbul'da Habsburg elçisi olan Ghiselin de Busbeck, bazı Kırımlılarla karşılaşmış, onların dilindeki Godk sözcüklerin bir listesini çıkarmıştır. (Bu Busbeck gerçekten çok dikkate değer bir kişi olmalıdır. Ortadoğu'dan ilk lale soğanını alıp Avrupa'ya götüren de odur.) Poliak, bu sözcüklerin Yiddish dilindeki Almanca sözcüklere çok benzediğini söylemektedir. Kırım Godarının öteki Germen kabilelerle ilişkilerini sürdürdüklerini, dillerinin onlardan etkilendiğini savunmaktadır. Biz ne düşünürsek düşünelim, bu tez de, dil uzmanlarının dikkatine sunulmaya lâyıktır.

5

Cecil Roth, "Bir bakıma Yahudilerin karagözlülüğü Rönesans'la başladı diyebiliriz," demektedir."[17]

Daha önce birçok kadiam ve başka tür işkenceler, Haçlı Seferleri sırasında, veba bahanesiyle ya da başka nedenlere ve bahanelere dayandırılarak yapılmıştır. Yine de bunların hepsi bilinçsiz toplumun yasa dışı patlamalarını temsil eder ve yetkililer bunları ya durdurmaya çalışır ya da görmezden gelir. Ama "Karşı-Reformasyon" hareketinden bu yana Yahudiler yasal olarak "tam insan sayılmama" düzeyine indirilmiş, bir bakıma Hindu kast sistemindeki paryalara benzetilmişlerdir.

"Batı Avrupa topraklarında, yani İtalya, Almanya ve Güney Fransa topraklarında yaşayan az sayıda topluluk, daha önceleri hükümederin "ideal"[18] olarak niteledikleri kısıtlamalarının, sonunda kendilerine de uygulandığını görmüşlerdir. Kilise ve devlet kararlarında ideal diye ge-

çen, ama genellikle o zamana kadar kağıt üzerinde kalmış olan bu önlemler, artık gerçekten uygulanmaktadır (Bkz. 2. Bölüm V. Kısım / 2'de anlatılan Macaristan olayları gibi). Bunlar arasında mahallelerin ayrımı, cinsel uzaklaşmana, saygın iş ve mesleklerden men etme, değişik giysiler giymeye zorlanma (sarı rozet ya da sivri külah gibi) sayılabilir. 1555 yılında Papa VI. Paul, imzaladığı *cum nimis absurdunida* daha önce alınmış kararların sıkı ve **sürekli** hiçimde uygulanmasını emretmiş ve Yahudileri kapalı gettolarda yaşamaya mahkum etmişdr. Bir yıl sonra da, Roma'da yaşayan Yahudilerin buradan zorla çıkarıldıklarını biliyoruz. **C)** zamana kadar Yahudilerin oldukça özgür sayılabilecek koşullarda yaşadığı öteki Katolik ülkelerde, uygulamalar aynı doğrultuda evrilmiştir.

Polonya'da Büyük Casimir döneminde başlayan balayı her yerdekinden daha uzun sürmüş, ama XVI. yy.'ın sonunda o da devrini tamamlamıştır. Artık, *ştetl* ya da getto sınırları içinde yaşamaya zorlanan Yahudiler fazla kalabalıklaşmış, Ukranya'daki Kazak kadiamından kurtulup gelenlerin eklenmesiyle buralardaki yerleşme durumu ve ekonomik koşullar daha da bozulmuştur. Bunun sonucunda, yeniden Macaristan, Bohemya, Romanya ve Almanya'ya doğru Yahudi göçleri başlamış, buralarda veba sırasında neredeyse yok olan Yahudi nüfusu yeniılen kabarmıştır.

Böylelikle, batıya doğru ilerleyiş sürmüş sayılabilir. Bu akış daha üçyüz yıl sürecek, II. Dünya Savaşı yıllarını bulacaktır. Dolayısıyla, bugün Avrupa'da yaşayan Yahudi topluluklarını besleyen, bu göçlerdir. Tabiî Amerika ve İsrail'de yaşayan topluluklar için de aynı şey söylenebilir. Göçün hızı yavaşladığında XIX. yy. kıyımları ona yeniden hız kazandırmıştır. Roth şöyle yazmaktadır:

"İkinci göç (birincisi Kudüs'ün fethi olayının yol açtığı oluyor) XX. yy.'a kadar sürmüştür. Bu hareken başlatan olayın 1648-49 tarihli Polonya (Chmelnicky) katliamları olduğu söylenebilir."

6

Bu ve bundan önceki bölümlerde anlatılan kanıt ve veriler, ister Avusturyalı, ister İsrailli, ister Polonyalı olsun, birbirinden ayrı olarak aynı kanıya varmış çağdaş tarihçilerin tezini, yani günümüz Yahudi toplumlarının büyük bölümünün Filistin değil, Kafkas kökenli olduğu tezini desteklemektedir. Yahudi göçleri, Fransa ve Almanya'dan başlayarak Akdeniz üzerinden doğuya akmış, sonra geri dönmüş değildir. Bu akış düzenli bir biçimde her zaman doğudan batıya olmuş, Kafkaslardan kopup Ukrayna ve Polonya'ya, oradan da Orta Avrupa'ya geçmişdr. Daha önce benzeri görülmemiş kalabalık bir Yahudi topluluğu Polonya'da belirdiğinde, batıda bunu sağlayacak sayıda Yahudi yoktur.

Doğuda ise, koskoca bir ulus yeni bir yurt bulmak üzere yollara düşmüş durumdadır.

Bugünkü Yahudi toplumunun, başka ırktan kaynaklarla beslenmiş olabileceği tezini reddetmek çok gülünçtür. Hazar katkısının Sami ve öteki kökenlerden gelen katkıya oranını bilme olanağımız yoksa da, eldeki veriler, bizi, Polonya tarihçilerinin görüşünü kabul etmeye zorlamaktadır. "İlk zamanlarda topluluğun çoğu Hazar ülkesinden gelmişdr," sözüne eğilim duyarken, Hazarların bugünkü Yahudi nüfusuna katkısının epeyce büyük olduğunu ve belki de hâkim unsur olduğunu kabul etmek artık normaldir.

IRK VE EFSANE

1

Günümüzün Yahudileri iki ana gruba ayrılır: Sephardimler ve Aşkenaziler.

Sephardim grubu, eski çağlardan beri İspanya'da yaşayan Yahudilerin soyundan gelmektedir. Bu İspanya Yahudileri, XV. yy.'da İspanya'dan çıkarılmış, Akdeniz'e yakın başka ülkelere, Balkanlara, daha az olarak da, Batı Avrupa'ya yerleşmişlerdir. Konuştukları dil, İspanyolca-İbranîce karışımı olan Ladino'dur, (Bkz. VII. 3). Bunlar kendi geleneklerini, dinî ritüellerini korumuşlardır. 1960 tahminlerine göre, sayıları 500.000 dolaylarındadır.

Aynı yılda, Aşkenazilerin sayısı ise, on bir milyonu bulmaktadır. Böyle olunca, bir bakıma konuşma dilinde, Yahudi kelimesi, Aşkenazi Yahudisi anlamına gelmektedir. Oysa bu kavram için seçilen sözcük insanı yanıltabilir. Aşkenaz sözcüğü İbranîcede, özellikle Ortaçağ haham literatüründe, Almanya'yı anlatmak için kullanılan bir sözcüktür. Böylece, bu sözcük günümüz Yahudiliğinin Ren bölgesinden doğduğu efsanesine katkıda bulunmuştur. Ama ne yapalım ki, Sefarad olmayan ve onlardan çok daha kalabalık olan çağdaş Yahudiler için kullanılan başka bir deyim de yoktur.

İşe biraz lezzet katmak için, kutsal kitabın Aşkenaz derken Ararat (Ağrı) Dağı ve Ermenistan dolaylarında

yaşayan insanları kastettiğini belirtmek iyi olur. Bu sözcük kutsal kitabın (İncil'in) Tekvin 10, 3 ve 1; Tarihler 1 ve 6 bölümlerinde geçer; Gomer'in oğullarından birinin adı olarak verilir. Gömer de Yafes'in oğludur. Aşkenaz aynı zamanda, Togarmah'ın erkek kardeşi, Mecüc'ün de yeğenidir. Bilindiği gibi Hazarlar, Togarmah'ı kendi dedeleri saymışlardır (Kral Joseph'in mektubundan). Ama iş bu kadarla da kalmamaktadır. Aşkenaz'ın adı Yeremya 5 k, 27'de de geçmektedir. Burada peygamber, halkına ve müttefiklerine ayaklanıp Babil'i yıkmaları çağrısında bulunur: "Ararat, Minni ve Aşkenaz krallıklarına başvurun," der. Bu sözler X. yy.'ın Doğu Yahudilerine ruhanî önderlik yapan Sadiah Gaon tarafından, bir kehanet olarak yorumlanmıştır: "Babil sözüyle Bağdat Halifeliği anlatılmak istenmişdr. Oraya saldıracak olan Aşkenaz Krallığı ise, ya Hazarlar ya da onların müttefiki olan bir kabiledir." Foliak'a göre[1], bu kehaned duyan bazı bilgili Hazarlar, Polonya'ya göçtüklerinde kendilerine Aşkenazi demeye başlamışlardır. Bütün bunlar hiçbir şey kanıtlayamadığı gibi karışıklığı daha da artırmaktadır.

2

Eski ve acı bir çekişmeyi özedemeye çalışan Raphael Patai şöyle yazmıştır:[2]

Fiyiksel antropolojinin biye gösterdiğine göre, yaygın inançların tersine, Yahudi ırkı diye bir ırk yoktur. Dünyanın pek çok yerinde yaşayan Yahudilerin antropometrik ölçüleri, önemli fiyjksel öyellikler bakımından bunların birbirlerinden çok farklı olduklarını ortaya koyar. Yapıları, kiloları, ciltlerinin rengi, sefalik endeksleri, yüy endeksleri, kan grupları hiç tutarlı değildir.

Gerçekten de, bugün antropologlar ve tarihçiler arasında kabul edilen görüş budur. Bu yetmiyormuş gibi, Yahudilerle yaşamakta oldukları ülke halkı arasındaki endeks ve kan grubu benzerlikleri, çeşitli ülkelerde yaşayan Yahudiler arasında olandan daha fazladır.

Ama buna ters düşen yaygın bir inanç daha vardır. Yahudilerin, daha doğrusu bazı tip Yahudilerin, bir bakışta tanınabileceği inancı. Bunu da bir kalemde kenara atmak doğru değildir. Çünkü bu inancın günlük yaşamımızda çok geçerli örnekleriyle her zaman karşılaşmaktayız. Yani antropologların sözleri, bizim günlük gözlem lerimize ters düşmektedir.

Ortadaki belirgin çelişkiyi incelemeye kalkışmadan önce, bilimcilerin, Yahudi ırkını reddederken nelere dayandığına bir göz atmak yerinde olacaktır. Önce UNESCO tarafından yayımlanan *Modem Bilimin Irk Sorunu* adlı kitaplar dizisinden bir bölüm alalım. Yazar Prof. Juan Comas, elindeki istatistiklerden şöyle bir sonuç çıkarmaktadır:

Böylece, genellikle kabul edilen inanan tersine, Yahudilerin ırk bakımından karışık olduğunu anlıyoruz. Isteyerekya da zorlanarak durmadan göç etmiş olmaları ve çok sayıda ulus ve halkla ilişki kurmuş bulunmaları, onlara öyle karmaşık nitelikler kazandırmıştır ki, bugün "israil'in çocukları" dediğimiz ^" "~ sanlarda, dünyanın her halkıyla ortak özellikler görülmektedir. Bunu kanıtlamak için renkli yüzlü, iri kıyım Rotterdam Yahudisini, dindaşı olan Selanik Yahudisiyle, hasta benizli, sıska, parlak ğöz}ü, kuru insanla karşılaştırmak yetecektir. Buna dayanarak, Yahudiler arasında görülen morfolojik farklılıkların, herhangi iki ya da daha çok ırk arasında görülen farklılık kadar çok ve belirgin olduğu sonucuna varabiliriz?

Bundan sonra antropologların ölçü olarak ele aldığı ve Comas'ın da tezlerini dayandırdığı fiziksel özelliklere eğilelim. Bu özelliklerin en basiderinden biri vücut yapısıdır. Uygulanan ölçüder arasında en safdil ölçütün bu olduğu ortaya çıkmıştır. 1900 yıbnda yayımlanan *Avrupa Irkları* adlı dev eserde William Ripley şöyle demektedir: "Avrupa Yahudilerinin hepsi ufak tefektir. Bu yetmiyormuş gibi, çoğunlukla kavruk kalmışlardır."[4] Ripley, kendi zamanı için belki bir dereceye kadar haklı olabilir. Zaten tezini savunmak için dünya kadar istatistik de vermiştir. Yine de, bu ufak tefekliğin belki de çevre etkisinden kaynaklandığını kestirecek kadar ileri görüşlülük göstermemiştir.[5] Bundan on bir yıl sonra Maurice Fishberg, *Yahudiler-Bir İrk ve Çevre incelemesi* adlı kitabını yayımlamıştır. Bu kitap İngilizcede yayınlanmış bu tür antropolojik araştırma eserlerinin ilkidir. Burada, Doğu Avrupa'dan Amerika Birleşik Devlederi'ne göçen Yahudi göçmenlerin çocuklarının ortalama 167,9 boyuna ulaştıkları ve ana-babalarının dönemindeki 164,2 boy ortalamasını aştıkları belirtilmektedir. Yani bir tek kuşak içinde 3,7 santimlik bir fark olmuştur.[6] O günden bu yana, Yahudi olsun, italyan olsun, Japon olsun, o ülkedeki bütün göçmen çocuklarının ana-babalanndan oldukça uzun oldukları kesinlikle kabul edilmiştir. Bu herhalde daha iyi beslenme ve çevresel etkilerden kaynaklanmaktadır.

Fishberg bundan sonra Polonya, Avusturya, Romanya, Macaristan ve öteki ülkelerdeki Yahudileri ülkenin asıl halkıyla karşılaştıran istatistiklere dönmüştür. Bundan çıkan sonuç yine şaşırtıcıdır. Her ülkenin Yahudisinin vücut yapısı, o ülkenin halkının boyuyla ve yapısıyla orantılı olarak değişmektedir.[7] Halkı uzun boylu olan ülkelerde onlar da daha uzun, halkı kısa olan yerlerde ise,

daha kısa olmaktadır. Bundan başka, aynı ülke içinde, hattâ bazen aynı kent içinde (Varşova) hem Yahudilerin, hem yerli halkın boyları, içinde yaşadıkları mahallenin ekonomik düzeyine göre değişmektedir. Yine de bütün bunlar, kalıtımın boy üzerinde hiçbir etkisi olmadığı anlamına gelmemektedir. Yalnızca, ölçeğin çevre koşullarından etkilendiği ve ırk saptamakta geçerli bir ölçek olmaktan çıktığı anlamına gelebilir.

Şimdi de kafatası ölçülerine geçelim. Bir zamanlar antropologlar arasında moda olan bu ölçüler, bugün artık demode sayılmaya başlamıştır. Burada da karşımıza aynı tip sonuçlar çıkmaktadır: "Çeşitli ülkelerdeki Yahudi olan ve olmayan insanların sefalik endeksleri karşılaştırıldığında, aynı ülkede yaşayan Yahudi ve Hristiyan halkın ölçülerinde benzerlik görülürken, çeşitli ülkelerde yaşayan Yahudiler arasında büyük ayrılıklar saptanmıştır. Bu durumda Yahudilerin ırk bakımından birbirinden farklı oldukları sonucuna varmak kaçınılmaz görülmektedir."[8]

Farkların en büyüğü ve en belirgini de Sephardim Yahudileri ile Aşkenazi Yahudileri arasında ortaya çıkmaktadır. Sephardimler genellikle dolikosefal, yani uzun kafalı olurken, Aşkenaziler brakisefal, yani geniş kafalı olmaktadır. Kutschera bu farklılığı, Sami ırkından gelen Sephardim Yahudileriyle, Hazar-Aşkenazilerinin ırk farkına ek bir kanıt olarak değerlendirmiştir. Oysa kafatası ölçümleri, az önce gördüğümüz gibi, Yahudilerin yaşamakta oldukları ülke halkına benzediği için, bu varsayım geçerüliğini yitirmektedir.

Diğer fiziksel niteliklere ait istatistikler de bir ırk birliğine işaret eder gibi görünmemektedir. Yahudiler gerçi çoğunlukta siyah saçlı, kara gözlü olmaktadır, ama ço-

ğunlukla deyimi ne dereceye kadar genelleme sayılabilir? Ayrıca Comas, Polonya Yahudilerinin yüzde 49'unun açık renk saçlı olduğunu ifade etmektedir.[9] Avustur-ya'da okul yaşındaki Yahudi çocuklarının yüzde 54'ü mavi gözlüdür.[10] Virchov'un Almanya'da "sadece" yüz-de otuz iki sarışın Yahudi öğrenci bulduğu gerçektir.[11] Buna karşılık, Hristiyan halkta sarışınlık oranı daha faz-ladır. Ama bu sadece, katsayının eşit olmadığını gösterir. Bu da pek olağandır.

Bugüne kadar çıkan kanıdarın en katısı kan grubu konusunda olandır. Son zamanlarda bu konuda birçok çalışma yapılmıştır; ama aşikâr olan tek bir örnek ver-mek yeterli olacaktır kanısındayım. Patai'nin satırlarına dönelim:

Kan gruplarına göre, Yahudi topluluktan kendi aralarında büyük farklılıklar gösterirken, içinde yaşadıkları Hristiyan hal-ka benler sonuçlar vermektedir. Birkaç örnek verelim: Alman Yahudileri 2.74, Alman Hristiyanları, 2.63, Romanya Yahu-dileri 1.54, Romanya Hristiyanları 1.55, Polonya Yahuıdile-ri 1.94, Polonya Hristiyanları 1.55, Fas Yahudileri 1.63, Fas yerli halkı 1.63, Irak Yahudileri 1.22, Irak yerli halkı 1.37, Türkistan Yahudileri 0.97, Türkistan yerli halkı 0.99,[12]

Demek ki durumu iki matematiksel formülle özet-leyebiliriz:

$$H_a - Y_a < Y_a - Y_b \text{ ve } H_a - H_b = Y_a - Y_b$$

Yani geniş açıdan bakıldığında, herhangi bir ülke-de yerli Hristiyan halk (Ha) ile Yahudiler (Ya) arasın-daki antropolojik ölçü farkı, iki ayrı ülkede yaşayan Ya-hudiler arasındaki antropolojik ölçü farkından daha kü-çüktür. Ayrıca a ve b ülkelerindeki yerli halklar arasında-ki fark, aynı ülkelerdeki Yahudiler arasındaki farka aşa-

ğı yukarı eşittir.

Bu konuyu yine UNESCO dizisindeki, bu kez Harry Shapiro tarafından yazılmış birkaç satırla toparlayalım. Aşağıdaki bölüm, *Yahudi Halkı-Biyolojik Tarih* adlı kitaptan alınmıştır:[13]

Yahudi halkların fiyiksel niteliklerinde görülen büyük değişiklikler ve kan gruplarındaki büyük farklılıklar, onları tek bir ırk kategorisine sokma çabalarınıgereksiz ve olanaksıy kılmaktadır. Her ne kadar, modem ırk teorisi bir dereceye kadar polimorfiyme,ya da bir ırk grubu içinde bayı farklılaşmalara pay tanıyorsa da, birbirinden çok farklı olan, ırk ölçümlemesine sığmayacak kadar geniş farklılıklar gösteren grupları bir araya toplayamamadadır. Aslında buna iyin vermek, ırkları gruplama işleminin biyolojik amaçlarını gereksiz kılacak, bütün işlemi yoruma açık, anlamsıy hâle getirecektir. Ne yayık ki, bu konu biyoloji dışı düşüncelerden tümüyle sıyrılmış değildir ve bu yüyden tüm kanıtlara rağmen, Yahudileri ayrı bir ırk olarak tanımlama yolunda epey çaba harcanmaktadır.

3

Acaba bu ikili ilişki, yani niteliklerdeki farklılaşma ve ülkenin yerli halkına benzeme durumu, nasıl gelişmiş, nasıl ortaya çıkmıştır? Genetik bilimcilerin buna vereceği karşılık çok açıktır: Bu olaylar karışmaların ve ayırmalı baskıların sonucunda gelişmiştir.

Fishberg şöyle yazmaktadır:

Yahudi antropolojisinde en can aha nokta budur. Bu insanlar saf bir ırktan gelen, çevre etkileriyle ay çok değişen insanlar mıdır, yoksayalnıyça dinî bir inanan bir araya topladığı, çağlar boyunca dünyanın her yanında birbirleriyle evlenmiş ve benyerya-

samlar sürerek ortak yönlerini artırmış kişiler midir?

Yazar bundan sonra satırlarını sürdürmekte ve okurlarının zihninde herhangi bir kuşkuya yer bırakmamaktadır:[14]

İncil'in verdiği kanıt ve anlatımlardan da, daha başlangıçta, İsrail kabilesi oluşurken bile, içine çeşitli ırklardan unsurların karıştığı belli olmaktadır. O çağlarda gerek Küçük Asya'da, gerek Suriye ve Filistin 'de birçok ırkın yaşamakta olduğunu biliyoruy. Sansın, dolikosefal, uyun boylu Amoritler, esmer bir ırk olan ve büyük bir olasılıkla Moğollara benyeyen Hititler, siyah ırktan Kuşitler ve başkalan. Eski Ibraniler bu ırklann hepsinden kişilerle evlenmişlerdir. Bunun böyle olduğu incil'de anlatılmaktadır.

Peygamberler istedikleri kadar "Yabancı bir tanrının kızlarıyla evlenmeyin," diye gürlesinler, yaramaz İsrailliler bu öğüdü hiçbir zaman tutmamışlardır. En başta, önderleri onlara kötü örnek olmuştur. Birinci Peygamber İbrahim bile, Hacer'le, bir Mısırlıyla ilişki kurmuş, daha sonra Yusuf, Asenat'la evlenmişür. Asenat yalnız Mısırlı olmakla kalmaz, aynı zamanda, bir papazın da kızıdır. Musa, aslen Midianit olan Zipporah ile evlenmiştir. Büyük Yahudi kahraman Samson, Filistinlidir. Hazreti Davut'un annesi bir Moabit'dr. Davud'un kendisi bir Geşur prensesiyle evlenmişür. Annesi Hitit olan Hazreti Süleyman'a gelince, "Birçok yabancı kadını sevdi. Bunların arasında firavunun kızı, Moabider Amonitler, Edonmider, Zidonyalılar ve Hitider vardı..."[15] İşte skandallar tarihi böylece sürüp gitmektedir. Aynı zamanda, kralların ortaya koyduğu bu örneklerin halk tarafından da taklit edildiği, sık sık her sınıftan insanın yabancılarla

evlendiği söylenmektedir. Ayrıca başka dinlerden olanlarla evlenme yasağı, savaşta alınmış esir kadınlar için geçerli değildir. Esir kadınlar ise, oldukça büyük bir kalabalığı oluşturmaktadır. BabiPden gelen bir esir, ırkın saflığına elbette katkıda bulunamaz. Dinin önde gelen aileleri bile yabancılarla evlenmişlerdir. Yani sözün kısası, İsrailliler daha başlangıçta bile hibridleşmiş bir ırktır; bütün diğer kavimler gibi. Eğer İncil'de, sözü edilen ırkın çağlar boyu saflığını koruduğuna ilişkin ısrarlı bir efsane bulunmasaydı, burada bunun sözünü etmek bile gereksiz olacaktı.

Bu ırk karışmasının diğer bir önemli kaynağı da, çok çeşitli ırklardan olan kalabalık grupların Yahudi dinine geçişleridir. Başlangıç dönemlerinde Yahudilerin başkalarını kendi dinlerine geçirme çabalarının bir kanıtı, Abissinalı Falaşalar diye bilinen zencilerdir. Kai-Feng'in Çinli Yahudileri tıpkı Çinlilere benzemekte, Yemen Yahudileri ile Sahralı Berberi Yahudiler kahverengine çalan tenleriyle Tuaregleri anımsatmaktadır. Bu olaylar bu şekilde sürmüş, konumuz olan I hızarların Yahudi olması na kadar devam etmiştir.

Kudüs'e yakın çevrelerde Yahudileştirme işlemlerinin doruk noktasına varması, Roma İmparatorlumu nun yıkılmasıyla, Hristiyanlığın doğuşu arasındaki süreye rastlar. İtalya'nın birçok soylu ailesi, bu dönemde Yahudiliği kabul eder. Ayrıca Adiabene'yi yöneten kraliyet ailesi de Yahudi olmuştur. Philo, Yunanistan'da birçok benzer din değiştirme olayının bulunduğunu belir tir. Flavius Josephus da, Antioch halkının büyük bir bölümün Yahudi olduğunu söyler. Aziz Paul, Atina'dan Küçük Asya'ya kadar yaptığı yolculuklarda sık sık Yahudi dinini yeni kabul etmiş kişilere rasdamışür. Yahudi

tarihçi Th. Reinach şöyle yazar:[16] "Yahudileştirme kampanyası, Yunan-Roma çağında en parlak düzeyine ulaşmıştır. Ne daha önce, ne de daha sonra bu kadar yoğun Yahudileşdrme faaliyetleri görülmemiştir. Bu dinin, sözü geçen iki üç yüzyıl içinde en kalabalık grupları topladığına kuşku yoktur. Mısır'da, Kıbrıs'da, Cirene'de Yahudilerin böyle çoğalması ancak içlerine yabancı kanların karışmasıyla mümkün olabilir. Yahudi dinine geçmeler, toplumların hem üst hem de alt kesimlerinde aynı hızla devam etmiştir."

Hristiyanlığın doğuşu, Yahudilerin bu şekilde karışmasını yavaşlatmış, daha sonraki getto yaşamı da, buna geçici olarak son vermişti. Ama getto kurallarının XVI. yy.'da kesinlikle uygulanmaya başlamasına kadar, aynı karışmalar yavaş da olsa sürmekteydi. Bunun böyle olduğu sık sık kilisenin Yahudilerle evlenmeyi yasaklayan kararlar almasından belli olmaktadır. Bunlara örnek, 589 yılında Toledo Konseyi'nin, 743 yılında Roma Konseyi'nin, 1123'de ve 1139'da Birinci ve İkinci Lateran Konseyleri'nin kararlarıyla, 1092'de Macaristan Kralı II. Ladislav'ın çıkardığı yasadır. Bütün bu yasaklamaların ancak bir dereceye kadar etkili olabildiğini, örneğin 1229 yılında Macar Başpiskoposu Robert Von Glain'in papaya yazdığı mektupta görmekteyiz. Başpikopos bu mektupta, birçok Hristiyan kadının Yahudilerle evlendiğinden yakınmakta ve bu yüzden son birkaç yılda "Binlerce Hristiyan"ın kilise bakımından yitirilmiş olduğunu söylemektedir.[17]

Bu duruma en etkin engel, getto duvarları olmuştur. Getto duvarlan yıkıldığında, bu tür evlilikler yine başlamış ve özellikle 1921-1925 yılları arasında Almanya'da öylesine hızlanmıştır ki, her yüz Yahudi evliliğinin kırk ikisi yabancılarla yapılmıştır.[18]

Sephardimlere, yani *gerçek* Yahudilere gelince, bunların bin yılı aşkın bir süre İspanya'da yaşaması, gerek kendileri, gerek yaşadıkları ülkenin halkı üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Arnold Toynbee şöyle yazmaktadır:

*Bugün İspanya ve Portekiz'de, özellikle üst ve orta sınıfları oluşturan Iberyalıların damarlarına pek çok Yahudi kanı karışmış olduğuna inanmamız 'P^n ^er *^ur& se^e P vardır. Yine de, bir üst ya da orta sınıf Ispanyoluna ya da Portekizlisine bakan en keskin gözlüpsikanalist bile, bu insanların Yahudi atalardan geldiğini fark edemez "*

Aynı süreç iki yanlı olarak işlemiştir. 1391 ve 1411 katliamlarından sonra, İberik Yarımadası'nda 100.000 kadar Yahudinin vaftiz olmayı kabul ettiği sanılmaktadır. Ama bunların büyük bölümü, gizliden gizliye yine Yahudi inançlarını sürdürmüşlerdir. Bu gizli Yahudiler, ya da Marranolar, zamanla çok yüksek mevkilere yükselmiş, sarayda olsun, kilise hiyerarşisinde olsun, itibarlı kişiler olmuş, soylularla evlenmişlerdir. Dinlerinde direnen Yahudilerin 1492 yılında İspanya'dan, 1497 yılında da Portekiz'den sürülmesi üzerine, Marranolara daha bir kuşkuyla bakılmaya başlanmış, bunların bazısı Engizisyon tarafından yakılmıştır. Bu yüzden, Marranoların büyük bir kısmı XVI. yy.'da Akdeniz çevresindeki ülkelere, Hollanda, İngiltere ve Fransa'ya göç etmiştir. Kendilerini güvende hissedince de, açıkça eski inançlarına dönmüş, 1492-1497 sürgünleriyle birlikte bu ülkelerin yeni Sephardim topluluklarını oluşturmuşlardır.

Dolayısıyla, Toynbee'nin "İspanya soyluları arasında hibridleşme" tezi, Batı Avrupa'nın bütün Sephardim Yahudileri için de geçerlidir. Spinoza'nın annesiyle babası Portekizli Marranolardır. Amsterdam'a Por-

tekiz'den göçmüşlerdir. İngiltere'nin eski Yahudi aileleri (yani İngiltere'ye XIX. ve XX. yy .'da Doğu Avrupa'dan gelen Yahudi akınından çok önce gelip yerleşenler), Montefioreler, Loussadalar, Mantagueler, Avigdorlar, Sutrolar, Sassoonlar vb. hep İberya denilen karışım çanağından gelme olup, Aşkenazilerden daha safkan olduklarını iddia edebilecek durumda değildirler. Onların safkanlığı da adı Davis, Harris, Phillips ya da Hart olan Yahudilerden öteye gidememektedir.

Çok sık görülen bir karışma nedeni de ırza geçmeler olmuştur. Bunun da, Filisdn'de başlayan çok uzun bir tarihi vardır. Örneğin Juda ben Ezekial adlı bir adamın, oğlunun "İsrail çocuklarından olmayan" bir kadınla evlenmesine karşı çıktığı, arkadaşı Ulla'nın ona şöyle söylediği anlatılmaktadır: "Bizim de Kudüs'ün işgali sırasında Sion kadınlarının ırzına geçen putperesderin soyundan gelmediğimizi nereden bilebiliriz?"[20] Bilindiği gibi, ırza geçme ve yağmacılık, zafer kazanan ordunun doğal hakları arasında sayılmaktaydı.

Graetz'in belirttiği eski bir inanç da, Almanya'daki ilk Yahudi toplumlarının kökenini, Sabine kadınlarının ırzına geçilmesine benzer bir olaya dayandırmaktadır. Bu hikâyeye göre, Filistin'de Roma lejyonlarına karşı savaşan Vangioni adlı bir Alman birliği, "Yahudi esirler arasından en güzel kadınlan seçmiş, bunları Ren ve Maine kıyısında bulunan üslerine getirmiş, kendi cinsel duygularını tatmin etmeye zorlamışlardır. Böylelikle Yahudi ve Alman karışımı olarak doğan çocuklar, anneleri tarafından Yahudi dininde yetiştirilmiş, babaları onlarla ilgilenmemiştir. İşte Worms'daki ve Mayence'deki ilk Yahudi topluluklarını oluşturanların, bu çocuklar olduğu söylenmektedir.[21]

Doğu Avrupa'da ırza geçmeler daha da yoğundur. Yine Fishberg'in satırlarına göz atalım:

israil oğullarının yit damarlarına böyle yoğun biçimde yabancı kan aşılanması, özellikle Slav ülkelerinde daha sık gerçekleşmektedir. Kayakların Yahudilerden para koparmak için en sık uyguladıkları yöntem, bol sayıda esir toplayıp bunlara karşı fidye istemektir. Yahudilerin istenen paraları vereceğinden emindirler. Bu yolla, yarı vahşi Kayakların, esir alınan kadınların ıryına geçtikleri gün gibi açıktır. Nitekim 1650 yılında toplanan "Dört İklim Konseyi", Kayaklar elinde esir kaldıkları sürenin sonucu çocuk doğuran yavallı kadınlarla çocuklarını dikkate almak ve sosyal yaşam içinde Yahudi ailelerine yeni baştan bir düyen kurmak gereğini duymuştur. Yahudi kadınlarına yönelik aynı vahşi davranışlar, Rusya'da 1903-05 katliamı sırasında da sürmüştür.[22]

4

Bununla birlikte, ırkçı ya da Yahudi düşmanı sayılmayan birçok kişi, bir bakışta Yahudileri tanıyabildiklerine inanmaktadır. Eğer Yahudiler, tarihin ve antropolojinin bize gösterdiği kadar karışık bir nesilse, bu nasıl mümkün olabilir?

Sanırım bu soruya Ernest Renan 1883 yılında bir dereceye kadar karşılık verebilmiştir. Yazar bize, "Yahudi tipi yoktur. Yahudi tipleri vardır,"[21] demektedir. İlk bakışta tanınan Yahudi tipi, öteki Yahudi tiplerinden yalnızca biridir. Ama dünyadaki on dört milyon Yahudinin ancak pek azı bu tipe girmekte, o nitelikleri taşıyan bütün insanlar da mudaka Yahudi olmamaktadır. Gerek gerçek, gerek mecazî anlamda, bu belirli tip Yahu-

diyi karakterize eden en önemli nitelik, burun biçimidir; Semitik burun, Sami burnu, kanca burun, kartal gagası burun diye adlandırılan burun. Ama şaşırtıcı nokta, New York kentinde yaşayan 2836 Yahudi üzerinde yapılan incelemede, bunların ancak yüzde on dördünün, yani her yüz kişiden yalnızca on dördünün kanca burunlu olması, geri kalanlardan yüzde elli yedisinin düz burunlu, yüzde yirmisinin kalkık burunlu, yüzde altı buçuğunun ise yassı ve enli burunlu olmasıdır.[24]

Bazı antropologlar Polonya ve Ukrayna Yahudilerinin Sami burunlarıyla ilgili olarak da benzer sonuçlara varmışlardır.[25] Ayrıca, gerçek Samiler sayılması gereken saf kan Bedevilerde bu tür burun hiç görülmemektedir.[26] Öte yandan, aynı burna Kafkas kabilelerinde, Ermeniler, Gürcüler, Osseder, Lesgianlar, Aissorlar ve bir de Suriye halkı arasında sık sık rastlamaktayız. Akdeniz çevresindeki Avrupa ülkelerinde de, -örneğin Yunanistan, italya, Fransa, İspanya ve Portekiz'de- kanca burna, Doğu Avrupa Yahudilerinde olduğundan daha çok rastlanmaktadır. Kuzey Amerika kızılderililerinin burnu da genellikle "Yahudi" burnudur.[27]

Demek ki, burun tek başına bir tanımlama ölçütü değildir. Yahudilerin ancak pek azı kanca burunludur. Başka birçok kabile ve ulusta da aynı burun görülmektedir. Ama içimizden gelen bir sezgi bize antropologların bu konuda yanıldığını fısıldayıp durmaktadır. Bu soruna kurnaz bir çözüm yolu önerenler, Beddoe ile Jacobs olmuştur. Bu yazarlara göre, "Yahudi burnu"nun profilden bakıldığında mudaka kemerli olması gerekmez. Ama alt çizginin yukarı doğru girind yapması, burun kanadarının kıvrık olması nedeniyle, bu burnun kancaymış gibi etki yapması doğaldır.

Şekil 1 Şekil 2 Şekil 3

Jacobs, kanca burun görünümün gerçekte burun delikleri biçiminden geldiğini daha iyi anlatabilmek için okurlarını, *Şekil* Tdeki gibi uzun kıvrımlı bir 6 rakamı yazmaya davet eder. Daha sonra kıvrık uç silinince *(Şekil 2),* Yahudilik görünümünün büyük ölçüde değiştiği fark edilmektedir. Alt çizgi *Şekil* i'teki gibi yatay çizildiği zaman ise, bu etki büsbütün ortadan kalkmaktadır. Jacobs'un satırlarına atıf yapan Ripley, "Şu değişikliğe bakın!" der. "Bizim Yahudi birdenbire tam bir Romalı oldu. O halde biz neyi kanıdadık? Gerçekten bir Yahudi burun tipinin var olduğunu, ama bunun sandığımız gibi üst çizginin kancalığıyla bir ilgisinin olmadığını."[28]

Ama acaba var mıdır gerçekten? Bir numaralı şekil, burun delikleri dahil, bir İtalyanın, Yunanlının, İspanyolun, Ermeninin, Kızılderilinin burnu da olabilir. Bunun Yahudi burnu olup, Ermeni ya da Kızılderili burnu olmadığını, bir bakışta, ancak öteki belirtilerden anlayabiliriz. Yani yüz ifadesinden, o insanın davranışlarından, giyiminden. Demek ki bu, mantığa dayalı bir analizden çok bir psikolojik gözlemdir. Karşımızdaki insanı tüm olarak incelemekle ilgilidir.

Aynı düşünceler, yüzün Yahudi niteliği taşıyan diğer çizgileri için de geçerüdir. Dolgun dudaklar, koyu renk dalgalı ya da kıvırcık saçlar, melankolik ya da kurnaz ifade, padak ya da Moğol tipi çekik gözler vb. Bu nitelikler

teker teker ele alındığında birçok ulusa uymaktadır. Bir araya geldikleri zaman, polislerin kullandığı robot-portreler gibi, ortaya "belirli tip bir Yahudinin prototipi" çıkmaktadır. Bu Yahudi tipi, çok iyi tanıdığım Doğu Avrupa Yahudisi tipidir. Ama robot, öteki Yahudilere uymaz. Ne İngiltere'de yaşayan ve ora halkına benzeyen Sephardim Yahudilerine, ne Orta Avrupa'nın Slav Yahudisi tipine, ne sarışın Teutonik çekik gözlü Yahudilere, ne de kıvırcık saçlı Negroit Yahudiye benzer.

Gerçekte sözü edilen "belirli tip Yahudi"yi bile bu yolla kesin biçimde tanıyabilmemiz kuşkuludur. Fishherg ve Ripley tarafından yayımlanan portreler adeta "ister inan, ister inanma" oyununa benzemektedir. Resmin altındaki yazıyı kapadığınız zaman, onun Yahudi mi, Hristiyan mı olduğunu anlamak güçtür. Aynı oyun, Akdeniz ülkelerinin herhangi birinde, sokak kahvelerinde oturup gelen geçeni seyrederken de oynanabilir. Tabiî oyun sonuçsuz kalacaktır. Ne de olsa, hakkında konuştuğunuz insana gidip hangi dine inandığını soramazsınız. Ama oyunu bir toplulukla birlikte oynuyorsanız herkesin vereceği karşılıkların farklı olması sizi yeterince şaşırtacaktır. Telkinin de payı büyüktür. "Harold'ın Yahudi olduğunu biliyor muydun?" "Hayır, ama şimdi sen söyleyince fark edebiliyorum." "Falan kraliyet ailesinde Yahudi kanı olduğunu biliyor muydun?" "Hayır, ama şimdi sen söyleyince..." Hutchinson'ın *insan Irkları* adlı kitabında yan yana durmuş üç geyşanın resmi altında şu satırlar okunur: "Yahudi fizyonomisine sahip Japonlar." Bu yazıyı okur okumaz insanın içinde bir duygu belirir: "Elbette. Nasıl da fark edemedim!" İnsan bir süre bu oyunu oynadıktan sonra her yerde Yahudi çizgileri, yani Hazar çizgileri görmeye başlar.

5

Bir başka güçlük de, kalıtımsal nitelikleri sosyal yaşamın ve çevrenin etkilerinden ayırmaktır. Boy sorununu tartışırken aynı konuya değinmişdk. Ama sosyal etkenlerin fizyonomi, davranış, konuşma, jesder ve giyiniş üzerindeki etkileri, Yahudi robot-portresini hazırlarken daha karmaşık sorunlar çıkarmaktadır. Giyim ve bu arada saç biçimi, bunun en belirgin örneklerinden biridir. Herhangi bir kimseye, şişe açacağı gibi bukleli favoriler takın, kafasına siyah takke, onun üstüne geniş kenarlı siyah şapka, sırtına uzun siyah kaftan giydirin, dindar Yahudi ripini bir bakışta tanırsınız. Burnu ne biçim olursa olsun, yine de Yahudiye benzeyecektir. Çeşitli toplumların çeşitli düzeylerinde yaşayan Yahudileri belirleyen başka işaretler de vardır. Bunlar aksanla, el kol hareketleriyle, konuşma biçimiyle, sosyal davranışla ilgili şeylerdir. Bir an için Yahudilerden uzaklaşıp, Fransız bir yazarın ingilizleri nasıl "bir bakışta" tanıyabildiğine göz atalım. Michel Leiris ünlü bir yazar olmasının yanı sıra Bilimsel Araştırmalar Merkezi'nin Müdürü, Musee de l'Homme'un da Yönetim Kurulu üyesidir:

Ingiliy 'ırk 'ından söy etmek, hattâ Ingiliyleri kuyeyliler ırkından saymak bile saçmadır. Tarih biye, bütün Avrupa ulusları gibi Ingitiy ulusunun da bugünkü haline çeşitli ulusların katkılarıyla geldiğini göstermektedir, ingiltere Keltik bir ülkedir. Buraya dalgalar halinde S aksonlar, Danimarkalılar, Normonlar gelmiş, Jül Seyar döneminden başlayarak Romalıların katkısı olmuştur. Ayrıca her ne kadar bir Ingiliy'igiyiminden, davranışından tanımak mümkün olsa da, onu fiyiksel görünümünden tanımaya olanak yoktur. Bütün Avrupa uluslarında olduğu gibi ingi-

liyler arasında da sarışınlar, esmerler, uyun boylular, kısa boylular, dolikosefaller, brakisefaller bulunmaktadır. Yine de bir ingiliz'in, kendisine belirgin bir hava veren dış görünüşünden tanınabileceği öne sürülmektedir: Bu görünüş, el ve kollarını ay hareket ettirmek (güneyliler gibi işaretlerle konuşmamak), yüyündeki ifade vb.dir. Ama bu iddiada bulunan kimseler sıkça yanılmaktadır. Çünkü bütün Ingiliylerde bu nitelikler bulunmadığı gibi, bulunsa bile, bunlarfiyiksel sayılamay. Daha çok davranış başlığı altında toparlanabilecek şeylerdir. Yani söy konusu kişinin sosyal geçmişine bağlı olan, doğal değil, kültürel niteliklerdir. Üstelik bütün bir ulusu değil, o ulusun içinde belirli bir sosyal düyeyde yaşayanları temsil ettikleri için, ırk ayrım aracı olarak işeyaramaylar.[29]

Leiris, yüz ifadesinin fiziksel bir farklılık olmadığını, davranış grubuna girdiğini söylerken, davranışın zamanla fizik üzerinde iz bıraktığını, onu değiştirdiğini unutmuş görünmektedir. Yeteneksiz sahne oyuncularının, bekâr yaşayan papazların, askerliği meslek seçmiş kişilerin, uzun süre cezaevinde kalmış tutukluların, denizcilerin, çiftçilerin yüz ifadelerini düşünmek bunu ortaya koymaya yeter. Yaşayış biçimleri bu insanların yalnızca yüz ifadelerini etkilemekle kalmamakta, bu ifadelerin kalıtımsal olduğu yolunda yanlış bir etki de yapmaktadır.*

Burada izninizle bir gözlemimi aktarmak istiyorum: Amerika Birleşik Devlederi'ne yaptığım seyahaderde, sık sık, gençliğimde Orta Avrupa'dan tanıdığım, II. Dünya Savaşı'ndan önce bu ülkeye göçüp yerleşmiş kişilerle karşılaşırım. Bunlar genellikle kırk yıldır görmediğim kişiler

' Emerson, bir yazısında ingiliz tekniklerinden söz ederken şöyle der: "Her dinsel inancın kendine göre bir fizyonomisi vardır. Metodistler deyince bir yüz, Quakerler deyince bir yüz, rahibeler deyince bir yüz düşünürüz. Bir İngiliz davranış biçiminden hemen tanınabilir. Meslek ve işler de yüzde ve vücutta kendi izlerini bırakırlar."

olur. Her zaman, bu insanların Amerikalı gibi giyinmekle, konuşmakla, davranmakla kalmayıp, Amerikan fizyonomisine büründüklerini görerek şaşınrım. Bu değişikliği sözcüklerle anlatmak güç, ama çenenin genişlemesiyle, gözlerde ve göz çevresinde bazı değişikliklerle ilgili olduklarını biliyorum. (Antropolog bir dostum, çene gelişmesini Amerikalıların konuştuğu dildeki sözcükleri telaffuz ederken yapılan harekedere, gözlerdeki değişikliği ise, hızlı yaşamaya ve ülsere yormaktadır.) Bu gözlemlerimde yalnız olmadığımı bilmek beni sevindirir. Çünkü Fishberg'in 1910'da yazdığı satırlarda şunları okuyoruz:

.. .Fiyiksel çiygiler, değişen sosyal çevreye pek kolay uymaktadır. Böyle hızlı bir değişmeyi Amerika'ya göçenler arasında fark ettim... Yeni kazanılan fiziksel nitelikler, asıl bu insanlar eski yurtlarına seyahat ettikleri zaman fark edilmektedir. Buradan, içinde yaşanan çevrenin, fiziksel çizgilere büyük etki yaptığını anlayabiliriz"'

Sanırım atasözlerine geçen "ergitme kabı", Amerikalılar için de bir fizyonomi yaratma yoluna girmiştir. Çok çeşitli jenotiplerden oluşan oldukça standart bir fenodp. Safkan Çinliler ve Japonlar bile, Amerika'da yaşarken bundan bir dereceye kadar etkilenmektedir. Bir Amerikalının yüzünü "bir bakışta" tanımak, giyimine, kuşamına bakmadan mümkün olabilmekte, o Amerikalının aile kökenlerinin İtalyan, Polonyalı ya da Alman olması pek bir rol oynamamaktadır.

6

Yahudilerin biyolojik ya da sosyal kalıtımı tartışılırken, getto yaşamına ister istemez büyük pay tanımak zo-

rundayız. Avrupa ve Amerika Yahudileri, hattâ Kuzey Amerika Yahudileri, hep getto çocuklarıdır. Gettodan en fazla dört, beş kuşak uzaklaşmıştır. Coğrafî kökenleri hangi ülkeye dayanırsa dayansın, getto duvarları içinde aşağı yukarı aynı koşullarda yaşamışlardır. Yüzyıllar boyunca onları biçimlendiren ya da biçimlerini bozan, aynı etkilerle yüz yüze gelmişlerdir.

Genetikçinin gözüyle, üç büyük etkeni dikkate almak gerekir: İçeriden evlenme, genetik dağılım, seleksiyon.

Toplum içinden evlenme, zaman zaman Yahudi ırkının tarihinde, kendi karşıtı olan kanşmalar kadar büyük rol oynamıştır. İncil çağlarından zorla ayrılma çağlarına kadar geçen süre içinde olduğu gibi, Yakın Çağda da karışma eğilimi daha çoktur. Ama aralarda, ülkeye göre, üç ya da beş yüzyıl uzayan endogami, yani içeriden evlenme dönemleri vardır. İçeriden evlenmede bir araya gelmemesi gereken genlerin bir araya gelme tehlikesi vardır. Yahudiler arasında gerizekâlık oranının yüksek olduğu öteden beri bilinmektedir.[31] Bu, büyük bir olasılıkla içeriden evlenmelerin sonucudur ve bazı antropologların sandığı gibi Sami ırkına özgü bir nitelik değildir. Zihinsel ya da fiziksel çarpıklıkların zor ulaşılan Alp kasabalarında çok olduğu, bu kasabaların mezarlıklarındaki taşlara bakıldığında yalnızca altı kadar soyadına rasdandığı iyi bilinmektedir. Bunlar arasında Kohen gibi, Levi gibi adlar da yoktur.

Öte yandan, içeriden evlenmenin, uygun gen birleşimi bulunduğu zaman, şampiyon yarış adarı çıkardığı da bilinen bir gerçektir. Belki getto çocukları arasından hem ahmaklar, hem dahiler çıkmasındaki neden budur. İnsan ister istemez Chaim Weizmann'ın vardığı yargıyı anımsıyor: "Yahudiler de öteki insanlara benzer, ama daha çok benzer!" Ne var ki, bu konu da bize çok az veri sunmaktadır.

Getto halkını derin bir biçimde etkileyen bir başka unsur da "genetik dağılım"dır. Buna "Sewall Wright etkisi" de denir. Bunun anlamı, küçük topluluklar halinde kapalı yaşam sürenlerin, ırksal niteliklerinden bazılarını yitirmeleridir. Nedeni, ya toplumun kurucularında o genlerin rasdantı eseri olarak bulunmayışı ya da pek az sayıda bulunup, bir sonraki kuşağa geçemeyişidir. Böylelikle küçük toplulukların kalıtımsal niteliklerinde epey değişiklikler görülebilir.

Getto duvarları içinde geçerli olan ayrım baskılan ise, tarihte eşine ender rastianacak kadar güçlüdür. Önce, Yahudiler tarımdan uzak bırakılmıştır. Tümüyle kendeşmiş, kasaba ya da ştetl'lara yerleşmişlerdir. Buraları sonradan pek kalabalıklaşmıştır. Bunun sonucu olarak, Shapiro'nun dediği gibi, "kentleri kaplayan salgın hastalıklar uzun sürede Yahudi toplumlarını, öteki toplumlardan daha fazla hırpalamış ve onlara gün geçtikçe artan bir bağışıklık kazandırmıştır...Bunların yakın çağda yaşayan çocukları, doğal olarak, katı bir seleksiyon sürecinden geçmiş sayılırlar.[32] Yazar, verem hastalığının Yahudiler arasında daha az görülmesini ve Yahudilerin çevre halkına oranla daha uzun ömürlü olmasını buna yormaktadır. (Fishberg'in istatistiklerinde buna ilişkin sayılar açıktır.)

Gettoyu çevreleyen düşmanca etkiler, soğuk nefretten, hırçın saldırılara kadar her türlüsünü kapsar. Birkaç yüzyıl bu koşullar altında yaşadıktan sonra geriye kalabilenlerin en esnek, zihnen en sağlam tipler olması, yani getto tipi denen tipler olması doğaldır. Bu psikolojik niteliklerin, üzerine seleksiyon uygulanan kalıtımsal nitelikler mi, yoksa çocukluktan beri kazanılan sosyal nitelikler mi olduğu, antropologlar arasında bugün bile ateşli biçimde tartışılmaktadır. Yüksek bir zekâ düzeyinin de

ne derece kalıtımsal olduğu, ne derece çevre etkisinden doğduğu bilinememektedir. Yahudilerin bir zamanlar çok sözü edilen içki nefred için de durum aynıdır. Alkolizm uzmanlarının bir bölümü bunu ırksal bir nitelik saymışlardır.[33] Ama bu tutum yine getto etkisi olarak da yorumlanabilir. Çağlar boyunca tehlikeli koşullar altında yaşayan bu insanlar için, siperleri indirmek çok büyük felaketler getirebilir. Sırtına sarı yıldız yapıştırılmış bir Yahudi her zaman ayık ve temkinli olmak zorundadır. Karşısındaki sarhoşların neşesini alaylı bir nefrede seyreder oturur. Alkole ve sefahate karşı nefret, kuşaktan kuşağa işlenerek verilmektedir. Ancak getto anıları tümüyle silindikten sonra, öteki Yahudi nitelikleriyle birlikte bunun da izleri silinebilmekte, örneğin Anglo-Sakson ülkelerde Yahudiler arasında da alkol tüketiminin arttığı ortaya çıkmaktadır. Böylelikle içki nefretinin de biyolojik değil, sosyal kökenli bir nitelik olduğu ortadadır.

En son olarak, bir evrim sürecinden daha söz etmek gerekir ki, bu da cinsel seleksiyondur. Tipik Yahudi niteliği dediğimiz niteliklerin oluşumuna bu süreç de katkıda bulunmuş olabilir. Bu konuya ilk değinen Ripley'dir:

Yahudiler, ırk bakımından çok karmaşık olmakla birlikte, Yahudiliğin tüm mirasına isteyerek sahip çıkan yasal mirasçı durumundadır. .. Bu onun yaşamının her ayrıntısını etkiler. O halde neden güzellik anlayışına da yansımasın? Neden cinsel seçimini de, eş seçimini de etkilemesin? işte bunun da sonuçlan kalıtımda ortaya çıkmaktadır.[*4]

Ripley, gettonun içindeki güzellik kavramını soruşturup incelememiştir. Ama Fishberg incelemiştir. Bize şu sonucu yansıtır: "Doğu Avrupa'nın dindar Yahudisine göre, kasları güçlü olan insan makbul değildir. Yakup'un

ideal oğlu, XIX. yy. ortalarına kadar, ipek gibi bir genç olagelmiştir."[35] Yani zarif tavırlı, kansız, çekingen, duygulu bakışlı, çok akıllı, fiziksel gücü az olan biri. Fishberg sözlerini şöyle sürdürür: "Batı Avrupa ve Amerika'da bugün ters yönde güçlü bir akım vardır. Birçok Yahudi, Yahudiye benzememekle gurur duymaktadır. Bu durumda, "Yahudi" görünümü olarak tanımlanan görünüm için pek de parlak bir gelecek yoktur diyebiliriz.[36] Bu yargının özellikle genç İsrailliler için doğru olduğunu da biz ekleyelim.

3. Bölüm

Özet

ÖZET

Bu kitabın 1. Bölümünde, eldeki tek tük kaynaklara dayanarak Hazarların tarihini izlemeye çalıştım.

Kitabın 2. Bölümünde, Doğu Yahudiliğinin ve dolayısıyla dünya Yahudiliğinin büyük çoğunluğunun Sami kökenli olmayıp, Hazar-Türk kökenli olduğunu ortaya koyan tarihsel kanıdan derledim.

Bu son bölümde ise, halk arasında yaygın olan, Yahudilerin İncil'de anlatılan bir kabilenin soyundan geldiği yolunda inancın, antropoloji ve tarih bilimlerinin bulgularına nasıl ters düştüğünün kanıdannı göstermeye çalıştım.

Antropologlara göre, bu inanca ters düşen iki gerçek vardır: Biri Yahudilerin fiziksel nitelikleri açısından birbirinden çok farklı oluşu, ikincisi de içinde yaşadıkları ülkenin yerli halkına benzemeleridir. Bu gerçeklerin her biri, boy, kafa endeksi, kan grubu, saç ve göz rengi istatistiklerinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu antropolojik ölçüderden hangisini ele alırsak alalım, bir ülkenin Yahudileriyle o ülkenin yerli halkı arasındaki benzerliğin değişik ülkelerde yaşayan Yahudiler arasındaki benzerlikten daha fazla olduğunu görüyoruz.

Bu durumu özedeyebilmek için aşağıdaki formülle-

ri önermekteyim:

$$H_I - Y_a < Y_a - Y_l \quad \text{ve} \quad H_a - H_b = Y_a - Y_b$$

Her iki hal için ilk akla gelen biyolojik açıklama, karışmadır. Bu da tarihin belirli çağlarında değişik nedenlerle olmuştur. Bunlar arasında evlenmeleri, kalabalık toplulukların din değiştirmesini, savaşın yasal (ya da hiç değilse kabul edilebilir) bir sonucu sayılan ırza geçmeleri sayabiliriz.

Istatistikî bilgilerin tersine, ilk bakışta tanınabilen Yahudi tipinin varolduğu inancı, genellikle (ama tümüyle değil) yanlış bir inançtır. Bu görüş, kuzey insanları arasında tipik Yahudi çizgileri sayılan niteliklerin, Akdeniz çevresine inildiğinde artık öyle görünmediği gerçeğini gözden kaçırmaktadır. Ayrıca sosyal çevrenin fizik ve davranış üzerindeki etkilerini de bilmez görünmektedir. Bu yüzden, sosyal etkenlerin, biyolojik etkenlerle karıştığı ortadadır.

Yine de, ne olursa olsun, bazı kalıtımsal nitelikler çağımız Yahudileri arasında belirli bir tipi karakterize eder. Çağdaş nüfus genetiğinin kazandırdığı bilgiler ışığında, bu niteliklerin birkaç yüzyıl boyunca sınırlı koşullar içinde gettolarda yaşamaktan kaynaklanmış olduğu da düşünülebilir. Bu belirli koşullar, içeriden evlenme, genetik dağılım ve selektif baskılardır. Selektif baskılar da birkaç biçimde etki yapar. Doğal seleksiyon (salgın hastalıklar gibi), cinsel seleksiyon ve belki bir de, gettoda yaşam sürdürebilmek için geçerli olan karakter çizgilerinin seçilip benimsenmesi.

Bunlara ek olarak, sosyal kalıtım ve çocukluktan beri şartlandırılma gibi etkenler de, biçimleyici ya da biçim bozucu unsurlar olarak kendini göstermektedir.

Bu süreçlerin her biri, getto-tipinin oluşmasına ken-

di ölçüsünde katkıda bulunmuştur. Kazanılan nitelikler, getto çağından sonra gittikçe seyrelmiştir. Getto çağından önce bu insanların genetik bileşiminin ne olduğu, fiziksel görünümlerinin nasıl olduğu konusunda ise, hemen hiçbir şey bilmemekteyiz. Bu kitapta sunulan görüşe göre, bu eski Yahudilerin çoğunluğu, Türk kökenlidir. Aralarına biraz da Filistinli ya da başka toplumlardan kişiler katılmıştır. Bilemediğimiz başka bir şey de, 'Yahudi burnu" ya da tipik sayılan öteki niteliklerin hangi oranda gettodaki cinsel seleksiyonun ürünü ya da kabile içindeki dominant bir genin sonucu olduğudur. Burun deliklerindeki kıvrıntı, Kafkas halkları arasında çok görülen, Sami ırkından olan Bedevilerde ise hiç görülmeyen bir nitelik olduğuna göre, Onüçüncü Kabile'nin Yahudi biyolojik tarihi üzerinde oynadığı büyük role işaret eden bir gösterge daha bulmuş sayılabiliriz.

4. Bölüm

Ekler

EK İ

YAZILIŞLAR ÜSTÜNE

Bu kitapta sözcüklerin yazılışı oldukça tutarsızdır. Zaman zaman başka yazarların satırlarını aldığımda, özel adları onların yazdığı biçimde yazmak zorunluluğunu hissettim (Başka ne yapılabilir?) ve bu yüzden, aynı insanın adını değişik yazılışlarla vermek zorunda kaldım. Aynı durum, kent ve kabile adları için de geçerli oldu. Kendi satırlarımda ise daha çok Batılı gözlere en uygun gelen yazılış biçimini benimsemeye çalıştım.

T. E. Lawrence, Doğu dünyası üzerine parlak bir uzmandı. Ama sözcüklerin yazılışını verirken, tıpkı Türk garnizonlarını basarken olduğu kadar kalpsiz oluyordu. Kardeşi A.W. Lawrence, *Bilgeliğin Yedi Sütunu'na* yazdığı önsözde bize şunları söylemektedir.

Arap adlarının yayılışı her kitapta değişmektedir. Ben de hiçbir düyeltme yapmadım. Bu noktaya ilişkin olarak Arap dilinde yalnıyca üç sesli harfin bulunduğunu belirtmem yerinde olur. Kullanılan bayı sessiy harflerin ise Ingiliycede karşılığı yoktur. Son yamanlarda Doğu üyerinde çalışma yapan kişiler genellikle Arapçadaki sesleri verebilmek için değişik harfler kullanma yoluna gitmişlerdir. Buna örnek olarak Mohamedyerine Muham-

med, müeyjyin yerine mu'edhdhin, Koran yerine Qur'an ya da Kur an yaymalarını gösterebiliriy. Hu yöntem, neden söy edildiğini bilenler için yararlı olabilir. Ama ben bu kitapta yine eski yönteme uyarak aynı sesi vermeye oldukça yaklaşan, alışılmış Ingiliyceyayılışları seçtim.

Eğer çağdaş Arapçayı okunur biçimde kağıda geçirirken böyle sorunlar çıkıyorsa, Doğu bilimcilerinin gözlerini Ortaçağa çevirdiklerinde ortaya çıkacak sorunlar çok daha ürkütücü olacak demekür. Bu durumda, yazıların kopya edilmesi sırasında gösterilmiş dikkatsizlikler için daha büyük bir tolerans payı tanımak gerekir. "Ebu Haukal"ın (ya da İbn Havkal) eserini İngilizceye ilk kez çeviren* Sir William Ouseley, kitabın önsözünde şöyle yakınmaktadır:

Harflerin düyensiy birleşiminden, bir söycuğun ötekiyle karıştırılmasından, bir satırın tümüyle atlanmasından doğan güçlüklerden yakınmamam gerekir. Çünkü alışkanlık ve ısrarlı bir dikkat beni genel anlatım içinde, belirli kuruluşu olan cümlelerde bu düyensiylikler in anlamını çöyebilecek duruma getirmiş bulunuyor. Ama daha önce hiç duyulmamış yer ve insan adları söy konusu olduğu yaman, cümlenin gelişi de yardımcı olamayacağı için, tek kurtuluş umudu, başka bir metinde aynı söycüğe rastlamak olabilir...

îbrantce, Arapça ve Farsçanın bilgili yayarları da aynı göylemiyapmıştır, ama belki belirli bir örnekle durumu açıklamak daha yararlı olabilir.

Bir tek örnek yetecektir... Tibet söycüğünü oluşturan harflerden üçünün aynı biçimde yayıldığını, aralarındaki tek farkın üstlerine ya da altlarına yerleştirilen noktalar olduğunu düşünelim.

' İbn Havkal kitabını Arapça yazmış, fakat Ouseley, Farsçadan çevirmiştir.

ilk harfi ele alıp ürerine tek nokta koyarsak N sesi, iki nokta koyarsak T sesi üç nokta koyarsak TH sesi ya da S sesi, altına bir nokta koyarsak B sesi, altına iki nokta koyarsak Y sesi, üç nokta koyarsak P sesi verdiğini göy önünde tutalım. İkinci harf için de aynı uygulama yapılabilir. Üçüncü harf ise, yine aynı küçük değişikliklerle B, P, T, THya da S gibi okunabilmektedir."

' Bu yazının orijinalinda Farsça harfler de gösterilmiştir, ama ben yayıncının hatırını saydığım için onları çıkarmayı uygun gördüm.

EK II

KAYNAKLAR ÜSTÜNE

(A) Eski Kaynaklar

Hazar tarihine ilişkin bilgilerim, esas olarak Arap, Bizans, Rus ve İbranî kaynaklanndan gelmekte, biraz da Pers, Suriye, Ermeni, Gürcü ve Türk kökenli kanıdarla desteklenmektedir. Esas kaynakların bazılarına değinmek isdyorum.

1. Arap

Eski Arap tarihçiler, yazılarının kompozisyonunda öteki tarihçilere hiç benzemeyen bir üslup kullanmışlardır. Her olay, görgü tanıklarınınja da çağdaşların kendi sözcükleriyle anlatılmakta, sonra, bunu dinleyip anlatanın sözleri eklenmekte, böylelikle ta en son anlatıcıya kadar gelinmektedir. Yani esas rapor birçok kişinin elinden geçmiştir. Bazen, aynı olay iki ya da daha çok değişik biçimde anlatılır. Bunun nedeni, hikâyenin ayrı ayrı kişilerin elinden geçerek gelmesidir. Bazen de bir olay ya da önemli bir ayrıntı, değişik biçimlerde ifade edilir... Ana fikir, az önce yeterli bir açıklıkla anlatılanın aynıdır ve değişik biçimde yinelenmesine gerek yoktur. Yazar, kendi kaynaklarının sözcüklerine elinden geldiği kadar sadık kalarak, kendinden sonra gelen yazarların da ilk anlatıcının sözcüklerini kullanabilmesini sağlar...

Britannica'nın ilk baskılarında Arap historiografisi konusundaki bölümü yazan H. A. R. Gibb ile M. J. de Go-

eje böyle söylemektedirler.[1] Belki çoktan kaybolmuş bulunan ilk kaynağı bulmaktaki güçlüklerin nedeni de bu satırlarda belli olmaktadır. İlk kaynak, aynı konuda aynı sözleri yazan sonraki yazar ve anlatıcıların, derleyicilerin yazıları arasında boğulmuş gitmiştir. Bu yüzden, anlatılan olayın tarihini saptamak özellikle güç olmaktadır. Çünkü yazar, her şeyi şimdiki zaman kipi kullanarak anlatır ve hangilerini çok eski kaynaklardan alıp naklettiğini açıklamaz. Bu yüzden yüz yıla varan yanlışlar bile yapılmıştır. Buna bir de kişileri, kabileleri ve yerleri anlatmakta çıkan imlâ hataları ya da yazı güçlükleri eklenirse, durumun, parçalarından yarısı kaybolmuş bir yap-boza benzeyeceği açıktır. Hele araya kökeni belirsiz yabancı parçalar da karışmışsa... İnşaatın benzetileceği resim de soluk ve belirsizse...

Hazarya ile ilgili belli başlı Arap kaynakları, bu kitapta sık sık sözü edilen İbn Fadlan'al -İstakhri, İbn Havkal ve al-Masudi'dir. Bunlardan bile pek azı ilk kaynak niteliğindedir. Çünkü hepsi İbn Fadlan gibi kendi gördükleri olayları anlatmazlar. Örneğin İbn Havkal'ın 977'de yazılmış yazıları, daha önce 932 dolaylarında İstakhri tarafından yazılanların aynıdır. İstakhri'nin yazılarının ise 921 sıralarında el-Balkhi adlı bir coğrafyacının yazdığı satırlardan alındığı sanılmaktadır.

Bu kişilerin gerek yaşamları gerekse bilimsel değerleri konusunda pek az şey bilmekteyiz. İçlerinde en canlısı, diplomat ve gözlemci olarak tanıdığımız İbn Fadlan'dır. Yine de, X. yy.'da tarih biliminin tomurcuklanmaya başladığı bellidir. Zincirin ilk halkası olan El-Balkhi klasik Arap coğrafya anlayışının başlangıcını simgeler. Kendisi haritalara önem veren, yazılan ancak açıklayıcı olarak ikinci plânda kullanan biridir. İstakhri, dik-

kat merkezini haritadan yazıya kaydırma konusunda belirgin bir çıkış yapmıştır. (Yaşamı üstüne hiçbir şey bilinmemektedir. Elde bulunan yazılarının ise daha büyük bir eserinin özeti niteliğinde olduğu bellidir.) Gezgin bir tüccar ve misyoner olduğunu bildiğimiz İbn Havkal ile daha belirli bir aşamaya varılmıştır. Metinler artık Balkhi'de ve biraz da İstakhri'de olduğu gibi haritaları açıklamak için bir araç değildir. Kendi hikâyelerini anlatmak üzere yazılmışlardır.

Son olarak, iki yüzyıl sonra gelen Yakut (1179-1229) ile derleyiciler ve ansiklopedisder çağına geçilir. Yakut üstüne bilgilerimiz, Yunanistan'da doğduğu, çocukken Bağdat'taki esir pazarında satıldığı, satın alan tüccarın ona iyi muamele ettiği ve onu gezgin bir tüccar olarak yetiştirdiği yolundadır. Daha sonra Yakut dolaşarak kitap satmaya başlamış ve sonunda Musul'da yerleşerek büyük tarih ve coğrafya ansiklopedisini yazmıştır. Bu önemli eserde Hazarlar, hem İbn Fadlan'ın hem İstakhri'nin ağzından anlatılmaktadır. Ama ne yazık ki Yakut, bir yanılgı sonucu, İstakhri'nin anlatımını da İbn Fadlan'ın anlatımı sanmıştır. İki anlatım bazı önemli noktalarda değişiklikler gösterdiği için bunların aynı yazara yorulması birtakım saçmalıklar doğurmuş, sonuç olarak günümüz tarihçilerinin gözünde İbn Faldan saygınlığını biraz yitirmiştir.

Sonunda, İran'ın Meşhed yöresinde İbn Fadlan'ın kendi yazılarının tümü ele geçince durum daha değişik bir hâl almıştır. Doğu tarihi uzmanları arasında büyük sansasyon doğuran bu buluş 1923 tarihinde Dr. Zeki Velidî Togan tarafından yapılmıştır. İleride bu tarihçi üstüne daha ayrıntılı bilgi verilecektir. Bu belgeler, yalnız Yakut'un yazılarına aldığı, Hazarlarla ilgili bölümle-

rin gerçekliğini kanıtlamakla kalmamış, Yakut'un değinmediği, dolayısıyla hiç bilmediğimiz bölümleri de ortaya çıkarmış bulunmaktadır. Ayrıca, Yakut'un yol açtığı karışıklık düzelmiş, İbn Fadlan, İstakhri ve İbn Havkal'ın ayrı ayrı kaynaklar olduğu da belirlenmiştir.

Birbirini kanıdayan bilgiler açısından İbn Rusta, al-Bekri ve Gardezi'nin çalışmaları da değerlidir. İçerik bakımından bunlar ana kaynakların aynısı olduğundan, pek değinme olanağı bulamadım.

Bağımsız gibi görünen başka bir kaynak da, al-Masudi'dir. 956 yılında ölen bu tarihçi, Arapların Herodot'u olarak anılmaktadır. Durmak bilmez bir gezgin olan al-Masudi, tükenmeyen bir öğrenme tutkusuna sahiptir, ama yine de çağdaş Arap tarihçileri ona dudak büker görünmektedirler. İslâm Ansiklopedisi onun "gezilerinin güçlü bir öğrenme güdüsünden" doğduğunu söylerken, bunun yüzeyde kaldığına, derine inmediğine işaret etmektedir. Yazarın hiçbir zaman ana kaynaklara inmek zahmetine girmediği, yalnızca yüzeysel sorular sormakla yetindiği, anlatılan hikâye ve efsaneleri sorgusuz kabul ettiği öne sürülür. Ama bu eleştirilerin hepsi, ister Hristiyan ister Arap olsun, öteki Ortaçağ tarih ve coğrafyacıları için de geçerlidir.

2. Bizans

Bizans kaynakları arasında tartışmasız en değerlisi Constantine XII. Porphyrogenitus'un 950 yılında yazdığı *De Administrado Imperio*'**duT.** Önemi yalnızca Hazarlar (ve onların Macarlarla ilişkileri) konusunda verdiği bilgiden ötürü değil, aynı zamanda, Ruslar ve kuzey steplerinin öteki halklarına ilişkin verdiği bilgilerden ötürü de

büyüktür.

Constantine (904-959) hem bilimci bir imparator, hem de insanı hayran eden kişiliğe sahip biri... Arnold Toynbee'nin ona gönlünü kaptırdığını itiraf etmesi boşuna değildir.[2] Üstelik, bu aşkı daha üniversite öğrencisiyken başlamış, sonunda da değerli bir meyve vermiştir. Toynbee *Constantine Porphyrogenitus ve Dünyası* adlı dev eseri 1973 yılında yayımladığı zaman seksen dört yaşındaydı. Adından da anlaşılabileceği gibi, kitapta Constantine'in kişiliğine ve çalışmalarına verilen önem, yaşadığı (ve Hazarlarla paylaştığı) dünyaya verilen önem kadar ağır basmaktadır.

Yine de, Toynbee'nin Constantine'e duyduğu hayranlık, onun bilimci olarak eksikliklerini görmesini engellememiştir:

> *"De Administrado Imperio'da veri/en bilgiler değişik yamanlarda değişik kaynaklardan toplanmış olduğundan, eser bir yayarın haymettiği, düyenlediği bilgilere dayanan kitaplara benyememektedir. Daha çok bir araya getirilmiş, üstünkörü düyeltilmiş bir dosya dolusu belgeyi andırmaktadır. '**

Toynbee daha sonra da şöyle der:[4] *"De Administrado Imperio* ve *De Caeromoniis,* Constantine'in gelecek kuşaklara miras bıraktığı haliyle, karışıklığı yüzünden pek çok okuru şaşırtacaktır." Constantine kendisi De Caeromoniis'in "teknik bir şaheser" olduğuna, aynı zamanda titiz bilimciliğin ve çalışma aşkının bir anıtı olduğuna, dokunaklı biçimde inanmaktaydı.[5] Buna benzer eleştiriler, Bury[6] tarafından da, daha önce Macartney tarafından da yapılmış, bu yazarlar, örneğin Macar göçleri üstüne Constantine'in çelişkili ifadelerinden sonuç çıkarmakta güçlük çekmişlerdir.

"...De Administrado lmperio"'nun ne tür kitap olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir, içindekiler çeşitli kaynaklardan alınmış notlardır. Zaman yaman birbirini yineler, çoğunlukla çelişkiye düşerler. Aralarında çok üstün körü bir bağlantı kurulmuştur.[7]

Yine de, banyo suyunu dökerken bebeği de birlikte atmamaya dikkat etmemiz gerekir. Bilimsel eleştirmenler, genellikle buna bile razı gibi görünürler. Constantine'in imparatorluk arşivlerini karıştırma olanakları öteki tarihçilerin hepsinden fazladır. Gönderdiği elçilerden, atadığı görevlilerden bilgi toplama olanakları da öyle. Dikkatli biçimde başka kaynaklarla uyarlı olarak değerlendirildiğinde *De Administrado* karanlık bir döneme epey değerli ışık tutabilecek bir eserdir.

3. Rus

Dilden dile gelen folklor, efsane ve şarkıların dışında, ilk yazılı Rus kaynağı *Povety Vremennikh Lefüı (Geçmiş Yılların Hikâyesi).* Çeşitli yazarlar, bu kaynaktan "İlk Rus Tarihi", "Eski Rus Tarihi", "Pseudo-Nestor Rus Tarihi" diye değişik adlarla söz ederler. Bu kitap, XII. yy.'dan bu yana yazılmış tarihlerin tashih edilmiş halini kapsamanın yanı sıra, bundan çok daha eski gelenek ve kayıdara da yer vermektedir. Bu nedenle, Vernadsky'nin[8] dediği gibi "XII. yy.'dan X. yy.'a kadar geçen süreyle ilgili gerçek bilgiler vermesi" de mümkündür. Bu dönem ise, Hazar tarihi açısından hayati önemi haiz bir dönemdir. Eserin esas derleyicisi, herhalde, Kiev'deki Crypt Manastırı'nın rahiplerinden olan Nestor'dur. Ama bu nokta bilimciler arasında tartışmalı olduğu için "Pseudo-Nestor" (Sah-

te Nestor) deyimi kullanılmaktadır. Yazarın kimliği bir yana, *Povety* o çağları inceleyenler için değeri ölçülemeyecek bir hazinedir (Fakat bu içinde hiçbir hata olmadığı anlamına gelmemelidir). Ne yazık ki, 1112 tarihi ile son bulmaktadır. O tarih de, Hazarların esrarengiz yok olma döneminin başlangıcıdır.

Hazarya ile ilgili Ortaçağ ibranî kaynaklarından, Ek III' de söz edilecekdr.

(B) Çağdaş Kaynaklar

Bu sayfalarda, Hazar tarihinin şu ya da bu yönüyle ilgili ara sıra yazılar yazmış olan ünlü çağdaş tarihçilere, örneğin Toynbee'ye, Bury'ye, Vernadsky'ye, Baron'a, Macartney'e değinip üzerlerinde yorum yapmak küstahlık olur. Bizim sözlerimiz, eldeki soruna katkıları çok önemli olan, oysa genel kamuoyunun pek tanımadığı yazarlarla ilgili olacaktır.

Bunların başında, merhum Prof. Paul E. Kahle ile öğrencisi Douglas Morton Dunlop gelir. Bu satırlar yazıldığı sırada Prof. Dunlop, Colombia Üniversitesi'nde Ortadoğu Tarihi dersleri vermektedir.

Prof. Paul Eric Kahle (1875-1965) Avrupa'nın en önde gelen doğu uzmanlarından biridir. Doğu Prusya'da doğmuş, Luther mezhebinde din adamı olarak eğitilmiş, altı yıl Kahire'de görevli olarak kalmıştır. Daha sonra, bazı Alman üniversitelerinde ders vermiş, 1923 yılında Bonn Üniversitesi'ndeki Doğu Semineri yöneticiliğine getirilmiştir. Bu seminer, dünyadaki tüm doğu uzmanlarını çevresine çeken uluslararası bir merkezdir. Kahle şöyle yazmaktadır:[9] "Seminerin, yöneticileriyle, katılanlarıyla, konuklarıyla birlikte yansıttığı uluslara-

rası hava, Nazilerin etkisine doğal bir siper yaratmış ve çalışmalarımız Nazi rejiminin Almanya'da egemen olduğu ilk altı yıl boyunca huzur içinde sürebilmişür... Asistanı Polonyalı Yahudi bir haham olan tek Alman profesör bendim."

Bu durumda, lekesiz Aryan (Ari) kökenlerine rağmen, Kahle'nin 1938 yılında Almanya'dan göç etmek zorunda kalmasına şaşmamak gerekir. Bilimci, bundan sonra Oxford'a yerleşmiş, orada iki doktora tezi daha vermiş (biri felsefe, öteki ilahiyat), 1963 yılında Bonn'a dönmüş ve 1965'te yine orada ölmüştür. Bridsh Museum katalogunda yirmi yedi eseri bulunmaktadır.

Kahle'nin savaş öncesinde Bonn'daki öğrencileri arasında, doğu tarihi uzmanı D. M. Dunlop da vardır.

Kahle, Hazar tarihine büyük ilgi duymuş, hattâ Belçikalı tarih profesörü Henri Grögoire 1937 yılında "Hazar Yazışması"nın gerçekliğinden kuşku duyduğunu belirten bir yazı[10] yayınladığı zaman, hemen onunla ilişki kurmuştur: "Grögoire'a yanıldığı birkaç noktayı belirttim ve kendisiyle bunları tartışma olanağı buldum. 1937 yılında Bonn'a yaptığı ziyaret esnasında birlikte bazı şeyler yayınlama kararına vardık. Ama siyasal gelişmeler bunu gerçekleştirmemize engel oldu. Bunun üzerine yine Bonn'da öğrencim olmuş olan D. M. Dunlop'a önerdim ve çalışmayı onun yapmasını istedim. Dunlop, hem Arap hem ibranî kaynaklarını tarayabilecek biriydi. Hem çok dil bilirdi, hem de böyle bir görevin gerektirdiği titiz bilimcilik niteliklerini taşıyordu."[11] Bu atılımın sonunda, Dunlop'un *Yahudi Hararların Tarihi* adlı eseri doğdu. Bu kitap 1954 yılında, Princeton Üniversitesince basıldı. Hazar tarihiyle ilgili çok değerli bir kaynak olmasının yanı sıra, bu eser aynı zamanda, *Yayışma'nın* ger-

çeldiği konusunda yeni kanıtlar da sunmaktadır (Ek II-I'e bakınız). Kahle, kitabı her konuda onaylamaktadır.[12] Sırası gelmişken, Prof. Dunlop'un 1909'da İskoçya'da yüksek bir din adamının çocuğu olarak dünyaya geldiğini ve meraklarını *Kim Kimdir?* kitabında, "yürüyüş yapmak ve İskoçya Tarihi" olarak sıraladığını belirtmekte yarar vardır. Yani, çağımızda Hazar Yahudiliğinin en büyük iki yorumcusu da kuzey kökenli Protestandır.

Prof. Kahle'nin çok değişik dünyalardan gelen diğer bir öğrencisi de Ahmet Zeki Velidî Togan'dır. Togan, bilindiği gibi Meşhed'de İbn Fadlan'ın Hazarya gezisiyle ilgili notları bulan kişidir. Çok yönlü kişiliğini gerektiği gibi yansıtabilmek için onu Kahle'nin anılarından tanımakta yarar vardır.[13]

... (Bonn 'daki) Seminerin çalışma grubunda pek ünlü doğu uzmanları vardı. Bunlar arasında Dr. Zeki Velidî'nin adını anmak isterim. Kendisi Sir Aurel S tein 'in koruduğu bir Bakşir'di. Eğitimini Kayan Üniversitesi'nde tamamlamış, I. Dünya Savaşindan önce Petersburg Üniversitesi'nde bayı araştırmalar yapmıştı. Savaş sırasında, büyük ölçüde kendisi, kurmuş olduğu Bakşir Ordusu'nun (Bolşeviklerle müttefik) önderi olarak çarpıştı. Rus Duma üyesiydi. Bir süre, Lenin, S talin ve Troçki'nin de bulunduğu Altılar Komitesi'nde üye olarak çalıştı. Daha sonra, Bolşeviklerle arasında anlaşmazlık çıktı ve iran'a kaçtı. Türk dili uymanı olarak (Bakşir dili de Türkçedir) 1924yılında Ankara'da, Mustafa Kemal'in Milli Eğitim Bakanlığı'nda danışman olarak göreve başladı. Bunu izleyen yıllarda istanbul Üniversitesinde Türkçe profesörü oldu. Yedi yıl sonra ondan ve öteki profesörlerden uygarlığın Türklerden doğduğu yolunda eğitim yapmaları istenince, istifa edip Viyana'yagitti. Prof Dopsch'un kürsüsünde Ortaçağ Tarihi üzerinde çalışmaya başladı, ibn E ad-

lan'ın Kuyey Bulgarları, Türkler ve Hararlar diyarına yaptığı yolculuğun Arapça notlarını Meşhed'de keşfetmiş bulunuyordu. Viyana 'ya yerleştikten iki yıl sonra bu konuda verdiği üstün bir te?le doktorasını kazandı. Ben, sonradan Togan 'ın bu çalışması-nı 'Abhandlugen für dic Kunde des Morgenlandes" adıyla yayın-ladım. Kendisini Viyana 'dan Bonn 'a "Honorar Profesör" ola-rak çağırdım. Gerçek bir bilimciydi. Çok geniş bilgisi olmakla birlikte öğrenmeye her zaman hazırdı. Onunla çalışmak verimli oldu. 1938 yılında tekrar Türkiye'ye döndü ve bir kez daha is-tanbul Üniversitesinde Türkçe profesörlüğüne başladı.

Bambaşka yönlerden ilginç olan bir kişi de, Hugo Freiherr von Kutschera'dır (1847-1910). Kutschcra, Doğu Yahudiliğinin Hazar kökenli olduğu tezini ilk ele alanlardandır. Avusturya yüksek memurlarından birinin oğludur. Diplomat olmaya hazırlandığı için Viyana'da Doğu Akademisi'nde okumuş, Türkçe, Arapça, Fars-ça ve başka doğu dillerini öğrenmiştir. Bir süre Cons-tantinopolis'teki Avusturya-Macaristan imparatorluğu Büyükelçiliğinde ataşe olarak hizmet gördükten sonra, 1882 yılında Saraybosna'da Bosna-Hersek yöresi yöne-ticisi olarak göreve başladı. Bu yöre, Avusturya-Maca-ristan orduları tarafından yeni işgal edilmişti. Kutsche-ra'nın doğu gelenek ve âdetlerini iyi bilmesi, onu Bos-na Müslümanları arasında sevilen biri kişi haline getirdi ve eyalette barışın (bir dereceye kadar) sağlanmasına yar-dımcı oldu. Bunun üzerine kendisine Preiherr (baron) rütbesiyle birlikte çeşitli nişanlar verildi.

Emekli olduktan sonra, 1909 yılından başlayarak ya-şamını eski merakına adadı ve Avrupa Yahudileriyle Ha-zarlar arasındaki ilgiyi araştırmaya koyuldu. Daha gençli-ğinde, Türkiye'de rastladığı Sephardi ve Aşkenazi Yahu-

dileri arasındaki farklılık dikkatini çekmişti. Eski kaynaklardan Hazarlara ilişkin okuduğu şeyler, bu kavmin, zihninde beliren sorulara hiç değilse bir dereceye kadar karşılık verebileceği inancını güçlendirdi. Oldukça profesyonel bir dil uzmanı sayılmakla birlikte, Kutschera amatör bir tarihçiydi. Yine de eserlerinin katkısı büyük oldu. 1910 yılından önce yazılmış olup da onun kitabında yer bulamayan hiçbir Arap kaynağı yok gibidir. Ne yazık ki, kitabına bir bibliyografya ve referanslar bölümü ekleyemeden önce ölmüştür. *Die Charasan Hislorische Studie* adlı eseri, 1910 yılında, onun ölümünden sonra basılabildi. Hemen ikinci baskı yapmış olduğu halde, tarihçiler bu esere pek seyrek değinirler.

Abraham N. Poliak, 1910 yılında Kiev'de doğmuştur. Ailesiyle birlikte Filistin'e göç edişi, 1923 yılına rastlar. Tel Aviv Üniversitesinde Ortaçağ Yahudi Tarihi kürsüsünün başına geçmiş, İbranîce birçok eser yazmış ve yayımlamıştır. Bunlar arasında *Arapların Tarihi, 1250-1900 Yıllan Arasında Mısır'da Feodalite, İsrail ve Ortadoğu 'da jeopolitik Durum* gibi kitaplar sayılabilir "Hazarların Yahudi Dinine Geçişi" adlı yazısı, 1941 yılında bir dergide yayımlanmış ve büyük yankılara yol açmıştır. *Hayarya* adlı kitabının kopardığı fırtına, bundan daha da büyüktür. Kitap, 1944 yılında Tel Aviv'de (ibranîce olarak) yayımlanmış, çok olumsuz bir tepkiyle karşılanmış, Poliak'a, günümüz Yahudiliğinin kutsal kabile soyundan geldiği inancını sarsan bir bozguncu gibi davranılmıştır. *Ençyclopadia Judaica'nn* 1971-72 baskısında bu yazarın adı hiç geçmemektedir.

Buna karşılık, Doğu Yahudiliği ve Yiddish dilinin kökenleri üzerindeki görüşlerini sık sık belirtmiş olduğum Mathias Mieses, akademik çevrelerde saygı gör-

mektedir. 1885 yılında Galiçya'da doğmuş, filoloji dalında eğitim görmüş, Yiddish üzerinde öncü çalışmalar yapmış olmakla birlikte, eserlerinin çoğunu Almanca, Lehçe ve İbranîce olarak yazmıştır. Yiddish Dili Birinci Konferansı'nda (Czernovitz, 1908) en dikkati çeken kişi odur. Yazdığı iki eser, *Die Entstehungsursache der Jüdischen Dialekte (191'5) ve Die Jüdische Sprache (1924)* kendi alanlarında klasik sayılmaktadırlar.

Mieses ömrünün son yıllarını Krakow'da geçirmiş, 1945'te sınır dışı edilerek Auschwitz'e doğru yola çıkarılmış, yolculuk sırasında ölmüştür.

EK III

HAZAR YAZIŞMASI

1

İspanyol devlet adamı Hasdai İbn Şaprut ile Hazar Kralı Joseph arasındaki mektuplaşma, tarihçilerin çok uzun süre büyük ilgisini çekmişdr. Gerçi Dunlop'un dediği gibi, "Hazar Yazışması'nın önemini biraz abartmış da olabiliriz. Çünkü bugün artık Hasdai'nin ve Joseph'in mektuplarına başvurmaksızın öteki kaynaklara dayanarak Hazar tarihini aynı derecede ayrıntılı olarak derleyebilecek durumdayız."[1] Ne olursa olsun, okurlar bu belgelerin tarihine ilişkin neler bilindiği konusuna ilgi duyabilirler.

Hasdai'nin mektubu 954 ile 961 yılları arasında yazılmış olmalıdır. Çünkü Doğu Avrupa'dan geldiğini söylediği elçilik heyeti, Cordoba'yı 954 yılında ziyaret etmiştir (Bkz. 1. Bölüm II. Kısım/3, 4). Mektupta, İspanya'nın yöneticisi olarak sözü edilen Halife Abd-al Rahman ise 961 yılına kadar hüküm sürmüş bulunmaktadır. Mektubun Hasdai'nin yazmanı Menahem ben Şaruk tarafından kaleme alındığı, bu kişinin kendi adını Hasdai'nin akrosdşi altına eklemiş olmasından başka, bugüne kadar gelebilmiş öteki eserleriyle karşılaştırılmasından da anlaşılmaktadır.[2] Böylelikle Hasdai'nin mektubunun gerçek olduğu belirlenmiş ve artık tartışma konusu olmaktan kurtulmuştur. Ama Joseph'in cevabını gerçek olarak

gösteren kanıtlar daha dolaylı ve karmaşıktır.

Yayışma'dan ilk kez söz edilişi, X. ve XI. yy.'lara rastlar. 1100 yılı dolaylarında Haham Jehudah ben Barzillai, Barselona'da *Festivaller Kitabı (Sefer ha-lttim)* adlı kitabını yazarken bu yazışmaya uzun atıflar yapmış, hattâ Joseph'in Hasdai'ye karşılığından bölümler almıştır. Barzillai'ın kitabındaki bölüm şöyle başlar:

Birçok manüskriler arasında, Aaron'un oğlu Hayar Kralı Joseph'in R. Hasdai bar Isaac'a'yaydığı bir mektubun, kopyasını da gördük. Bu mektubun gerçek olup olmadığını da, aslen Türk olan Hayarların Yahudi dinini kabul ettiği yolundaki ifadenin doğru olup olmadığını da bilemeyiy. Ayrıca mektupta yayılanların hepsinin doğru olduğundan da emin olamayıy. Bu mektuba bayı yanlış bilgiler yayılmış olabileceği gibi, başka kişiler de bayı şeyler eklemiş olabilir... Biye abartma gibi görünen bu bilgileri kitabımıyın kapsamına almamıyın nedeni, görünüşe göre Kral joseph'in bu mektubu R. Hasdai'nin sorular soran bir mektubuna karşılık olarak yaymış olmasıdır. R. Hasdai,yaydığı mektupta ona hangi sülaleden geldiğini, krallığının durumunu, babalarının Yahudi dinini nasıl kabul ettiğini, hüküm sürdüğü toprakların ne kadar büyük olduğunu sormuş, Kral da onun bütün bu sorularına, ayrıntılı biçimde karşılık vermiştir.'

Barzillai bundan sonra Joseph'in mektubundan parçalar almış ve böylece cevap mektubunun 1100 yılında da varolduğunu kanıdamış bulunmaktadır. Hahamın bilimcilere özgü kuşkuları, durumu daha da inandırıcı kılmaktadır. Barselona'nın dışında bir yerde yaşayan bu kişi, belli ki, Hazarlar üstüne hemen hemen hiçbir şey

Hasdai'nin adının İbranicesi "bar Isaac bar Şaprut"dur. R harfi, Rabbi (yani hahm) sözcüğünü simgelemekte ve bir saygı belirtisi olarak kullanılmaktadır.

bilmemektedir.

Haham Barzillai'nin bu kitabı yazdığı sıralarda, Arap tarihçisi İbn Havkal da, Hasdai'nin Hazarlarla ilişkisi konusunda bir şeyler duymuşa benzemektedir. Hicri 479 (MS 1086) yılında çizdiği bir haritanın köşesine şu esrarengiz nodarı eklediği görülür.

Hasdai ibn Isbak", uyun ve büyük bir dağ olan Kafkas Dağı'nın Ermenistan dağlarıyla birleştiğine, Yunanlıların ülkesinden geçerek ta Ermenistan'a ve Hayaran'a kadar uyandığına inanmaktadır. Kendisi bu yerleri çok iyi tanımaktadır, çünkü buraları yiyaret etmiş, kralları ve başta gelen yöneticileriyle tanışmıştır.[4]

Hasdai'nin gerçekten Hazarya'yı ziyaret etmiş olması pek uzak bir olasılık gibi görünmektedir. Yine de mektubunda bunu önerdiğini, Kral Joseph'in de *Cevap'ta* bu öneriyi sıcak bir hevesle karşıladığını biliyoruz. Belki de, Havkal, *Yayışma* ile ilgili bazı dedikodular duymuş, buradan kendine göre bazı sonuçlar çıkarmış olabilir. O çağın tarihçileri için bu, pek de olmayacak bir davranış değildir.

Elli yıl kadar sonra (MS 1140), Jedudah Halevi, *Hayarlar (Kuyp)* adlı felsefe kitabını yazmıştır. Daha önce de belirtüğimiz gibi, bu kitapta gerçek bilgilere pek az yer verilmişse de, Hazarların Yahudi dinini kabul edişi konusundaki anlatış, Joseph'in Cevap'ındaki açıklamalara ana çizgileriyle uymaktadır. Halevi, *Yayışma'ya.* açıktan açığa atıf yapmamıştır. Aslında kitabı daha çok teolojiyle ilgilidir. Tarihsel referansları ikinci plâna atmaktadır. Belki de yazar, Haham Barzillai gibi, *Yayışma'mn* bir kopyasını okumuştur, ama bu konuda söylenecek şeyler

' Hasdai'nin adının Arapça versiyonu.

yorumdan öteye gidemez.

Ama Abraham ben Daud'un (1. Bölüm II. Kısım/8) *Sefer ha-Kabbalah* adıyla 1161 yılında yazılan kitabındaki kanıdar bundan çok daha sağlamdır:

israil halkının, Sula kentinden Magrib'in sonuna kadar olan alanda, Tahart'tan Afrika'nın ucuna (lfriquiyah, Tunus) kadar, Mısır'da, Sabaenler ülkesinde, Arabistan'da, Kabil'de, Elam 'da, Iran 'da, Dedan 'da, Cirgaşitler ülkesinde, yani }urjan 'da, Tabaristan'da, D aylam'a kadar olan yörelerde yaşadıklarım bilmekteyiy. itil Nehri dolaylarında da, sonradan Yahudi dinini kabul eden ve benimseyen Hazarlar yaşamaktadır. Bunların Joseph adındaki kralı, R. *Hasdai bar Isaac ben-Şaprut'a bir mektup yazarak halkının Yahudi dinine inandığını belirtmiştir. Biz de Toledo'da onların soyundan gelen ve önemli bilgelerden ders alan kişilerle karşılaşmış bulunmaktayız Onlar da bize, Yahudi dinine inandıklarını ifade etmişlerdir.*[5]

2

Hazar Yazışması'nın basılmış biçimiyle ilk kez ortaya çıkışı, *Kol Mebasser {iyi Habercinin Sesi)* adlı İbranîce broşürde olmuştur. Bu broşür 1577 yılı dolaylarında Constanünopolis'te, Isaac Abraham Akrish tarafından basılmıştır. Akrish, kendi yazdığı önsözde, bize on beş yıl önce Mısır'a yaptığı gezide, bağımsız bir Yahudi Krallığı'ndan söz edildiğini duyduğunu söyler (bu dedikodular belki de Abyssinia'da yaşayan Falashalarla ilgilidir). Daha sonra, "Hazarlara gönderilen bir mektupla, Kral'ın buna karşılığını" ele geçirdiğinden söz eder. Bu-

Broşürün iki farklı baskıya ait kopyası Bodleian Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

nun üzerine, yazışmaları yayımlayarak Yahudi ırkdaşlarının moralini yükseltmeye karar verdiğini belirdr. Hazarya'nın hâlâ var olduğuna inanıp inanmadığı pek belli değildir. Önsözün arkasından, başka açıklamaya yer bırakılmadan, iki mektubun metinleri gelmektedir.

Yazışma, Akrish'in önemsiz küçük broşüründe gömülü kalmamıştır. Bu olaydan altmış yıl kadar sonra, bir dost, broşürün bir kopyasını Johannes Buxtorf a gönderir. Buxtorf çok dikkate değer Calvinist bir bilgindir. İbranî tarihi üzerinde uzman olup, İncil ve haham literatürüyle ilgili pek çok eser vermişdr. Akrish'in broşürünü okuduğu zaman, Yazışma'nın gerçekliğinden, Haham Barzillai gibi, o da kuşkulanmış, ama 1660 yılında iki mektubun hem İbranîce, hem Ladnce çevirilerini, Jehudah Halevi'nin Hazarlara ilişkin kitabına ek olarak bastırmıştır. Böyle yapması, belki yerinde bir davranıştır ama pek iyi sonuç vermemiştir. Çünkü Halevi'nin efsaneyi andırır anlatımıyla aynı kapak içinde çıkan bu mektupları hiç kimse ciddiye almamıştır. Bu tutumun, ancak XIX. yy.'da, Hazarlar üstüne bağımsız kaynaklardan elde edilen bilgiler çoğaldıktan sonra değişebildiğim biliyoruz.

3

Hem Hasdai'nin mektubunu hem de Joseph'in karşılığını kapsayan tek manüskri, Oxford'taki Christ Kilisesi'nde bulunmaktadır. Dunlop'a ve Rus uzmanı Kovtsov'a göre[6], "Bu manüskri, basılmış metine çok büyük benzerlik göstermekte" ve "düz ya da dolaylı olarak basılı metne kaynak teşkil etmiş olabileceğe benzemektedir."[7] Manüskrinin XVI. yy. tarihli olduğu ve Christ Kilisesi'nin başında bulunan John Fell'e ait olduğu sanıl-

maktadır. (Thomas Brown, *Seni Sevmiyorum, Dr. Hell* adlı eseriyle, bu kişiyi ölümsüzleştirmiştir).

Hasdai'nin mektubuna yer vermeden, yalnızca Joseph'in karşılığını içeren bir manüskri de, Leningrad Halk Kitaplığı'nda bulunmaktadır. Bu metin, Akrish'in basılı metninden de, Christ Kilisesi'ndeki mednden de çok daha uzundur. Bu yüzden, genellikle bundan "Uzun Mektup" diye söz edilmektedir. Akrish-Christ Kilisesi metni ise, tarihçiler arasında "Kısa Mektup" olarak tanınır ve "Uzun Mektup"un bir özedne benzer. "Uzun Mektup"un aynı zamanda manüskri tarihi olarak da daha eski olduğu görülür. Yazılışı XIII. yy.'a yorulmakladır. Oysa bildiğimiz gibi, "Kısa Mektup" XVI. yy. tarihlidir. Sovyet tarihçisi Ribakov[8], "Uzun Mektup"un, hattâ belki daha eski bir belgenin, Ortaçağ İspanyol hattatları tarafından kısaltılarak kopya edilmiş olabileceğini öne sürmektedir.

İşte tam bu sırada karşımıza güvenimizi sarsan bir hilekârlık örneği çıkmaktadır. "Uzun Mektup", "Firkowich Koleksiyonu" diye bilinen eski İbranî manüskrileri arasından gelmedir. Büyük olasılıkla, Cairo Geniza'da bulunmuştur. Çünkü bugün tümü Leningrad Halk Kitaplığı'nda bulunan koleksiyonun önemli bir bölümü oradan çıkarılmıştır. Abraham Firkowich, XIX. yy.'ın en renkli bilimcilerinden biri olup, bu kitaba sırf kendisiyle ilgili ayrı bir ek konmasını bile hak edecek biridir. Kendi alanında çok yetkili bir bilgedir, ama aynı zamanda mensubu bulunduğu Karaiderin öteki Yahudilerden ayrı olduğunu Çarlık Rusyası'na kabul ettirmeye, bu nedenle Karaitlere Yahudiler gibi ayrı bir işlem yapılmaması gerektiğini kanıdamaya çalışan, kendine özgü amaçlara sahip biridir. İşte benliğini bu amaca kaptırmış olduğu için, bazı

eski manüskrileri ve yazıları değiştirmiş, şurasına burasına bazı şeyler ekleyerek bunlara Karait havası vermişdr. "Uzun Mektup"ta, Firkowich'in elinden geçmiş olduğu için, ilk bulunduğunda belirli bir güvensizlikle karşılanmış bulunmaktadır. Mektubu, Rus tarihçisi Harkavy, bir tomar manüskri arasında bulmuştur. Harkavy'nin de Firkowich'e pek fazla inanmadığı bir gerçektir. Daha önce Firkowich'in bazı yorumlarına karşı çıkmıştır.' Ama bununla birlikte, bu manüskrinin gerçekliği konusunda hiç kuşkusu yoktur. Metni orijinal haliyle, yani ibranîce olarak 1879'da yayımlamış, daha sonra Rusça ve Almanca çevirilerini[10] de basmıştır. Bu metni, Joseph'in mektubunun en eski kopyalarından biri olarak kabul etmektedir ve "Kısa Mektup"un bunun özeti olarak oluştuğuna inanır. Harkavy'nin çalışma arkadaşı (ve rakibi) Chwolson da, metnin baştan başa aynı elden çıktığını, üzerine başkası tarafından hiçbir ekleme ve çıkarma yapılmamış olduğunu söylemektedir.[11] Son olarak, 1932 yılında Rus Akademisi, Paul Kokovtsov'un *Onuncu Yüzyılda ibranî Hayar Yakması*[12] adlı kitabını basarken, hem Leningrad Kitaplığı'ndaki "Uzun Mektup"tan parçalara, hem de Akrish'in broşüründe ve Christ Kilisesi'nde karşımıza çıkan "Kısa Mektup"tan bölümlere yer vermiş bulunmaktadır. Yazar, üç metni ince bir eleştiriden geçirdikten sonra, kısa ve uzun mektupların aynı metne dayandığı kanısına varmış ve bu ilk metnin, "Uzun Mektup"ta daha bir bağlılıkla izlendiği yargısını ortaya atmıştır.

4

Kokovtsov'un ince eleştirisi ve manüskrileri yayımlayışı çekişmelere son vermiş görünmektedir. Gerçekte

tartışmalar her zaman için ancak Joseph'in mektubunun "uzun" kopyasıyla ilgili olup, "Kısa Mektup" ile Hasdai'nin mektubuna hiçbir gölge düşürmemekteydi.

Yine de, hiç beklenmeyen bir yerden başka bir idraz yükseldi. 1941 yılında Poliak, Hazar *Yazfşımasimn* tam bir taklit sayılmasa bile, X. yy .'da, Yahudi Krallığı üstüne bilgi vermek ya da propaganda yapmak amacıyla yazılmış hayali bir yazı olabileceği kuramını ortaya attı.[13] (Metinler hayali de olsa, XI. yy.'dan daha geç yazılmış olamazdı, çünkü az önce de gördüğümüz gibi, Haham Barzillai bu yazıları 1100 yılında okumuş, İbn Daud da 1161 yılında bunlardan parçalar aktarmıştı.). Bu yeni görüş, başlangıçta hemen taraftar toplamakla birlikte, Landau ve Dunlop tarafından kesinlikle çürütülmüş bulunmaktadır. Landau, Hasdai'nin mektubunun gerçekten Menahem ben-Şaruk elinden çıktığına hiç kuşku bulunmayacağını kanıtlamış, Dunlop da, Hasdai'nin mektubunda pek çok soru soruşuna, Joseph'in ise, bunlardan bir bölümünü karşılıksız bırakışma işaret ederek, bunun propaganda broşürü düzenlemekte izlenen bir yöntem olamayacağını ileri sürmüştür:

ibadet yerine nasıl gittiği, savaşın S eht gününe nasıl etki yaptığı yolundaki sorulara Joseph hiç karşılık vermemektedir... ilk mektubun sorularıyla cevap mektubundaki açıklamalar arasında uygunluk pek yoktur, hu durum, belgelerin gerçekten sunuldukları amaçlaya^ılmtş olduklarını, edebi bir icat olmadıklarını açıklamaya yetmektedir.[14]

Dunlop bundan sonra şu önemli soruyu sormaktadır:

Bu kuram doğruysa, Hasdai'nin mektubu niçin yazılmıştır?

Bu mektup hem joseph' in karşılığından daha uyundur, hem de içinde Hayarlar üstüne hiç bilgi yoktur. Eğer yakıların yapılmasındaki amaç gerçekten Poliak 'ın dediği gibi, Hayarya ile ilgili bilgi vermek olsaydı, böyle bir yahmete girmeye gerek olmaydı. Yok, eğer birinci mektup, sırf ikincisine geçiş olabilsin diye yayılmışsa, İspanya ve Emevilere ilişkin epeyce ayrıntılı bilgi veren, Hayarlara ise, hiç değinmeyen böyle bir giriş oldukça gariptir.[11]

Dunlop, metinleri dil açısından da incelemekte ve her iki mektubun da ayrı kişiler tarafından yazıldığına işaret etmektedir. Verdiği kanıt, İbranî gramerinin çok belirgin bir niteliğine, daha açık söylemek gerekirse, "iletken vav"ın cümlenin çekim zamanını belirlemede kullanılmış oluşuna dayanmaktadır. Burada bu karmaşık gramer kuralını açıklamak niyetinde değilim.* Yalnızca Dunlop'un verdiği tabloyu buraya alarak, ilk mektupta ve cevapta geçmiş zaman için her çekim biçiminin kaçar kez kullanılmış olduğunu göstermekle yetineceğim:[16]

	İletken vav'ın "imperfeci" zamanla kullanılması	**Basit vav'ın "perfeci" zamanla kullanılması**
Hasdai'nin mektubu	48	14
Cevap Uzun Mektubu	1	95

"Kısa Cevap"ta, Hasdai'nin kullandığı geçmiş zaman çekimi otuz yedi kez kullanılmış, ikinci tür geçmiş zaman çekimine ise elli kez yer verilmiştir. Ne var ki, "Kısa Cevap"ta birinci çekimin kullanıldığı yerler, hep "Uzun Cevap"tan ayrılmış olan, değişik olan bölümlerdir. Dunlop, bunu, İspanyolların "Uzun Mektup"un redaksiyonunu yaparken uygulamış oldukları inancındadır. Ayrıca

' İlgilenen okurlar Weingreen'in Klasik İbranice Grameri uygulması adlı kitabının ikinci baskısına bakabilirler (Oxford, 1959)

Hasdai'nin mektubunun Emevi İspanyolcasıyla yazıldığını ve içinde Arapçamsı pek çok tamlama bulunduğunu da belirtmektedir. "Hazar" yerine "al-Hazar" kullanılışı bunlara örnek olabilir. Oysa cevapta, bu tip tamlamalar hiç yoktur. Son olarak Dunlop, Yazışma'nın genel havası üstüne de şunları söylemektedir:

.. .KralJoseph'in "Uyun Mektup" diye adlandırılan ve orijinale daha yakın olan mektubundaki bilgilerin yanlış olduğu yolunda hiçbir iddia yoktur. Yanlış üslubundaki değişiklikler de, bu cevabın gerçekliğine işaret etmektedir. Dünyanın birbirinden çok uyak yörelerinde yaşayan ve kültür düyeyi birbirlerinden çok ayrı olan Yahudi toplumlarında gerçekte bu tür farklılıkların belirmesi olağandır. Mektupların genel havasıyla ilgili iylenimimi, ne kadar değer taşıyacağını bilmemekle birlikte buraya not etmeme iyin verilirse, cevap mektubunun, ilk mektuba oranla daha ay sunî ve daha saf bir dille yayılmış olduğunu belirtmek isterim.[7]

özetlemek gerekirse, Bizans imparatoruyla da mektuplaştığını bildiğimiz (üç solidi değerindeki mühürleri unutmuyoruz) Hazar Kağanının, bir mektup dikte etme yeteneğinden yoksun olacağına eski tarihçilerin inanmalarını anlamak güçtür. Ayrıca, İspanya'da ve Mısır'da yaşayan iyi niyetli Yahudilerin İncil'den bu yana tarihin tek Yahudi Kralı'ndan gelen bir mektubu kopya edip saklamaları kadar olağan bir tutum, acaba niçin olağanüstü sayılmaktadır?

EK IV

BAZI YORUMLAR - İSRAİL VE DAĞILMIŞ YAHUDİLER

Bu kitabın ana fikri tarihe yönelik olmakla birlikte, yine de şimdiki zamana ve geleceğe yansıyan bazı yorumlara yol açabileceği ortadadır.

önce bu kitabın, İsrail Devleti'nin varolma hakkına saldırı olarak yanlış yorumlanma tehlikesiyle yüz yüze olduğunun farkındayım. Oysa o hak, Yahudi halkının varsayımlı kökenlerine bağlı bir hak olmadığı gibi, İbrahim'in tanrı ile akdettiği anlaşmaya bağlı bir hak da değildir. İsrail'in devlet olarak varolma hakkı, devletler hukukundan doğan bir haktır ve Birleşmiş Milleder'in 1947 yılında aldığı karara, bir zamanlar bir Türk eyaleti olan, sonradan İngiliz mandası altına giren Filisdn'in, Arap ve Yahudi Devletleri arasında paylaştırılması kararına dayanmaktadır. İsrail halkının ırksal kökenleri ne olursa olsun, kendileri bu konuda neye inanırlarsa inansınlar, devlederi bugün vardır. O ulusu imha etmedikçe bu gerçek değiştirilemez. Tartışmalı konulara girmeksizin, yalnızca tarihsel gerçeklere dayanarak şu kadarını söyleyebiliriz: Filistin'in paylaştırılması kararı, yüzyıl boyunca Yahudilerin barış içinde bu bölgeye göç etmiş ve yerleşmiş olmasından doğmuştur. Devletlerinin varoluşu, bu nedenle onların hakkıdır. Halkın kromozomları ister Hazar, ister Sami, ister Roma, ister İspanyol genleri taşısın, bunun konuyla ilgisi yoktur ve İsrail'in var olma

hakkını da, her dine mensup uygar kişilerin bu hakkı savunma yolundaki manevi yükümlülüğünü de zedeleyemez. Bugünün yerli İsraillisi, ana-babasının, büyükana-büyükbabasının coğrafi kökenini bile, kaynayan ergitme kabında yitirmeye yüz tutmuştur. Bin yıl önce yer almış Hazar katkısı, ne kadar ilginç olursa olsun, günümüz İsrail'ini etkileyemez.

Orada yaşayan Yahudiler, kökenleri ne olursa olsun, bir ulus olma niteliğine sahiptir. Bir yurtları, ortak bir dilleri, hükümederi ve orduları vardır. Dünyaya dağılmış yaşayan Yahudilerde ise, böyle bir ulus niteliği yoktur. Onları yaşadıkları yerlerdeki yerli halktan ayıran tek şey, ibadederini ister yapsın ister yapmasınlar, Yahudi dininden oluşlarıdır. İşte İsrailli Yahudilerle, dağılmış Yahudiler arasındaki temel ayrım budur. Birinci grup, bir ulus kimliği edinmiş, oysa ikinci grup yalnızca dinleri bakımından Yahudi olarak kalmış, ne milliyederi ne de ırkları bakımından bir kimlik edinmemişlerdir.

Buradan ortaya acıklı bir çelişki çıkmaktadır. Çünkü Yahudi dininin, Hristiyanlık'tan, Budizm'den ve İslâm dininden ayrıldığı bir nokta vardır. O da, halkının tarihi bir ulustan, tanrının seçtiği ulustan geldiği yolundaki inançtır. Bütün Yahudi bayramları ulusal tarihin olaylarını anma amacıyla kudanır. Kimi Mısır'dan çıkışla, kimi Makabe İsyanı'yla, kimi zalim Haman'ın ölümüyle, kimi tapınağın yıkılmasıyla ilgilidir. İncil'in ilk bölümü, bu ulusun tarihini anlatan ilk ve en ayrıntılı belgedir. Bu ulus dünyaya tek tanrılı dini vermiş olmakla birlikte, inananlar evrensel değil, kabileler biçiminde toplanmıştır. Her inanan, dua ederken kendini o eski ırkın torunu olarak düşünür. Bu tutum, Yahudileri içinde yaşadığı çevrenin halkından ayırmaktadır. 2000 yıllık acıklı geç-

misine bakılırsa, Yahudi dini, gerek ulusal gerek sosyal bakımlardan kendi kendini çekip ayırmıştır. Hem Yahudiyi ayırmakta hem de başkalarının ayırmasına zemin hazırlamaktadır. Fiziksel ve kültürel gettoları kendi kendine, otomadk olarak oluşturmuştur. Dağılmış Yahudileri, ulus olmanın avantajlarına sahip kılmaksızın, bir sahte ulus hâline getirmiş, onları ırk ve tarih konularındaki geleneksel inançlar sistemiyle, gevşek biçimde birbirine bağlamıştır ki, bunun da hayali olduğu ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Dindar Yahudiler, gittikçe azalmaya, ortadan kalkmaya yüz tutmuş bir gruptur. En güçlü kaleleri olan Doğu Avrupa'da, Nazilerin öfkesi onları tümüyle dünya yüzünden silmeye kalkışmış ve büyük ölçüde başarıya ulaşmıştır. Kurtulup sağ kalanlardan batıya yerleşen tek tük kişilerin, etki bakımından pek bir ağırlığı yoktur. Ayrıca Kuzey Afrika'da, Yemen'de, Suriye'de ve İrak'ta yaşayan birçok dindar Yahudi topluluğu, İsrail'e göçmüştür. Dolayısıyla, dindarlığın, dağılmış Yahudiler arasında ölmeye yüz tuttuğunu, buna karşılık aydın Yahudilerin büyük bölümünün sahte-ulus kimliğine daha sıkı sa rılarak, Yahudi geleneğini bu yoldan korumayı kendilerine görev edindiğini görüyoruz.

Fakat "Yahudi geleneği" deyiminin bu aydınların gözünde neyi ifade etüğini açıklamak da güçtür. Çünkü bunlar, "tanrının seçtiği halk" dogmasına inanmamaktadır. İncil'in ilk bölümünde sözü edilen tek tanrı mesajı, bu tanrının gözle görünmez oluşu, On Emir, İbrani peygamberler vb. dinsel ilkeler ise, hem Yahudi hem Hristiyan hem de Ortodoks din, grup ve mezheplerinde ortak ilkeler hâline gelmiş, herkesin malı olmuştur.

Kudüs'ün yıkılmasından sonra Yahudiler, ortak dil-

lerini de yitirmişlerdir. Kültürleri de ayrılmıştır. Hristiyanlık döneminin başlangıcında ibrani dili yerini Aramik dile bırakmış, Yahudi bilginler ve ozanlar İspanyolca, Arapça, Almanca, Lehçe, Rusça, İngilizce ve Fransızca yazmaya başlamışlardır. Bazı Yahudi toplulukları kendilerine yeni bir diyalekt edinmişlerdir. Buna Yiddish ve Ladino dilleri örnek gösterilebilir. Ama bu diyalektlerde verilen eserler hiçbir zaman Almanya'da Avusturya'da Macaristan'da ve Amerika'da o ülkelerin kendi dilleriyle verilen eserler kadar önem taşımaz.

Dağılmış yaşayan Yahudilerin en önemli edebî katkıları ilahiyat dalındadır. Yine de Talmud olsun, Kabbala olsun, cilüer dolusu İncil yorumları olsun, çağdaş Yahudi toplulukları tarafından pek bilinmemektedir. Oysa bunlar, daha önce de belirtildiği gibi, Yahudi geleneğinin son iki bin yıl içindeki yegâne eserleridir. Başka bir deyişle ifade etmek gerekirse, dağılmış yaşayan Yahudilerden gelen katkılar, spesifik olarak Yahudi katkısı sayılmamakta ya da canlı bir geleneği yansıtmayı başaramamaktadır. Tek tek Yahudilerin felsefi, bilimsel ya da sanatsal katkıları, onları barındıran ülkenin kültürü içine karışmış durumdadır. Ortak bir kültürel birliği ya da gelenekler bünyesini yansıtmamaktadır.

Daha kısa biçimde ifade etmek gerekirse, günümüzün Yahudilerinin ortak bir kültürel geleneği yoktur. Yalnızca bazı alışkanlıkları ve davranış biçimleri vardır ki, bunların da bir kısmı gettonun hırpalayıcı deneylerinden doğmuş, nesilden nesile sosyal bir miras olarak geçmiş, bir bölümü de çoğunun artık inanmadığı ya da uygulamadığı bir dinden miras kalmıştır. Yine de, bu alışkanlıklar ve davranış biçimleri, bu insanları, sahte-ulus kimliği içinde bir arada tutmuş bulunmaktadır.

Daha önce başka fırsatlarda da savunduğum[1], bu sorunun uzun vadede çözümü ancak, ya İsrail'e göçmekle ya da içinde yaşadıkları ülke halkı arasına karışıp erimekle olabilir. Gerçekte bu uygulama çok yakın zamana kadar hızla yerine getirilmiştir. *Time*[1] dergisi 1975 yılında yayınladığı bir yazıda, "Amerika Yahudilerinin büyük çapta kendi dinleri dışında evliliklere yönelmiş olduklarını ve her üç evlilikten birinin karışık evlilik olduğunu" belirtmişdr.

Yine de, Yahudiliğin ırk ve tarihten gelen hayali mesajı, kabileye bağlılık duygularını körükleyen güçlü bir etken niteliğini korumaktadır. İşte Onüçüncü Kabile'nin uzak geçmişte oynadığı rol, dağılmış yaşayan Yahudiler için bu bakımdan çok önemli olmaktadır. Günümüz İsrail'i için bu konunun önemi kalmamıştır; çünkü daha önce de belirtildiği gibi, onlar artık gerçek bir ulusal kimlik edinmiş bulunmaktadır. Belki Tel Aviv Üniversitesinde tarih profesörü olan ve aynı zamanda yurtsever bir Yahudi olduğu bilinen Abraham Poliak'ın Hazar tarihine ilişkin bilgilerimize bu kadar büyük ölçüde katkıda bulunmuş olması ve "tanrının seçtiği halk" inancını sarsması semboliktir. İsrailli Sabra tipinin, gerek fiziksel gerekse ruhsal açıdan getto tipi Yahudiyle taban tabana zıt olması da belki büyük önem taşımaktadır.

DİPNOTLAR

Birinci Bölüm

1. Constantine Porphyrogenitus, *De Caeromonüs I* (Paris, 1935-40), s. 690.

2. Bury, J. B., *A History ofEastem Koman Empire* (Londra, 1912), s. 402.

3. Dunlop, D. M., *The History of the Jeıvish Khayars* (Princeton, 1954), ss. ix-x.

4. Bartha, A., *Hungarian Society in the 9*.-10*. Centuries* (Budapeşte, 1968), s. 35.

5. Poliak, A. N., *Khayaria -The History of a Jewish Kingdom in Europe* (TelAviv,1951).

6. Cassel, P., *Der Chasarische Königsbrief ans dem 10. Jahrhundert* (Berlin, 1876).

7. Bartha, s. 24.

8. Bartha, s. 24 ve nodar

9. Bartha, ss. 24, 147-149 ve notlar.

10. İstoria Khazar, 1962.

11. Dunlop'un alıntı yaptığı İbn-Said al-Maghribi (İbn Sa'id Mağribi), s. II.

12. Schultze, *Das Martyrium o/es heiiigen Abo von Tifüs, Texte und Untersuchungen fur Geschicbte o/es altchristlichen Literatür* (1905), s. 23.

13. Marquart, *Osteuropaische und ostasiatische Streifyüge* (Hildesheim, 1903), s. 44.

14. Dunlop'un yaptığı alıntı (1954), s. 96.

15. İbn el-Balkhi, *Fars Namab.*

16. Gibbon, *The History of the Decline and Fail of the Roman Empire,* 5. Cilt *(Londra, 1901), ss. 87, 88.*

17. Dunlop'un alıntı yaptığı *Kalankatuk'luMusa,* s. 29.

18. Artamonov, M. I., *Khayar History* (Leningrad, 1962).

19. Obolensky, D., *The Byyantine Commonmalth-Eastern Europe 500-1453* (Londra, 1971), s. 172.

20. Gibbon, s.79.

21. Gibbon, s.180.

22. Gibbon, s. 182

23. Op. cit.*, s. 176.

24. Zeki Velidî Togan, Ex. 36a.

25. Adı geçen eser, s. 50.

26. Adı geçen eser, s. 61.

27. istakhri, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum.*

28. Al-Masudi (El-Mesudi), *Muruj udh-Dhahab wa Maa-din ul-Jaıvahir {Altın Madenlerinin ve Değerli Tasların Çimenleri),* Fransızca çevirisi, 9 cilt (Paris, 1861-77).

29. İbn Havkal, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (1939); ayrıca (yalnızca 4000 bahçeden ibaret olan) İstakhri.

30. III. Baron'un alıntı yaptığı (s. 197) *Muaaddasi, Dese-riptio lmperii Moslemici,* s. 355.

31. Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and his World* (Londra, New York ve Toronto, 1973), s. 549.

32. Zeki Velidî Togan, s. 120.

33. Bartha'nın yapuğı alıntı, s. 184.

34. Bartha, s. 139.

35. Dunlop'un yaptığı alıntı, s. 231.

36. Bartha, ss. 143-145.

37. Laszlo, G., *The Art of the Migration Period* (Londra, 1974), s. 66.

38. Dunlop'un yaptığı alıntı, s. 206.

39. *Hudud el Alam* (Dünyanın Bölgeleri), (Leningrad, 1930/çevirisi ve açıklaması Londra, 1937), No. 50.

40. Aziz Julien *'Documents sur les Tou Kioue'dzn* Zeki Velidî'nin alıntısı, s. 269.

41. Cassel, op. Cit., s. 52.

42. İbn Havkal, ss. 189, 190.

43. Op. Cit., s. 405.

İkinci Bölüm

1. Bury, op. cit., s. 401.

2. Aynı eser, s. 406.

3. Sharf, A., *Byyantine Jewry-From Justinian to the Fourth Crusade,* (Londra, 1971), s. 61.

3a. Dunlop'in yaptığı alıntı, s. 89.

4. Aynı eser, s. 84.

5. Sharf ın yaptığı alıntı, s. 88.

6. *The Vision of Daniet,* Sharf ın alınü yaptığı eski bir kehanet olarak saklanan tarihî bir s. 201.

7. Poliak'ın yaptığı alıntı, 4/3; Dunlop, s. 119.

8. Poliak'ın (4/3) D. A. Chwolson'un *Eighteen Hebreu> Grave Inscriptions from the Crimea* adlı eserinden yaptığı alıntı (Almancası; St. Petersburg, 1865) (Rusçası; Moskova, 1869).

9. Poliak, 4/3; III. Baron, s. 210 ve 47. Not.

10. Poliak, loc. cit.'

11. Marquart'ın yaptığı alınü, s. 6.

12. Dunlop'un yaptığı alınu, s. 90.

13. Bury, op. cit., s. 408.

14. Sharf, s.lOOn.

15. Eury, p. 406n.

16. Dunlop, s. 227.

17. Baron, S. W., *A Soda/ and Religious History of the Jews,* (New York, 1957), III. Cilt, s. 20if.

18. Dunlop, s. 220.

19. Baron, III. Cilt, s. 203.

Üçüncü Bölüm

1. *Encyc/opaedia Britannica'nm* 1973 baskısında yer alan "Hazarlar" başlıklı makale.

2. Op. cit., s.177.

3. Donlop'un alıntı yapuğı Bar Hebraeus ve al-Manbiji, s.181.

4. Marquart. Dunlop ve Bury farklı tarihler veriyorlar.

5. Bartha, s. 27f.

6. Op. cit., s. 547.

7. Op, cit., s. 446n.

8. Toynbee, s. 446; Bury, s. 422n.

9. C. A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century* (Cambridge, 1930) adlı eserinde, İbn Rusta'nın daha önce (905 dolayları) anlattığı bir olayı 1050 dolaylarında yeniden anlatan Gardezi'den alıntı yapıyor.

10. *Penguin Ortaçağ Tarihi Atlası,* 1961, s. 58.

11. Toynbee, s. 446.

12. Zeki Velidî, s. 85f.

13. Macartney'nin alıntı yaptığı İbn Rusta, s. 214.

14. Loc. cit.

15. Macartney'nin alıntı yaptığı İbn Rusta, s. 215.

16. Aynı eser, ss. 214, 215.

17. Op. cit., s. i.

18. Aynı eser, s. v.

19. Toynbee, s. 419; Macartney, s. 176.

20. Toynbee, s. 418.

21. Aynı eser, s. 454.

22. Loc. cit.

23. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando* (Washington DC, 1967), 39. ve 40. bölümler.

24. Toynbee, s. 426.

25. Op. cit., s. 426.

26. Op. cit., s. 427.

27. Macartney, ss. 127ff.

28. Baron, III. Cilt, ss. 21 lf., 332.

29. Bartha, ss. 99,113.

30. Dunlop'un yaptığı alıntı, s. 105.

31. Bury'den, s. 424.

32. Macartney, Guillemain.

33. Macartney'nin yaptığı alıntı, s.71.

34. Loc. cit.

35. Macartney'nin *TheAnnals of Admont'tan* yaptığı alıntı, s.76.

36. *De Administrando,* 40. Bölüm.

37. Macartney, s. 123.

38. Aynı eser, s. 122.

39. Aynı eser, s. 123.

40. Dunlop'un yapuğı alıntı, s. 262.

41. Bury, s. 419f.

42. Op. cit., s. 448.

43. Aynı eser, s. 447.

44. Op. cit., s. 422.

45. Toynbee, s. 448.

46. *RMS Tarihsel Kaydı,* s. 65.

47. Toynbee, s. 504.

48. Loc, cit.

49. Rus Tarihsel Kaydı, s. 82.

50. Aynı eser, s. 83.

51. Aynı eser, s. 72.

52. Aynı eser, s. 84.

53. Bury, s. 418.

Dördüncü Bölüm

1. Rus Tarihsel Kaydı, s. 84.

2. Dunlop, s. 238.

2a. Dunlop' yaptığı alıntı, s. 210.

2b. Dunlop'ın yaptığı alıntı, ss. 211, 212.

3. Zeki Velidî'nin yaptığı alıntı.

4. Rus Tarihsel Kaydı, s. 84.

4a. Adı geçen eser, s. 84.

5. Aynı eser, s. 90.

6. Toynbee, op. cit., s. 451.

7. *Rus Tarihsel Kaydı,* s. 94.

8. Adı geçen eser, s. 97.

9. Aynı eser, s. 97.

10. Aynı eser, s. 98.

11. Aynı eser, s. 111.

12. Aynı eser, s. 112.

13. Vernadsky, G., *Kievan Russia,* (New Haven, 1948), ss. 29, 33.

14. *De Administrando* 10. ve 12. bölümler.

15. Toynbee, s. 508.

16. Bury, op. cit., s. 414.

17. Op. cit., s. 250.

18. Dunlop'un yapuğı alıntı, s. 245.

19. Zeki Velidî, s. 206.

20. Zeki Velidî'nin alıntı yaptığı Ahmed Tusi (12. yüzyıl), s. 205.

21. Dunlop (1954), s. 249.

22. Baron, IV. Cilt, s. 174.

23. Dunlop'un yapuğı alıntı (1954), s. 251.

24. Baron'un alıntı yaptığı *Kievo Perhersii Paterik,* IV. Cilt, s. 192.

25. Dunlop'un yaptığı alıntı, s. 260.

26. Zeki Velidî'nin yaptığı alıntı, s. 143.

27. Aynı eser, s. xxvii.

28. Dunlop, s. 261.

29. Vernadsky, s. 44.

30. Poliak, VII. Bölüm.

31. Loc. cit.

32. Baron, III. Cilt, s. 204.

33. Baron, loc. cit.

Beşinci Bölüm

1. Baron, III. Cilt, s. 206.

2. Aynı eser, s. 212.

3. Macartney'nin alıntı yapuğı *Anonimi Gesta Hungarorum,* s. 188f.

4. *Evrensel Yahudi Ansiklopedisinin* "Teka" maddesi.

5. Dunlop, s. 262.

6. Poliak, IX. Bölüm.

7. Baron, III. Cilt, s. 206.

8. Poliak, IX. Bölüm.

9. Poliak, VII. Bölüm; Baron, III. Cilt, s. 218 ve not.

10. Brutzkus, *Yahudi Ahsiklopedisi*'nin 'Chaseren' maddesi.

11. Poliak'ın Schiper'den yaptığı alıntı.

12. Poliak, IX. Bölüm.

13. Baron, III. Cilt, s. 217 ve not.

14. Poliak, IX. Bölüm.

15. Aynı eser.

16. Aynı eser.

17. Poliak'ın yapuğı alıntı, IX. Bölüm.

18. Dunlop'un Zajaczkowski'den yapuğı alınü, s. 222.

19. Vetulani, A. *JeıvishJ. Of Sociolog/den 'The Jews in Mediaval Polanct* (1962), s. 278.

20. Poliak, op. Cit.; Kutschera, H. *Freiherrvon, Die Chasaren* (Viayna, 1910).

21. Vetulani, s. 274.

22. Vetulani, ss. 276, 277; Baron, III. Cilt; Poliak, op. Cilt, s. 218 ve notlar; Poliak, op. cit.

23. Baron, III. Cilt, s. 219.

24. Poliak, VII. Bölüm.

25. *Enyclopedia Britannica'mn 1973* baskısında, "Yahudi Almancası Edebiyaü".

26. Op. Cit., III. Bölüm.

27. Aynı eser.

28. Aynı eser.

29. Zbrowski, M.; Herzog, E., *Life is With Peopie - The Jeıvish Liftle Town ofEastern Europe* (New York, 1952), s. 41.

30. Poliak, III. Bölüm.

31. Aynı eser, VII. Bölüm.

32. Aynı eser, III. Bölüm.

Altıncı Bölüm

1. Baron'un, Malmesbury'li Williamin *De gestis regum Anglorum* adlı eserinden yapuğı alınüya göre, IV. Cilt., s. 227.

2. Baron, IV. Cilt. ss. 75-6

3. Baronun yapuğı alınü, IV. Cilt s. 77.

4. Roth, C, *Ansiklopedi. Britannica'mn* 1973 baskısının

"Yahudiler" maddesi.

5. Roth, loc. Cit.

6. Baron, IV. Cilt, s. 271.

7. Aynı eser, s. 73.

8. Kutshera, s. 233.

9. 14. Baskı, IV, s. 772 "Haçlı Seferleri" maddesi.

10. Baron, IV. Cilt, s. 97.

11. Aynı eser, s. 104.

12. Aynı eser, ss. 105, 292n.

13. Dubnov, S., *Weltgeshichte des jüdischen Volkes,* Band IV (Berlin, 1926), s. 427.

14. Aynı eser, s. 428.

15. Baron, IV. Cilt, s. 129.

16. Aynı eser, s. 119.

17. Aynı eser, s. 116.

18. Mieses, M., Die Jiddische Sprache (Berlin-Viyana, 1924), s. 275.

19. Adı geçen eser, ss. 274-5.

20. Aynı eser, s. 273.

21. Kutschera, ss. 235-6, 241.

Yedinci Bölüm

1. Vetulani, loc. cit.

2. Mieses, s. 291-2.

3. *Yahudi Ansiklopedisi,* X. Cilt, s. 512.

4. Mieses'in, Fuhrmann'ın eseri *Alt- und Neuösterreich'tan* (Viyana,1737) yaptığı alıntı, s. 279.

5. Mieses, loc. cit.

6. Smith, H., Proc. V, ss. 65f.

7. Mieses, s. 211.

8. Aynı eser, s.269.

9. Aynı eser, s. 272.

10. Aynı eser, s. 272.

11. Smith, op. cit., s. 66.

12. Kutschera, s. 244.

13. Kutschera, s. 243.

14. Poliak, IX. Bölüm.

15. Poliak'ın yaptığı alıntı, loc. cit.

16. Poliak, loc. cit.

17. Roth, be, cit.

18. Roth, loc. cit.

19. Aynı eser.

Sekizinci Bölüm

1. Poliak, op. cit., Appendix III.

2. *Encyclopaedia Britannica* (1973), XII. Cilt, s. 1054.

3. Comas, J., *The KaceQuestion in Modern Science* (Paris 1958), ss. 31-2.

4. Ripley, W, *The Races of Europe* (Londra, 1900), s 377.

5. Adı geçen eser, ss. 378ff.

6. Fishberg, M., The Jews- *A Study of Kace and Enviro* /w«/(Londra,1911), s. 37.

7. Fishberg, II. Bölüm.

8. Patai, op. cit.

9. Comas, s. 30.

10. Fishberg, s. 63.

11. Fishberg'in yapuğı alıntı, s. 63.

12. Patai, op. cit., s. 1054.

13. Shapiro, H, (1953), ss. 74-5.

14. Fishberg, s. 183, n. 2.

15.1 Kings, XI. 1.

16. Fishberg'in yapuğı alıntı, s. 189-7.

17. Fishberg, s. 189, n. 2.

18. Comas, s. 31.

19. Toynbee,^ *Study of History* (Oxford, 1947), s. 138.

20. Graetz, op. cit., II. Cilt, ss. 213.

21. Aynı eser, III. Cilt, s. 40-1.

22. Fishberg, s. 191.

23. Renan(1883), s. 24.

24. Fishberg, s. 83.

25. Ripley, s. 394f.

26. Fishberg Luschan'dan alıntı yapıyor, s. 83.

27. Fishberg, s. 83.

28. Ripley, s. 395.

29. Leiris, M., *Kace and Culturt* (Paris, 1958), ss. 11 ve 12.

30. Fishberg, s. 513.

31. Fishberg, ss. 332ff.

32. Shapiro, H., *The Jemsh People: A BiologicolHistory* (Paris, 1953), s. 80.

33. Örneğin, Fishberg'in alıntı yaptığı Kerr ve Reid, ss. 274-5.

33. Ripley, s. 398.

34. 35. Fishberg, s. 178.

36. Loc. Cit.

II. Ek

1. 1955 basbsının II. Cildi, s. 195.

2. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World,* s. 24.

3. Adı geçen eser, s. 465.

4. Aynı eser, s. 602.

5. Loc. it.

6. *Byyantinische Zeitschrift XIV,* ss. 511-70.

7. Macartney, op. cit, s. 98.

8. Vernadsky, G., *Ancient Russia* (New Haven, 1943), s. 178.

9. Kahle, P. E., *Bonn University in pre-Nayi and Nayi Times: 1923—1939.Experiences of a German Professor* (Londra, 1945).

10. Gregoire, H., *Le "Gloyel" Khayare, Byyantion* (1937), ss. 225-66.

11. Kahle, *The Cairo Geniya* (Oxford, 1959), s. 33.

12. Adı geçen eser.

13. Kahle, *Bonn University in Pre-Nayi and Nayi Times: 1923-1939. Experiences of a German Professor,* s. 28.

Z/7. ***Ek***

1. Dunlop, *The History of the Jeıvish Khayars,* s. 125.

2. Landau, *The Present Position of the Khayar Problem.*

3. Kokovtsov'un sınavının ardından, Dunlop'un yaptığı alıntı, s. 132.

4. Dunlop'un yaptığı alıntı, s. 154.

5. Dunlop'ın yaptığı alıntı, s. 127.

6. Kokovtsov, P., *Tbe Hebreıv-Khayar Correspodence in the Tenth Century* (Leningrad, 1932).

7. Dunlop, s. 230.

8. *Yahudi Ansiklopedisi*'nde yer alan "Hazar Yazışması" ile ilgili maddeden yapılan alıntı.

9. Harkavy, A. E., *Altjudische Denkmaler aus der Krim* (1876).

10. Harkavy, *Ein Briefmechsel ymschen Cordova and Astrachan yur Zeit Sugatoslaıvs (uin 960), als Beitrag yuralten Geschichte Süd-Russlands in Kusssische Revue (1875).*

11. Chowolson, D. A., *Corpus of Hebrew Inscriptions* (St. Petersburg, 1882).

12. Kokovtsov, op. cit.

13. Poliak, *The Khayar Conversion to Judaism,* 1941.

14. Dunlop, s. 143.

15. Aynı eser, ss. 137-8.

16. Aynı eser, s. 152.

17. Aynı eser, s. 153.

IV. Ek

1. Koestler A., *The Trail of the Dinasaur'dan* "Judah at the Crossroads" (Londra ve New York, 1955).

2. 10 Mart 1975.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

Alföldi, *La Royaute Double des Turcs, 2me Cougris Tun. d'Histoire* (İstanbul, 1937).

Ailen, W. E. D., *A History of the Georgian Peop/e* (Londra, 1932).

Arne, T. *A.]., La Suede et l'Orien, Archives d'Etusdes Orientales,* 8. v. 8, Upsal, 1914.

Artamonov, M. I., *Studies in Ancient Khayar History* (Leningrad, 1936).

Artamonov, M. I., *Khayar History* (Rusça) (Leningrad, 1962).

Bader, O. H., *Studies of the Kama Archeiogical Expedition* (Rusça) (Kharkhov, 1953).

Al-Bakri, *Book of Kingdoms and Roads,* Fransızca çeviri: Defremery.J. Asiatique, 1849.

Balles.J. A., *Beitrage yur Kenntnis der trierischen Volkssprac-* ^(1903).

Bar Hebreaus, *Choronography* (Oxford, 1932).

Barker, F., Ene. *Britannica'da,* Crusades' maddesi, 1973 baskısı.

Baron, S. W., *A Social and Re/igious History of the Jews,* III. ve IV. cilder (New York, 1957).

Bartha, A., *A IX-X Sydyadi Magyar Tarsadalom (9. ve 10.*

ningard, 1930), Çeviri: Minorsky, V. (Londra, 1937).

Beddoe, J., *On the Physical Characters of the Jews.* Çeviri: Ethn, Soc. I. Cilt, Londra, 1861.

Ben Barzillay, Jehudah, *Sefer ha-Ithim, {Bayramlar Kitabî)* (1100 dolayları).

Ben-Daud, İbrahim, Ortaçağ Yahudi Tarihi Kayıdann-da *Sefer ha-Kabbalah,* Neubauer baskısı, I, 79.

Benjamin of Tudela, *The Itinerary ofKabbiBenjamin ofTu-dela,* çeviren ve yayına hazırlayan: Asher, A., İki cilt. (Londra ve Berlin, 1841).

Blake, R. P. ve Frye, R. R, "Notes on thi Risala of İbn Fadlan" *Byyantina Metabyyantina,* I. Cilt, 2. Bölüm, 1949.

Brutzkus, J., *Jeıvish Enc.te* "Chasaren" maddesi (New York, 1901-06).

Bury, J. B., *A History of the Eastem Koman Empire* (Londra, 1912).

Bury.J. B., *Byyantinische ZeitschriftXIV,* s. 511-517.

Buxtorf, J., Fil, Yayına hazırlayan: Jehuda Nalevi, *Liber Cosri* (Basle 1660).

Carpini, *The Texts and Versions of John de Pilano Carpisni,* Hakluyt, Works, Extra Series v.13 (Hakluyt Soc. 1903).

Cassel, Paulus (Selig), *Magyarische Alterthümer* (Berlin, 1847).

Cassel, Paulus (Selig), *Der chasurische Königsbrief ans dem 10. Jahrhundert* (Berlin.1876).

Cedrenus, Georgius, Bekker (Bonn, 1839).

Chwolson, D. A., *Eighteen Hebreıv Grave Inscriptions fron the Crimea* (Almancası: St. Petersburg, 1865 / Rusçası: Moskova, 1869).

Chowolson, D. A., *Corpus ofHebrerv Inscriptions* (Almanca baskısı: St Petersburg, 1865/Rusçası: 1882).

Comas, J., "The Race Question in Modern Science"

(UNESCO, Paris. 1958).

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando lmperio,* Moravcsik ve Jenkins metninin gözden geçirilmiş 2. baskısı (Washington DC, 1967).

Constantine Porphyrogenitus, *De Cerhaonus,* yayına hazırlayan: A. Vogt (Paris, 1935-40).

Dimaski, Muhammad, *Manuel de la Cosmographie du MoyenAge* (Kopenhag, 1874).

Disraeli, B., *The Wondrous Tale ofAlroy* (Londra, 1833).

Druthmar of Aquitania, *Christian, Expositio in Evangelium Mattei, in Migne, Patrologia Eatina* (Paris 1844-55).

Dubnow, S., *Weltgeschichte degjüdischen Volkes,* Band IV (Berlin, 1926).

Dunlop. D. M., *The History of the]ewish Khayars,* (Princeton, 1954).

Dunlop D. M., *'The Kahayars"in The World History of the jeıvish People,* bkz. Roth baskısı.

Dunlop, D. M., Ene, *Judaica'da* 'Khazars' maddesi, 1971-72 baskısı.

Eldad ha-Dani, *Relations d'EJad ile Danite,* Voyageur du lXe Siecle (Paris, 1838).

Fishberg, M., *The Jeıvs-A Stıtdy of Race and Environment* (Londra and Felling-on Tyne, 1911).

Frachn, Khazars, *Memoirs of the Russian Academy* (1822).

Frazer, Sir James, *The Kilding of the Khayar Kings'in Folklore,* XXVIII, 1917.

Frye, R. N., Bkz. Blake, R. P.

Fuhrmann, *Alt- und Neuö'sterreich* (Viyana, 1737).

Gardezi, Rusça çeviri:. Barthold, *Academic Imperiale des Sciences,* VIII. dizi, 1. Cilt, No 4 (St Petersburg, 3897).

Gibb, H. A. R. ve De Goeje, M. J., *Ene. Britannica'âz* "Arab Historiography" ile ilgili madde, 1955 baskısı.

Gibbon, E., *The History of the Decline and Teli of the Koman Empire,* V. Cilt (2. baskı, Londra, 1901).

Goeje, de, Ed., *Bibliotheca Geogaphorum Arabicorum* (Bonn).

Goeje, de, Bkz. Gibh, H. A. R.

Gregoire, "Le 'Glozel' Khazare", *Byyantion,* 1937

Graetz, H. H., *History of the Jem* (Philadelphia, 1891-98).

Halevi, Jehuda, *Kitab al Khayari,* Çeviren: Hirshfeld, gözden geçirilmiş baskı (London 1931); ayrıca bkz. Buxtorf, J., fil.

Harkavy, A. E., *Ein Briefwechsel yunschen Cordova und Astrachan yur Zeit Srvjatoslaıvs (um 960), als Beitrag yur alten Geschichte Süd-Russiands'in Russiche Kevue,* VI. Cilt, 1875.

Harkavy, A. E., *Altjüdische Denkmaler aus der Krim,* Memories of the Russian Academy, (1876).

Hussey, J. M. *Cambridge Mediaval History,* III. Cilt, (1966).

İbn Faldan, Bkz. Zeki Validi Togan, ayrıca Blake R. P. Ve Frye, R. N.

İbn Hawkal, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum; (1939).* Ayrıca bkz. Ouseley, Sir W.

İbn Jakub, İbrahim, Spuler, B., *İn Jahrbücherfûr die Geschichte Osteuropas,* III, 1-10.

İbn Nadim, *Kitab al Fihrist* (Bibliographical Encylopedia), Flügel.

İbn Rusta,... Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum,* pars. I.

İbn-Said al Maghribi (ibn Sa'id Mağribi), Bodleian MS quoted by Dunlop (1954), P. II.

istakhri, de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum,* pars I.

Jacobs, J., "On The Racial Charecteristics of Modern

Jews" ,/. *Anthrop. Inst.* XV. Cilt ss. 23-62, 1886.

Kahle, P. E., *Bonn University in pre-Nayi and Nayi Times: 1932-1939, Experiences of a German Professor,* özel olarak Londra'da basılmıştır (1945).

Kahle, P. E., *The Cairo Geniya* (Oxford, 1959).

Klebel, E., *Annals of Admont, Tüne neu aufgefundene Sa/yburger Geschichtsauelle', Mitteilungen der Gessellscahaft für Sa/yburger Landeskunde,* 1921.

Karpovich, M., Bkz. Verdansky, G.

Kerr, N., *İnebriety* (Londra, 1889).

Kniper, A. H., *Ene. Britannica'mn* 'Caucasus People' maddesi, 1973 baskısı.

Koesder, A., "Judah at the Crossroads" in *The Trail of the Dinosaur* (Londra ve New York, 1955; Danube baskısı, 1970).

Kokovtsov, P., *The Hebreıv-Khayar Correspondence in the Tenth Century* (Rusçası, Leningard, 1932).

Kutschera, Hugo Freiherr von, *Die Chasaren* (Viyana, 1910).

Landau, "The Present Position of the Khazar Problem", (İbranice), *Sion,* Kudüs, 1942.

Laszlo, G., *The Art of the Migration Period* (Londra, 1974).

Lawrence, T. E., *Seven Pillars ofWisdon* (Londra, 1906 baskısı).

Leiris M., "Race and Culture" (UNESCO), Paris, 1958).

Luschan, F. von, "Die antropologisehe Stellung der Juden", *Correspondenyblatt der deutschen Gesellschaftfiir Antropologıe,* ete. XXIII. Cilt, ss, 94-102,1891.

Macartney, C. A., *The Magyars in the Ninth Century* (Cambridge, 1930).

McEvedy, C, *The Penguin Atlas of Medieval History* (1961).

Marquart, J., *Osteuropaische und ostasiatiche Streifyüge* (Hildesheim, 1903).

Al- Masudi, *Muruj udh-Dhahab wa maadin ul-]awahir* ("Meadows of Gold Mines and Precious Stones"), Fransızca çevirisi, 9. cilt. (Paris, 1861-77).

Mieses, M., *Die Entstehungsuhrsache der jüdischen Dialekte* (Berlin-Viyana, 1915).

Mieses, M., *Diejiddische Sprache* (Berlin-Viyana, 1924).

Minorsky, V., Bkz. *Hudud al Alam.*

Muquadassi, *Descriptio Impreii Moslemici, Bibliotheca Geographorum Arabica III,* 3 (Bonn).

Nestor and pseudo-Nestor, Bkz. *Russian Primary Chronicle.*

Obolensky, D., *The Byyantine Commomvealth-Eastem Europe 500-1453* (Londra,1971).

Ouseley, Sir W., *The Oriental Geography of Ebn Haukal* (Londra, 1954).

Paszkiewicz, H., *The Origin ofRussia* (Londra, 1954).

Patai, R., Ene. *Britannica'âz* "Jews" maddesi, XII. Cilt, 1054, 1973 baskısı.

Petachia of Radsbon, *Sibub Ha'olam,* Benisch (Londra, 1856).

Photius, *Homilies,* Mango'nun önsözü ve yorumlarıyla ingilizce çevirisi (Cambridge, Mass, 1958).

Poliak, A. N. "The Khazar Conversion to Judaism" (İbranîce), *Sion,* Jerusalem, 1941.

Poliak, A. N., Khazaria-TAe *History of a Jervish Kingdom in Europe* (İbranîce) (Mossad Bialik, Tel Aviv, 1951).

Povety Vremennikh Let, bkz. Russian Primary Chronicle.

Priscus, *Porcus Scriptorum Historiae Byyantinae* (Bonn).

Reid, G. A., *Alcholism* (Londra, 1902).

Reinach, Th., *Dictionnaire des Antiauites'de "Judaei".*

Reinach, Th., *jeıvish Ene.* 'te "Diaspora" maddesi

Ripley, W., *The Raees ofEurope* (Londra, 1900).

Russian Primary Chorincle, Eaurentian Text, tr. and ed. Cross, S. H. ve Sherbowitz- Wetzor, C. P. (Cambridge, Mass, 1953).

Roth, *The World History of the]ewish Peop/e,* II. Cilt: The Dark Ages (Londra, 1966).

Roth, C, Ene. *Britanniea'dz* 'Jews' maddesi, 1973 baskısı.

Sava, G., *Valley of the Forgotten People* (Londra, 1946).

Schram, Anselmus, *Flores Chronicorum Austriae* (1702).

Schultze- Das Martrium Oles heligen Abo von Tiflis, *Texte und Untersuchungen für Geschichte oles altchristlichen Literatur,XUl* (1905).

Shapiro, H., *The Jeıvish People: A Biological History* (UNESCO, Paris, 1953).

Sharf A., *Byyantine Jeıvry-From Justinian to the Fourth Crusade* (Londra, 1971).

Sinor, D., Ene. *Britannica'âz* "Khazars" maddesi, 1973 baskısı.

Smith, H., in *Proc. Glasgow University Orieantal Soeiety,* V. ss. 65-66. Togan, bkz. Zeki Validi.

Al- Tabari, *Geschicte der Perser und Araber yeit der Sasaniden* (Leyden, 1879-1901).

Toynbee, A., *A Study of History,* I-VI cilderin D. C. Somervvell tarafından kısaltılmış hali (Oxford, 1947).

Toynbee, A., *Constantine Porrphyrogenitus and his World* (Londra, New York ve Toronto, 1973).

Vasiliev, A. A., *The Goths in the Crimea* (Cambridge, Mass, 1936).

Vernandsky, G., *Ancient Russia in Verdansky and Karpocich, A History of Russia,* I. Cilt (NewHaven, 1943).

Vernandsky, G., *KJevan Russia,* aynı dizide, II, Cilt (New Haven, 1948).

Vetulani, A., "The Jews in Mediaval Polond", *Jeıvish J. Of Sociology,* Aralık, 1962.

Virchow, R., "Gesamtbericht... über die Farbe der Haut, der Hare und der Augen der Schulkinder in Deutschland", *Archio für Anthropologie,* XVI. Cilt, s. 275-475, 1886.

Weingreen, J., *A Practical Gramerfor Classical Hebreıv, 2.* baskı, Oxford, 1959.

William of Malmesbury, *Degestis regum Anglorum.*

Yakubi, Buldan, *Bibliotheca Geographorum Arabica VII* (Bonn).

Yakut, Mujan al-Buldan, *Wüstenfeld* (Leipzig, 1866-70).

Zajaczkowski, *The Khayar Culture and its Heirs* (Lehçe) (Breslau, 1946).

Zajaczkowski, 'The Problem of the Language of the Khazars', *Proc. Breslau soc. Of Sciences,* 1946.

Zoborowski, M. Ve Herzog, E., *Life is With People- The jeıvish Little-Town ofEastem Europe* (New York, 1952).

Zeki Validi Togan, A., "İbn Fadlan's Reisebericht", *Abhandlungen fur die Kunde des Morgenlandes,* Band 24, Nr. 3 (Leipzig,1939).

Zeki Validi Togan, A., "Völkerschaften des Chasarenreiches im neunten Jahrhundert" *Körösi Csoma-Archivum,* 1940.

DİZİN

Arthur Koestler

Günümüz Yahudileri gerçekten Sami ırkına mı mensuplar, yoksa asimile olmuş Hazar Türklerinin torunları mı?

7. ve 11. yüzyıllar arasındaki dönemde tarihi bir güç olan Hazarlar, daha sonra kendilerini iki büyük dünya gücünün arasında tehlikeli bir konumda buldular: Doğu Roma İmparatorluğu ve Hz. Muhammed'in muzaffer takipçileri. Hazarlar, Koestler'in de işaret ettiği gibi, o günün üçüncü dünyasını teşkil ediyordu ve hem batıdan gelen Hıristiyan baskıya hem de doğudan gelen İslamiyet'i kabul etme baskısına şaşırtıcı bir metotla direndiler. Her ikisini de reddedip, Yahudiliği seçtiler.

Bu kitap Doğu Avrupa'da güçlü fakat hemen hemen unutulmuş bir güç olan, Karanlık Çağlarda din değiştirip Yahudiliğe geçen eski Hazar İmparatorluğu'nun izini sürüyor.

Koestler'in yerleşik düşünceleri provoke eden muhteşem eseri...

Fitzroy Maelean
New York Times liuok Hıvu m

"Itıı kitapla ilgilenmek için Yahudi olmanıza gerek yok... (dünümüz Yahudileri gerçekten Sami ırkına mı mensuplar, yoksa asimile olmuş Hazar Türklerinin torunları mı? ...Itıı özlü ve ilginç kitap modern tarihte sıkça karşılaştığımız trajikomik suçlamaları, imaları sorgulamakta."

Edmund Fuller
Newsweek

"Koestler konuya anlaşılır ve ikna edici hir dille açıklık getiriyor. Ortaçağ Müslümanları ve Yahudi gezginlerinin notlarından topladığı malzemelere dayanarak, tarihe ışık tutuyor. Hazarların gi/cmli tarihlerine bir yolculuk..."

Raymond Sokolm
Newsweek

PLATO
PLATO FİLM YAYINLARI